

АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ МВС

На правах рукопису

УДК 351.74.057

ЙОСИПІВ Юрій Романович

**ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ
ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ
В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ**

19.00.06 – юридична психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

заслужений діяч науки і техніки України,
доктор психологічних наук, професор,
дійсний член АПН України,
директор Інституту психології
ім. Г.С. Костюка
Академії педагогічних наук України
Максименко Сергій Дмитрович

Київ
2010

З М І С Т

ВСТУП	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ	15
1.1. Теоретичні дослідження проблеми готовності працівника ОВС до професійної діяльності.....	18
1.2. Особливості оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях.....	33
1.3. Концептуальні засади вивчення психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях.....	61
Висновки до 1 розділу.....	83
Розділ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ	84
2.1. Обґрунтування вибору методик експериментального дослідження.....	86
2.2. Результати експериментального дослідження психологічної готовності у працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.....	105
2.3. Психодіагностичний алгоритм визначення та прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах.....	122
Висновки до 2 розділу.....	134

Розділ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ.....	144
3.1. Прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.....	145
3.2. Психологічний відбір як прогноз психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.....	157
3.3. Професійно-психологічна підготовка працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.....	172
Висновки до 3 розділу.....	188
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГУМВС	–	Головне управління міністерства внутрішніх справ;
МВС	–	Міністерство внутрішніх справ;
ОВС	–	органи внутрішніх справ;
ДАІ	–	державна автоінспекція;
КАСД	–	кримінальна міліція у справах дітей;
КР	–	кримінальний розшук;
ДІМ	–	дільничний інспектор міліції;
ОГП	–	охорона громадського порядку;
ДСО	–	державна служба охорони;
ДСБЕЗ	–	державна служба боротьби з економічними злочинами;
УБОЗ	–	управління по боротьбі з організованою злочинністю;
ЦПД	–	центри психологічної діагностики;
16 ФЛО	–	шістнадцятифакторний особистісний опитувальник;
СМИЛ	–	стандартизований метод дослідження особистості;
КОТ		
(тест Вандерлика)	–	короткий орієнтовний тест;
тест САН	–	призначений для оцінки актуального (поточного) функціонального стану за трьома складовими: самопочуття, активність, настрої;
РДО	–	методика «реакція на об'єкт, що рухається»;
ФС	–	функціональний стан;
ЦНС	–	центральна нервова система;
ВНД	–	вища нервова діяльність.

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ	2
ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ	2
В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ	15
1.2. Особливості оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях	33
1.3. Концептуальні засади вивчення психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях	61
2.1. Обґрунтування вибору методик експериментального дослідження	86
2.2. Результати експериментального дослідження психологічної готовності у працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях	105
2.3. Психодіагностичний алгоритм визначення та прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах	122
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	3
ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ	3
ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ	3
СИТУАЦІЯХ	144
3.1. Прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях	145
3.2. Психологічний відбір як прогноз психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях	157
3.3. Професійно-психологічна підготовка працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях	172
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	16
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ	16
В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ	16
1.2. Особливості оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях	34
1.3. Концептуальні засади психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях	62
2.1. Обґрунтування вибору методик експериментального дослідження	87
2.2. Результати експериментального дослідження психологічної готовності у працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях	106
2.3. Розробка й обґрунтування психодіагностичного алгоритму прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах	123
РОЗДІЛ 3	143
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ	143
ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС	143
ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ	143
3.1. Прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях	144
3.2. Психологічний відбір як прогноз психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях	156

3.3. ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ	171
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195

Однією з умов подальшої демократизації суспільства і створення правової держави є реформування діяльності правоохоронних органів, які від імені держави реалізують відповідні функції; підвищуючи престиж цієї роботи та рівень майстерності кадрів, запобігають, розкривають та розслідують злочини, забезпечують законність, стоять на варті громадського порядку. Відтак, безсумнівною є важливість науково обґрунтованого підходу як до добору, фахового та посадового визначення, так і до професійної підготовки фахівців правоохоронних органів.

Оперативно-службова діяльність ставить різнобічні і високі вимоги підготовленості особового складу ОВС до професійних дій у складних умовах типових і нетипових ситуацій.

Професійна діяльність працівників ОВС часто пов'язана з екстремальними ситуаціями, які виникають під час затримки злочинців, звільнення заручників, застосування зброї, забезпечення правопорядку в період масових заходів, стихійних лих і надзвичайних ситуацій. За роки незалежності при виконанні службових обов'язків в Україні загинуло 966 та було поранено 6815 працівників ОВС. Особливо великих втрат органи внутрішніх справ зазнали в 90-х роках минулого століття, під час так званих «кримінальних війн». Середній вік загиблих – 25–27 років. Серед служб найвідчутніші втрати несуть оперативні служби, ДАІ, ДСО й дільничні інспектори [101; 104; 106; 115; 121].

Результати комплексних досліджень психологів МВС показали, що такі екстремальні професійно-психологічні чинники, як новизна, незвичайність, невизначеність, раптовість, стрімкість подій, дефіцит часу, високі та тривалі навантаження, ризик, що супроводжують оперативно-службову діяльність працівників ОВС, знижують їх функціональні резерви організму, аж до їхнього повного виснаження. [135; 140; 176; 177; 187]. Вплив цих і цілого

ряду інших несприятливих факторів сприяє виникненню невротичних розладів, перешкоджає виконанню працівниками службових обов'язків, приводить до психосоматичних захворювань.

Експериментально встановлено, що екстремально-психологічні фактори позитивно впливають на психіку професіонала правоохоронця, якщо він якісно підготовлений морально і психологічно. Тривалий вплив стресогених факторів, наявність постійної вітальної загрози життю, висока ймовірність загибелі, поранення, травматизації висувають високі вимоги не тільки до рівня професійної підготовленості, але й до психологічних якостей особистості, що обумовлює психологічну готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях [105; 136; 151; 171; 189; 192; 205; 225; 237; 249; 251; 259; 270; 275; 286; 287; 291].

Проблема оцінки й прогнозування психологічної готовності працівників ОВС у період виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях є професійно значимою для МВС України, тому що від цього залежить не тільки ефективність оперативно-службової діяльності працівників ОВС, але і їхня особиста безпека [115; 131; 178; 177; 255; 270]. У зв'язку з цим оцінка, прогнозування й формування психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях належать до числа пріоритетних завдань профвідбору, професійно-психологічної підготовки й психологічного забезпечення діяльності працівників МВС України.

На нашу думку, низький рівень психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, а також зниження психологічної готовності на тлі тривалого впливу великого числа стресогених факторів тісно пов'язані із загибеллю, пораненнями й нервово-психічними розладами працівників ОВС.

Одним з ефективних шляхів підвищення ефективності діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях, як відомо, є професійний психологічний відбір. До теперішнього часу в системі МВС склалася багаторівнева структура професійного психологічного відбору. Її основу

становлять Центри психологічної діагностики (ЦПД) МВС, ГУВД, УВС; психологи практичних підрозділів ОВС й освітніх установ, а також нормативно-юридичні й науково-методичні документи, що визначають організацію, методики й процедури профвідбору.

Однак серед них відсутні критерії оцінки психологічної готовності працівників ОВС, що вирішують важливі завдання в екстремальних ситуаціях діяльності. Фахівці ЦПД не можуть оцінити психологічну готовність працівників ОВС через відсутність науково обґрунтованих критеріїв та валідних психологічних методик її оцінки й прогнозування.

Теоретичні основи екстремальної психології визначають необхідність дослідження двох основних типів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях – тривалу (довгострокову) і оперативну (короткочасну, короткострокову). У рамках таких досліджень значний науково-практичний інтерес становить аналіз рівнів виразності й структури основних компонентів (мотиваційної, вольової, когнітивної, регуляторної й типологічної) тривалої психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, а також розробка діагностичного алгоритму оперативного прогнозу короткострокової психологічної готовності.

Окремі аспекти теорії діяльності, діяльності в екстремальних умовах та особливості мотивації діяльності розглядалися у наукових працях Л.М. Аболіна, Ю.А. Александровського, А.Н. Арличева, Н.Д. Гордєєвої, Л.Г. Дикої, В.П. Зінченка, Л.А. Китаєва-Смика, Ю.А. Лапутіної, Б.Ф. Ломова, В.А. Машина, Т.А. Немчина, В.Д. Шадрикова та ін. У дослідженнях цих авторів діяльність в екстремальних умовах розглядається як феномен залежний від соціальної перцепції, мотивації, ціннісних орієнтацій, особистісного досвіду, емоційних та фізіологічних проявів.

Що стосується діяльності працівників міліції, то сучасний науковий досвід із питань, пов'язаних з особливостями оперативно-службової

діяльності ОВС в екстремальних ситуаціях, базується, головним чином, на роботах В.В. Авдєєва, Н.В. Андрєєва, В.Г. Андросюка, В.Ф. Антипенка, О.М. Бандурки, В.П. Бахіна, В.Л. Васильєва, О.М. Васильєва, Б.Ф. Водолазського, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєва, В.О. Коновалової, М.В. Костицького, В.Г. Лукашевича, В.С. Медведєва, О.М. Морозова, А.І. Папкіна, М.І. Порубова, В.М. Синьова, О.М. Столяренка, С.А. Тарарухіна, Г.О. Туманова, С.І. Яковенка. Професійну готовність працівників системи МВС досліджували такі вчені: І.В. Ващенко, Н.Л. Горбач, В.І. Дяченко, В.О. Тюріна, Г.О. Юхновець та інші.

На висновки цих та багатьох інших вчених дисертант спирався у проведенні свого дослідження щодо готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях в сучасних умовах.

Аналіз наукової літератури показує, що досліджувана проблема є ще недостатньо розробленою в юридичній психології, а відсутність системних, науково обґрунтованих практичних рекомендацій змістовного й організаційно-психологічного характеру викликає істотні ускладнення в становленні ефективної системи оцінки й підтримки психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертаційна робота виконана у межах галузевого дослідження і є складовою виконання наказу МВС України від 07.04.2008 р. № 161 «Про затвердження Програми психопрофілактичної роботи з особовим складом органів та підрозділів внутрішніх справ України на 2008–2012 роки», «Комплексної програми вдосконалення бойової та психологічної підготовки особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ України на 2005–2007 рр.» (наказ МВС України від 27 травня 2005 року № 385); наказу МВС України «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» від 28.07.2004 р. № 842.

Тема дисертації відповідає Пріоритетним напрямам наукових і дисертаційних досліджень МВС України, що потребують першочергової розробки і впровадження у практичну діяльність органів внутрішніх справ України. Тему дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Академії управління (протокол від 03.02.2010 р. № 7).

Актуальність проблеми, її теоретична й особливо практична значимість у сучасних умовах, а також її недостатня розробленість у психологічній практиці ОВС обумовили вибір теми дисертації, визначення об'єкта, предмета, мети й завдань дослідження.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають при здійсненні оперативно-службової діяльності працівниками ОВС в екстремальних ситуаціях.

Предмет дослідження – психологічна готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях як юридико-психологічний феномен.

Мета дослідження – розробка організаційно-методичних та правових засад формування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, а також розробка й обґрунтування психодіагностичного алгоритму її прогнозування.

Завдання дослідження:

- 1) узагальнити теоретичні дослідження проблеми готовності працівника ОВС до професійної діяльності;
- 2) проаналізувати особливості оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях;
- 3) визначити концептуальні підходи щодо психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях;
- 4) провести експериментальне дослідження, за результатами якого оцінити розподіл працівників ОВС за рівнями психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях, оцінити її взаємозв'язок з успішністю їхньої професійної діяльності;

5) виявити рівні виразності й структуру основних компонентів психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, включаючи оцінку їхніх особливостей у загальній вибірці й у працівників ОВС із різною успішністю діяльності;

6) на основі інформативних показників психологічних тестів розробити психодіагностичний алгоритм прогнозування оперативної психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях і провести його експериментальну апробацію;

7) обґрунтувати рекомендації з удосконалення організаційно-психологічних засад підвищення рівня психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження складає комплекс загальних та спеціальних методів дослідження. Загальнонаукову методологію визначили діалектичні ідеї про взаємозв'язок розвитку теорії й практики, системний підхід до вивчення особистості працівника ОВС. Крім того, методологічну й теоретичну основу дослідження склали:

– нормативні документи, що регламентують діяльність ОВС, а саме Конституція України; Закони України «Про міліцію», «Про надзвичайний стан»; Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, деякі міжвідомчі накази, а також накази та інші нормативно-правові акти Міністра внутрішніх справ України, що стосуються діяльності особового складу ОВС МВС в складній обстановці; організаційно-управлінські, аналітичні й інші матеріали, що відбивають практику й досвід дій працівників ОВС в екстремальних ситуаціях; матеріали закордонного досвіду дій силових структур в аналогічних соціальних ситуаціях, у обсязі, необхідному для дослідження;

– принцип системного аналізу психологічних явищ, ідеї щодо міждисциплінарних зв'язків у системі наук про людину й про комплексний підхід до її вивчення (Б.Г. Ананьєв, А.А. Бодалев, Н.В. Кузьміна, Б.Ф. Ломов, Е.Ф. Рибалко, С.Д. Смирнов, В.А. Якунін);

– уявлення про діяльність як основу загального психічного й професійного розвитку людини (Б.Г. Ананьєв, А.Н. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн), акмеологічний підхід до аналізу розвитку особистості як суб'єкта професійної діяльності (О.О. Бодальов, С.П. Бочарова, О.В. Землянська, Є.О. Клімов, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, А.К. Маркова, О.Д. Сафін та ін.);

– базові положення психологічної теорії діяльності (О.М. Леонт'єв, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн), екстремальної психології (О.М. Столяренко, В.Л. Марищук, К.К. Платонов), дослідження в галузі юридичної психології та криміналістики, зокрема з проблем психологічного забезпечення правоохоронної діяльності (О.М. Бандурка, В.Л. Васильєв, В.О. Коновалова, В.С. Медведєв, О.О. Назаров, О.Р. Ратінов, О.В. Тімченко, Ю.В. Чуфаровський та ін.).

Теоретична частина дослідження забезпечувалася використанням загальнонаукових методів. Природно, що основними в дисертації стали методи власне юридичного дослідження. Так, при аналізі наукових досліджень проблем готовності працівника ОВС до професійної діяльності (р. 1.1.), визначенні особливості оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях (р. 1.2.), встановленні концептуальних засад психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях (р. 1.3.), визначенні психологічного відбіру як прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях (р. 3.1 і р. 3.2.) та напрямів вдосконалення професійно-психологічної підготовки працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях (р. 3.3.) нами були застосовані такі методи: історичний, діалектичний, системного аналізу, порівняльно-ретроспективний, структурно-функціональний тощо. При розробці методичних рекомендацій для організації професійно-психологічної підготовки працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях були

застосовані метод умовиводів за аналогією, метод порівняння, метод моделювання (розділ 3.3).

Емпірична частина дослідження (розділи 2.1., 2.2., 2.3) проведена за допомогою методів психологічних досліджень (анкетування, бесіда, спостереження, експертна оцінка, аналіз умов діяльності). Психодіагностичний інструментарій становлять: стандартизовані психодіагностичні методики (16 ФЛО, СМІЛ, КОТ, Прогноз-2, САН, реактивна тривожність, РДО, колірний тест, діагностика ФС ЦНС). Всі отримані дані піддано математично-статистичній обробці з використанням: первинного статистичного аналізу (обрахування середніх значень); кореляційного аналізу рангів Ч. Спірмена (r).

Емпіричне дослідження проводилося впродовж трьох років (з 2007 по 2009 р.) на базі ГУМВС України у Львівській області. У дослідженні взяли участь 550 осіб, з них 110 – працівники міліції зі стажем понад п'ять років, 540 – курсанти факультету кримінальної міліції останнього року навчання Львівського державного університету внутрішніх справ.

Вірогідність і обґрунтованість основних результатів і висновків дослідження обумовлена методологічними і теоретичними передумовами дослідження, опорою на досягнення сучасної юридичної психології й акмеології; використанням комплексу методів, адекватних предметові і задачам дослідження, коректним застосуванням статистичних методів, репрезентативністю вибірки.

Наукова новизна й теоретична значимість дисертаційного дослідження.

На основі теоретичного аналізу наукової літератури й результатів власного дослідження обґрунтовано концептуальні основи, принципи й напрямки вивчення проблеми психологічної готовності працівників ОВС із урахуванням специфіки оперативно-службової діяльності МВС України в екстремальних ситуаціях.

Уточнено визначення й зміст поняття психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Обґрунтовано технологію (методика, рівні, критерії) експертної оцінки психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Отримано нові емпіричні дані, що характеризують рівні виразності й особливості структури основних компонентів психологічної готовності працівників ОВС.

Обґрунтовано психодіагностичний алгоритм прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Практична значимість дисертаційного дослідження полягає в тому, що отримані результати сприяють підвищенню ефективності процесу оцінки й прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях. Результати дослідження мають високу практичну значимість для психологічного відбору працівників ОВС, а також контролю й моніторингу їх психічного (психологічного) стану й готовності до діяльності в період виконання екстремальних оперативно-службових завдань. На основі результатів дослідження обґрунтовані й експериментально апробовані на репрезентативних вибірках психологічні технології експертної оцінки й психодіагностичного прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях. Розроблено рекомендації з удосконалення системи оцінки й прогнозування довгострокової й оперативної психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Апробація й реалізація роботи. Результати дисертаційного дослідження відображені у 13-ти публікаціях, 6 з яких опубліковано у фахових виданнях ВАК України. Основні положення та висновки дисертації були оприлюднені у доповідях на 7-ми міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

На основі результатів дослідження обґрунтовані й експериментально апробовані на репрезентативних вибірках психологічні технології експертної оцінки й психодіагностичного прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, про що свідчать акти впровадження („Акт впровадження результатів наукових розробок у діяльність Міністра внутрішніх справ України” від 9.02.2009 р., „Акт впровадження результатів наукових розробок у діяльність Навчального центру підготовки працівників органів внутрішніх справ при ГУМВС України в Львівській області” від 10.03.2009 р., „Акт впровадження результатів наукових розробок у діяльність кафедри тактико-спеціальної підготовки Львівського державного університету внутрішніх справ” від 26.04.2009 р.).

Структура й обсяг роботи. Дисертація викладена на 226 аркушах машинописного тексту, містить 20 таблиць і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури. Основний зміст роботи викладено на 195 сторінках друкованого тексту. Літературний покажчик включає 303 джерела.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

У сучасній психології професійна діяльність людини посідає одне з центральних місць, на думку багатьох науковців, є провідним чинником становлення особистості спеціаліста.

Здійснення професійної діяльності працівниками ОВС має специфічні особливості, зокрема, це екстремальність ситуацій, що виникають при виконанні оперативно-службових завдань. Відповідно до енциклопедичного словника з психології праці, *екстремальні умови роботи* – такі умови трудової діяльності, що ведуть до появи станів динамічної неузгодженості, й обумовлюють необхідність перебудови систем психічного регулювання за рахунок максимальної мобілізації ресурсів особистості [109].

Отже, можливість подолання екстремальної ситуації пов'язана з такою категорією, як *ресурс особистості*, тобто запас, потенціал різних структурно-функціональних характеристик людини, що забезпечують загальні види життєдіяльності і специфічні форми поведіння, реагування, адаптації і т.д.

Це змушує по-новому подивитися на низку проблем професійної діяльності в ОВС, в тому числі й на проблему формування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях [42; 105; 136; 151; 171; 189; 192; 205; 225; 237; 249; 251; 259; 270; 275; 286; 287; 291].

Проблема розкриття і використання особистих ресурсів була і залишається актуальною для працівників органів внутрішніх справ, оскільки вони повинні вміти завжди володіти собою і самостійно керувати прихованими ресурсами свого організму і психіки в будь-яких, найскладніших ситуаціях. Проблема підготовки працівників ОВС до роботи в

екстремальних ситуаціях була актуальною завжди [43; 46; 51; 61; 82; 87; 99; 100; 104; 106; 132; 143; 179; 184; 207; 221; 224; 257; 283].

Вивченню проблеми психологічної готовності до діяльності приділяли увагу багато вітчизняних психологів. Так, внесок у дослідження поняття «стан психологічної готовності» як у загальнотеоретичному, так і у прикладному плані зробили А.Ц. Пуні, Є.Г. Козлов, М.Д. Левітов, Є.П. Ільїн, В.М. Пушкін, Л.С. Нерсесян, О.О. Ухтомський, М.І. Виноградова, Б.Ф. Ломов, М.А. Котик, О.Р. Лурія та ін. При цьому інші вчені приділили увагу в своїх роботах питанням взаємозв'язку індивідуального розвитку особистості, професійної діяльності та особистісних особливостей спеціаліста (С.Д. Максименко, 1996; А.К. Маркова, 1996; Р.А. Абдурахманов, 1998; О.Д. Сафін, Ю.В. Ярошок, 1998; М.Г. Логачов, 2001 та інші). В деяких роботах (В.Е. Попов, 1992; D. Samasundaram, 1992), розглянуто перехід сформованих негативних психічних станів у післятравматичні стресові розлади (В.В. Знаков, 1990; В. Hiley-Young et.al., 1995; О.В. Тімченко, 2000); вивчались також психічні стани учасників військових конфліктів або глобальних катастроф.

Слід зазначити, що питання вдосконалення професійної діяльності почали розроблятися ще на початку ХХ століття в руслі загальної психології, психології праці, вікової та педагогічної психології (Г. Мюнстерберг, О. Ліпман, В. Штерн, С.Г. Геллерштейн, М.Д. Левітов, О.М. Іванова, Є.О. Клімов та ін.).

І тільки після другої світової війни виникла необхідність розвитку інших напрямків психологічної науки, зокрема військової та юридичної психології, психології діяльності в особливих умовах (М.І. Дьяченко, Л.А. Кандибович, Б.Ф. Ломов, К.К. Платонов, О.М. Столяренко, А.В. Тімченко, О.Г. Базанов, І.І. Малоপুরін, Ю.М. Забродін, Л.П. Степанова, П.І. Клімук, А.О. Цой та ін.). При цьому необхідно зазначити, що у поняття «стан психологічної готовності» автори вкладають різний зміст, відповідно до тих підходів, на які вони спираються в своїх дослідженнях. Це підходи:

- 1) до розуміння психіки; 2) до розуміння сутності психологічної готовності;
- 3) до дослідження різних видів діяльності.

Що ж стосується досліджень у сфері професійної діяльності ОВС, то проблема впливу особистісних особливостей працівника ОВС на ефективність професійної діяльності в екстремальних ситуаціях вивчалася В.Г. Андросюком, О.М. Бандуркою, В.Ю. Дубко, М.І. Дьяченко, Л.А. Кандибович, Л.І. Казміренко, М.В. Костицьким, О.М. Корнєвим, В. Г. Кохан, М.Г. Логачовим, В.О. Лефтеровим, В.С. Медведєвим, В. А. Молотай, Є. М. Потапчук, О.Д. Сафіним, О.М. Столяренком, О.В. Тімченком, Г.О. Юхновцем, С.Х. Яворським, С.І. Яковенком і багатьма іншими вченими [51; 62; 102; 105; 115; 157; 177; 269; 293; 295]. Результатами досліджень цих науковців доведено, що професія працівника ОВС має особливі умови праці: це часті ситуації із непередбаченими наслідками, спілкування з асоціальними елементами, ризик травмування або поранення, психічні та фізичні перевантаження та ін.

Подібні ситуації часто називають екстремальними, або особливими, психологічно важкими, напруженими, небезпечними чи критичними. Вплив екстремальних умов на особистість працівників ОВС досліджував В.Г. Андросюк. Автор виділив позитивні, мобілізуючі зміни в психіці, викликані екстремальними умовами [51].

Аналіз наукової літератури з розглянутої проблеми показав, що психологічна готовність розглядається більшістю авторів у рамках проблеми екстремальної психології в тісному взаємозв'язку з такими поняттями, як психологічна підготовка, психологічна підготовленість, надійність психіки, психологічний стан, психологічний відбір, прогнозування станів, екстремальна ситуація.

Проте ми вважаємо, що велика кількість психологічних проблем щодо вдосконалення професійної діяльності ОВС, а також проблема психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях на сьогодні досліджена недостатньо.

1.1. Теоретичні дослідження проблеми готовності працівника ОВС до професійної діяльності

Проблема готовності спеціалістів до професійної діяльності вимагає розгляду низки супутніх понять, як-от: діяльність, структура діяльності, види професійної діяльності, готовність працівника міліції до професійної діяльності. Предметом дослідження багатьох учених (Л.І. Анцифірова, А.Г. Бал, М.В. Демін, М.С. Каган, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн та ін.) була проблема діяльності. Філософи пов'язують її здебільшого з поведінкою, практикою, життєдіяльністю, активністю. Психологи ж, зокрема С.Л. Рубінштейн, чітко відокремлюють діяльність від активності. «Діяльність у власному розумінні слова – це предметна діяльність, це практика» [240, с. 99]. М.С. Каган під діяльністю розуміє «спосіб існування людини, а людину розглядає як «діяльну істоту». До структури діяльності він відносить такі її складові: матеріально-практичні, інтелектуальні, духовні операції; зовнішні і внутрішні процеси; «діяльністю є робота думки такою ж мірою, як і діяльність руки, процес пізнання такою ж мірою, як людська поведінка» [142, с.5].

Категорію предметної діяльності досліджував О. М. Леонт'єв [175]. Він розглядає її як «систему, що входить до системи відносин у суспільстві, поза цими відносинами людська діяльність зовсім не існує» [174, с. 82]. Діяльність кожної людини, зауважує О. М. Леонт'єв, залежить від її місця в суспільстві, від умов, що випадають на її долю, від того, як вона складається в неповторних індивідуальних обставинах. Основною характеристикою діяльності є її предметність. Залежно від предмета діяльності розрізняють і види діяльності, її спрямованість. О.М. Леонт'єв описав структуру людської діяльності. До її складу насамперед входить мотив діяльності, оскільки «діяльності без мотиву не буває» [174, с. 102]. Основними складовими окремими людських діяльностей, за О.М. Леонт'євим, є дії, що їх здійснюють, підпорядковані свідомій меті. Будь-яка людська діяльність здійснюється у

формі ланцюга дій (трудові дії, навчальні дії, професійні дії і т. ін.). Кожна дія відповідає завданню, що відповідає у певних умовах меті діяльності. Способи, за допомогою яких здійснюється дія, О. М. Леонтьєв назвав операціями. Таким чином, дії співвідносяться з метою і завданням, а операції – з умовами [174, с. 107].

Отже, за О.М. Леонтьєвим, макроструктуру діяльності становлять такі її чинники: мотив, мета, завдання, дії, операції, умови. Це дозволило вченому висловити своє бачення сутності людської діяльності як «виду соціально обумовленої взаємодії цілісної особистості, суб'єкта з навколишнім світом, що виникає під впливом якоїсь потреби і спрямована на досягнення мети, що відповідає цій потребі, шляхом перетворення об'єктів діяльності» [174, с. 85].

У розмаїтті видів людської діяльності особливе місце посідає професійна діяльність. Дефініція «професія» визначається як рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок та є для когось джерелом існування; фах, спеціальність, ремесло, кваліфікація – усе це потребує певної підготовки і є зазвичай джерелом існування, відображає стійкий розподіл праці за основними напрямками виробництва, службової діяльності [109].

Професійну діяльність, на наш погляд, можна визначити як специфічну форму людської цілеспрямованої активності в конкретній трудовій галузі, що обумовлена потребами життєдіяльності в суспільстві, та спрямована на реалізацію цих потреб, зміст яких складає доцільна зміна суспільства.

Щодо сфери правоохоронної діяльності, то, нам вбачається, можна дати таке визначення: це вид трудової діяльності в соціокультурній сфері, що обумовлена потребами правового захисту життєдіяльності людини в конкретному мікро- чи макросередовищі, спрямована на здійснення правоохоронних функцій прокурорського нагляду, судопроводження, попередження, розкриття та розслідування злочинів, протипожежної безпеки, безпеки дорожнього руху і т. п.

Будь-яка професійна діяльність складається із взаємодії людини-фахівця як суб'єкта цієї діяльності з предметом (об'єктом) праці за допомогою знаряддя, що є найбільш рухливою, активною структурною частиною цієї діяльності і піддається змінам. Професійна обумовленість багаторазової (повторюваної) взаємодії суб'єкта і об'єкта праці дає можливість виявити закономірні професійні дії, яким відповідають однакові сукупності психічних процесів, станів, умінь і навичок, якостей особистості.

Психологи (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, О.В. Запорожець, О.М. Леонтьєв, О.О. Смирнов та ін.) визначили основні компоненти психологічної структури професійної діяльності, як-от:

- 1) мета діяльності;
- 2) умови, за яких протікає діяльність;
- 3) особливості і специфіка предмета (об'єкта) і знарядь взаємодії;
- 4) шляхи і засоби досягнення мети діяльності.

Є.А. Клімов запропонував авторський метод класифікації різних видів професій за предметом і метою праці, за характером дій, знаряддями праці та її умовами [146]. Так, за предметом праці всі професії автор поділяє на біономічні (природа), техномічні (техніка), сигномічні (знаки), артономічні (художні образи) і соціономічні (за О.М. Леонтьєвим – взаємодія людей). Відповідно до цього, Є. А. Клімов визначив п'ять схем професійної діяльності «Людина – Природа», «Людина – Техніка», «Людина – Знак», «Людина – Образ», «Людина – Людина».

Правоохоронні професії належать, за Є. А. Клімовим, до професій «Людина – Людина». На його думку, цей тип професії визначається такими якостями: стійким хорошим самопочуттям у ході роботи з людьми, потребою у спілкуванні, здібністю подумки ставити себе на місце іншої людини, здібністю швидко розуміти наміри, настрої, думки інших людей, здібністю швидко орієнтуватися у взаємовідносинах людей, здібністю добре розуміти, тримати подумки знання щодо особистісних якостей багатьох і різних людей і т. п. [146].

За Є.А. Клімовим, людині цієї професії притаманні:

1) вміння керувати, вчити, виховувати, «здійснювати корисні дії щодо обслуговування різних потреб людей»;

2) вміння слухати і вислуховувати;

3) широкий кругозір;

4) «душезнавська спрямованість розуму, спостережливість до прояву почуттів, розуму і характеру людини, до її поведінки, вміння чи здібність подумки уявляти, моделювати саме її внутрішній світ, а не приписувати їй свій власний чи якийсь інший, знайомий їй з досвіду»;

5) «проектувальний підхід до людини, що заснований на впевненості, що людина завжди може стати кращою»;

6) здібність до співпереживання;

7) спостережливість;

8) «глибока і оптимістична переконливість у правильності ідей служіння народу загалом»;

9) вміння вирішувати нестандартні ситуації;

10) високий ступінь саморегуляції.

Водночас Є.А. Клімов дає перелік протипоказань до цього типу професій. З-поміж них: дефекти і невизначеність мовлення, «замкненість, зануреність у себе, некоммунікбельність, яскраво виражені фізичні недоліки, неспритність, зайва повільність, байдужість до людей, відсутність ознак безкорисного інтересу до людини – інтересу «просто так». На нашу думку, всі професійні протипоказання прямо стосуються всіх видів юридичних, правоохоронних професій.

Звертаючись до питання про готовність, ми відразу бачимо, що йдеться не про готовність взагалі, а неодмінно про готовність до якогось певного виду діяльності, наприклад, про готовність до трудової діяльності [44].

Нейрофізіологічні основи стану готовності в свій час досліджувались П.К. Анохіним, Н.А. Берштейном, А.Р. Лурією [47; 72; 182].

Аналіз психолого-педагогічної літератури і дисертаційних досліджень засвідчив, що проблема готовності спеціалістів до професійної діяльності в різних галузях досліджувалась багатьма вченими:

– у педагогічній галузі (О.О. Абдуліна, Ю.С. Алферов, Л.М. Ахмедзянова, І. М. Богданова, Ф.Н. Гоноболін, І.Я. Зязюн, Т.О. Ільїна, Е.Е. Карпова, Н.В. Кічук, Л.В. Кондрашова, Н.В. Кузьміна, З.Н. Курлянд, А.Ф. Ліненко, Г.О. Нагорна, Л.Ф. Стрій, В.О. Сластьонін, Р.І. Хмелюк, О.С. Цокур, О.І. Щербаков та ін.);

– в інженерно-педагогічній (А.Я. Батишев, Б.А. Белькевич, В.В. Блюхер, Е.Р. Зеєр, В.Г. Зборовський, М.Н. Зотєєва, О.Р. Гонопольський, Г.О. Карпова, В. М. Ложкін, П.І. Підкасистий, Р.Д. Чакєнова, П.А. Ярмоленко та ін.);

– у технічно-інженерній (І.І. Мальхер, Л.Д. Мойсеєнко, Л.Р. Соломко та ін.);

– у військовій (Г.І. Гапончук, В.Г. Григорьянц, Л.Ф. Железняк, М.М. Єфімов, А.В. Кузнецов, В.І. Моїсеєв, О.Г. Прокоф'єв, О.О. Тарасов, С.В. Чернеєв, П.О. Шпак та ін.);

– в медичній (В.П. Лавренко, І.Ф. Матюшин та ін.);

– в юридичній (Б.Г. Бовін, Г.І. Васильєв, А.В. Вахов, І.В. Ващенко, І.П. Голосніченко, Н.Л. Горбач, А. Ф. Гранін, Є. В. Додін, В. І. Дьяченко, А.Є. Жалинський, Г.Є. Запорожцева, А.Ф. Зелінський, В.О. Коновалова, А.С. Морозов, В.О. Тюрїна, Г.О. Юхновець, Х.П. Ярмакі та інші).

Різні аспекти професійної готовності кадрів до правоохоронної діяльності досліджувалися і зарубіжними авторами:

– професійна придатність до служби в поліції (Р. Александер, М. Крафт, Н. Сміт, С. Александр, К. Данцігер та ін.);

– система добору кадрів до поліцейських органів (Я. Вествуд, Дж. Вогн, Г. Кац, Х. Морріс, Дж. Сатон, Р. Таннехілла та ін.).

У психології категорія «готовність» вживається для позначення психологічного стану, установки і наявності у суб'єкта визначених потреб, як

синтез властивостей особистості і т.п. (Д.І. Водзинський, А.Д. Ганюшкін, М.І. Дьяченко, Ф.І. Іващенко й ін.).

Проведений нами аналіз наукових досліджень поняття готовності показав, що основні підходи до вивчення цієї категорії у загальнотеоретичному аспекті базуються на тому, що розглядають готовність скрізь призму фундаментальної умови успішного виконання будь-якої діяльності.

При цьому готовність розуміють як:

- установку (Д.Н. Узнадзе);
- передстартовий стан (В.А. Алаторцев, А.Д. Ганюшкін, А.Ц. Пуні);
- мобілізацію сил (Д.А. Белухін, Ф. Генів);
- стан пильності (Л.С. Нерсеян, В.Н. Пушкін);
- настроїв, актуалізацію і пристосування можливостей особистості для успішних дій у конкретній ситуації (М.І. Дьяченко, Л.А. Кандибович);
- частину світогляду людини (Д.А. Белухін).

Ряд дослідників [151] розглядають поняття готовності досить обмежено – як розвиток передстартового стану спортсмена, а деякі [173; 210] говорять про широку готовність до діяльності.

Так, Г.А. Томилова [271] визначає готовність до діяльності як своєрідний психічний стан особистості, що характеризується «оптимальним рівнем емоційного порушення», усвідомленою мотивацією, прагненням досягти наміченої мети.

При цьому ряд авторів [92; 103; 105] поняття готовності відокремлюють від готовності до дій в екстремальних ситуаціях, виділяючи наявність у суб'єкта образу структури дії, особливий функціональний і психологічний стан, спрямованість свідомості на виконання необхідної дії. Ряд авторів у понятті готовності особливо підкреслювали психологічний компонент – психологічну готовність [105; 158; 173; 187; 225; 228].

Розходження поглядів різних фахівців на поняття готовності до діяльності, зокрема психологічної готовності, і різні підходи до її вивчення й оцінки були досліджені М.І. Дьяченко, Л.А. Кандибовичем [105].

Різні автори розрізняють загальну й ситуативну готовність; тривалу готовність і передстартовий стан, звичайний, підвищений і знижений стан готовності [92], готовність із перевагою пізнавальних, вольових або емоційних компонентів [139].

Н.Д. Левітов психологічну готовність розглядав насамперед як стан, іноді навіть як тло, на якому проходять психічні процеси. А.Ц. Пуні, на відміну від Н.Д. Левітова, психологічну готовність розглядає не як характеристику діяльності, а як стан особистості, що уявляється більш перспективним підходом [174].

В нижче наведеній таблиці ми узагальнили різні підходи в характеристиці психологічної готовності.

Аналіз існуючих підходів демонструє, що найчастіше готовність досліджується як визначений стан свідомості, психіки, функціональних систем у ситуації відповідальних дій або підготовки до них. Готовність до дії трактується як стан мобілізації всіх психофізичних систем людини, що забезпечують ефективне виконання визначених дій [98]. В сучасному розумінні під терміном «готовність» розуміється стан, обумовлений здатністю до успішного виконання якої-небудь діяльності і пов'язаний зі свідомою спрямованістю на цю діяльність [105].

Також під готовністю розуміють особистісне утворення, що включає три взаємозалежних компоненти: мотиваційний, пізнавальний, емоційно-вольовий. Причому мотиваційний компонент готовності визначає ставлення майбутнього фахівця до професійної діяльності; пізнавальний компонент містить у собі сукупність необхідних для цієї роботи інтегрованих знань, умінь і навичок, а емоційно-вольовий компонент припускає цілеспрямованість, наполегливість, працездатність, самоорганізацію і самоконтроль (В.В. Давидов, Б.Ф. Ломов, Л.А. Регуш).

Різні підходи в характеристиці психологічної готовності

Загальне розуміння психологічної готовності	Ознаки психологічної готовності	Рівень	Дослідники
Тимчасова готовність і працездатність	Передстартова активізація психічних функцій	Функціональний	Н.Д. Левітов (1964 р.)
Готовність до екстремальної діяльності (пильність)	Наявність у суб'єкта образу структури дії; певне функціонування й психічний стан, що забезпечує швидкість трудової дії; постійний напрямок свідомості на виконання необхідної дії	Функціональний	В.Н. Пушкін, Л.С. Нерсеян (1969 р.)
Стан психологічної готовності до змагань	Впевненість у своїх силах; прагнення активно вести боротьбу до кінця; оптимальний рівень емоційного збудження; здатність керувати своїми діями, думками, почуттями	Особистісний	А.Ц. Пуні (1969, 1970, 1973 р.)
Психічна готовність до змагання	Можливість своєчасного прийняття оптимального рішення в конкретній ситуації	Функціональний	В.А. Алаторцев (1970 р.)
Мобілізаційна готовність	Характеризується пристосувальними змінами, що наступають у психіці людини в зв'язку зі специфікою діяльності (спорт. виступ)	Комплексний, функціональний	Ф. Генів (1971 р.)
Готовність до змагань	Установка на участь у даному змаганні; здатність до мобілізації сил; емоційна стійкість	Особистісний	Е.Г. Козлов (1969, 1974 р.)
Психологічна готовність артистів балету до виступу	Впевненість у своїх силах; індивідуально-оптимальний рівень емоційного збудження; особистісні домагання на досягнення високоякісного виступу	Особистісний	Р.А. Гаспарян, М.А. Мазмазян (1974 р.)
Психологічна готовність до певних дій	Розуміння мети; спрямованість уваги; інтерес; навичка; потреба; вольове або довільне спрямування	Особистісний	Н.І. Головатний (1973 р.)
Стан психічної готовності людини до діяльності	Характеризується стійкою складною структурою психічної діяльності, являє собою єдність переживань і психічної діяльності; залежить від об'єктивної ситуації, стану організму, передуючої діяльності, визначається всім психічним складом людини	Комплексний, особистісний	А.Д. Ганношкін (1972 р.)
Стан психологічної готовності до діяльності	Характеризується сукупним вираженням інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових сторін психіки людини в їх співвідношенні із зовнішніми умовами й наступними завданнями	Комплексний, особистісний	М.І. Дьяченко, Л.А. Кандилович (1976 р.)

У своїй роботі ми спираємось на дослідження готовності до професійної діяльності в ОВС. Проблемі готовності людини до ефективної професійної діяльності присвячені дослідження А.Д. Ганюшкіна, М.І. Дьяченко, Н.Д. Левітова, В.С. Мерліна, В.М. Мясіщева, Б.Д. Паригіна, К.К. Платонова.

У науковій літературі виокремились два підходи до вивчення готовності до діяльності: функціональний (М.І. Дьяченко, Л.А. Кандибович, В.А. Сластьонін), в якому виявляються процесуальні якості, безпосередньо важливі для діяльності, і особистісний підхід (В.С. Мерлін, В.С. Ільїн, Е.С. Кузьмін, Я.Л. Коломінський, В.В. Серіков, В.А. Отрут, П.М. Якобсон), що припускає вивчення готовності як комплексу інтегрованих, але різнорідних властивостей, що розрізняються за місцем і функціями у регуляції діяльності. При цьому головну інтегруючу роль виконують особистісні якості, що виражають спрямованість на відповідну діяльність.

На думку М.І. Дьяченко і Л.А. Кандибовича, виникнення готовності до діяльності починається з постановки мети на основі потреб і мотивів. Далі йде розробка планів, установок, моделей, схем, що передують діям, і, нарешті, перетворення готовності, що з'явилася, у предметні дії, застосування визначених засобів і способів діяльності, зіставлення отриманих результатів з поставленими цілями діяльності [105].

Питання професійної готовності фахівця розглядаються також і в сучасних зарубіжних дослідженнях (G. Moskowitz, R.I. Oxford, E. Tarone, D. Yule) [296; 297; 298; 299; 300; 301; 302; 303; 304]. Як показує аналіз робіт з даної проблематики вчених із США, Англії, Німеччини, Франції, у вимогах до сучасного фахівця робиться акцент не стільки на його кваліфікацію, освіту, скільки на особистісні якості. Зокрема, такі організації, як КДБ, ЦРУ, Моссад, Британська розвідувальна служба, МІ-6, виявляли велику зацікавленість у перевірці добропорядності своїх агентів, джерел, працівників.

Комплексна перевірка людей завжди мала велике значення, оскільки виконання найважливіших рішень багато в чому залежало від чесності й надійності працівника.

Працівники кадрових апаратів численних структур США проводять тестування людей на добропорядність в основному у двох випадках: перед прийомом на роботу та у процесі службової діяльності. Методи, застосовувані для перевірки кадрових працівників, є більш різноманітні, ніж при перевірці найманих на роботу осіб. Так, їх можна, наприклад, перевіряти, оцінюючи актуальну поведінку; кандидатів перевіряють в основному з точки зору наявності негативного минулого і схильності до аморальних звичок (переклади *Journal of Police Science and administration*, 1980, № 1; *Police Chief*, 1980, № 11; *Law Inforcement Technology*, 1985, № 4 тощо):

У вітчизняній психології праці для опису й прогнозування стану підготовленості людини до трудової діяльності широко використовується поняття «готовність до праці». Так, розрізняють тимчасову (ситуативну) і довгострокову (стійку) готовність; функціональну й особистісну; загальну і спеціальну; готовність до розумової й фізичної діяльності й т.д. [105; 158; 173; 187; 225; 228].

У психологічних дослідженнях готовність до праці розглядається як складне, цілісне особистісне утворення, до складу якого включаються: морально-вольові якості особистості, соціально значимі мотиви, практичні вміння й навички, фахові знання [272]; загальнотрудова навичка й вміння, моральна готовність до праці, ідейно-політична вихованість, знання з загальноосвітніх предметів, індивідуально-психологічні якості, що забезпечують включення в нову сферу діяльності й ефективність її виконання, озброєність трудовими навичками й вміннями, психологічні функції й здатності, необхідні для трудової діяльності.

Г.А. Томилова [271] визначає готовність до діяльності як своєрідний психічний стан особистості, що характеризується «оптимальним рівнем

емоційного порушення», усвідомленою мотивацією, прагненням досягти наміченої мети.

Н.В. Кузьміна відзначає, що формування готовності до професійної праці здійснюється засобами зміцнення здоров'я, формування ціннісного ставлення до праці, розвитку здатностей, умінь (або основ професійної майстерності), цілеспрямованості в саморозвитку.

Стосовно ефективності діяльності в екстремальних ситуаціях, розрізняють готовність фізичну, професійну, бойову, психологічну. Ми в своєму дослідженні зосередимо увагу на психологічній готовності.

Психологічна готовність до діяльності більшістю авторів розглядається як рівень відповідності психічних процесів, досвіду й властивостей особистості конкретним умовам і завданням, що багато в чому визначає межі стійкості діяльності.

Нові підходи до сутності й змісту психологічної готовності, надійності, стійкості й працездатності психіки досліджені в роботах Л.Г. Дикої і деяких інших учених.

В галузі психології праці й інженерної психології більшість авторів психологічну готовність розглядають як психічний стан. У військовій психології стан готовності до бойової діяльності розглядається як цілісний образ особистості воїна, його установка на організовані й активні дії.

Українські автори підручника з юридичної психології визначають психологічну готовність працівника як «сукупність якостей і властивостей особистості, що зумовлює стан мобілізованості психіки, настроєність на найбільш доцільні, активні та рішучі дії в складних чи небезпечних умовах виконання службових обов'язків» [290, с. 184].

На нашу думку, психологічна готовність – це первинна фундаментальна умова успішного виконання будь-якої діяльності. Виникнення стану готовності до діяльності починається з постановки мети на основі потреб і мотивів або усвідомлення людиною поставленого перед нею завдання.

Найбільш істотним показником такої готовності є цілеспрямована мобілізованість психічних процесів для подолання труднощів і досягнення позитивного результату.

Стан психологічної готовності особистості до діяльності – це складне динамічне утворення, між компонентами якого існують функціональні залежності. У його динамічній структурі виділяють наступні функціонально взаємозалежні компоненти: мотиваційний, орієнтаційний, операціональний, вольовий й оцінний.

Достатня розвиненість показників, що характеризують ці компоненти, і їхня цілісна єдність забезпечує високий рівень готовності людини, його активності, самостійності, творчості в процесі діяльності. Недостатня їхня розвиненість свідчить про незавершеність формування готовності, про її середній або низький рівень.

Як правило, особистість реалізує дві групи своїх можливостей – неспецифічні й специфічні, які є складовими його готовності до діяльності.

Неспецифічні можливості характеризуються активним застосуванням засобів і способів, загальних для рішення багатьох завдань, підтримкою внутрішньої рівноваги, мобілізацією свого досвіду, почуттів, волі для рішення завдань.

Специфічні можливості як доданки готовності проявляються в розвитку професійно важливих якостей і властивостей особистості: професійної мотивації, здатностей, рівня домагань, їхньої актуалізації, що відповідає вимогам рішення завдань, умов і часу.

У нашому дослідженні ми виходимо з розуміння сутності готовності працівника ОВС як єдності його психічного стану й комплексу професійно важливих властивостей особистості професіонала. Ця готовність, на наш погляд, має свій механізм і структуру. Механізми професійної готовності майбутнього фахівця вчені розуміють як:

- установку до діяльності (Д.М. Узнадзе, О.В. Проскура);

– стійкість до зовнішніх та внутрішніх впливів у процесі діяльності (О.Г. Мороз);

– вияв емоційно-вольового та інтелектуального потенціалу особистості в конкретному виді діяльності (В.І. Дьяченко, Н.Д. Левітов, А.Ц. Пуні);

– міжособистісні відносини як механізм регуляції поведінки людини (О.Ф. Лазурський, В.М. Мясищев).

Вчені по-різному визначають і структуру професійної готовності фахівця: одні з них компонентами готовності називають ставлення особистості до діяльності, мотиви, знання, навички і вміння, сукупність професійних особистісних якостей (Н.Л. Горбач, Н.В. Кічук, А.Ф. Ліненко та ін.); інші виокремлюють такі її складові, як мотиваційний, змістовий, процесуальний, конструктивний, організаторський, оцінний (Н.В. Кузьміна, Л.Ф. Спирін, В.О. Сластьонін, О.І. Щербаков та ін.); мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий (В. Моляко, Ю. Машбиць, О. Тихомиров).

У цілісній структурі готовності фахівців до служби виділяють дві взаємозалежні підсистеми готовності: довгострокову – стійкий комплекс професійно важливих якостей і ситуативну – психічний стан. Вони розрізняються за такими двома критеріями:

– генезису – підсистема довгострокової готовності формується завчасно й проявляється стійко, сприяючи успішній діяльності в багатьох ситуаціях, тоді як психічний стан готовності виникає для рішення завдань у конкретних ситуаціях, відбиваючи наявні об'єктивні та суб'єктивні умови;

– ролі даних підсистем у реалізації регулятивної функції психіки – підсистема довгострокової готовності є стабілізуючим моментом, а підсистема ситуативної готовності є динамічним моментом у регуляції. Однак виділені підсистеми в цілісній системі готовності являють собою функціональну єдність.

Системоутворюючими факторами готовності фахівців до служби є професійна спрямованість, мотивація особистості, ціннісні орієнтації, мотиви, потреби, особистісні очікування, ставлення до життя й майбутньої служби, особиста активність у реалізації життєвих перспектив.

Під професійною мотивацією в даній роботі ми розуміємо ті професійно важливі психологічні компоненти й особливості мотиваційної сфери особистості, які становлять внутрішню передумову успішності формування професіоналізму, професійного росту працівника органів внутрішніх справ.

Одною з найважливіших складових психологічної готовності фахівця до професійної діяльності є мотиваційна готовність. На наш погляд, працівникові ОВС для виникнення у нього мотиваційної готовності до професійної діяльності необхідно:

а) усвідомлювати свої потреби, вимоги колективу, суспільства, висунуті керівником завдання;

б) усвідомлювати цілі, рішення яких приведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання;

в) осмислювати й оцінювати умови, у яких будуть проходити майбутні дії, й актуалізувати досвід, пов'язаний з рішенням подібних завдань;

г) прогнозувати прояви своїх інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінювати співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату;

д) мобілізувати сили відповідно до умов і завдань.

Співвіднесеність мобілізаційного стану з умовами виконуваної діяльності утворить мобілізаційну ситуацію, що характеризується наявністю труднощів у роботі, що вимагають для їхнього подолання спеціальних зусиль.

Професійна готовність до конкретного виду діяльності, на думку вчених, – це цілеспрямоване вираження особистості, що охоплює установку, погляди і переконання, систему відносин, мотивацію, емоційно-вольові та

розумові якості, професійну компетентність та навички і вміння її практичного втілення.

На наш погляд, найбільш повним і адекватним сутності означеного поняття є визначення професійної готовності І.О. Зимньої. На її думку, готовність передбачає відрефлексовану спрямованість на професію типу «людина – людина», світоглядну зрілість людини, широку і системну професійно-предметну компетентність, а також комунікативну, дидактичну потреби і потребу в афіліації.

Психологи (В. Моляко, Ю. Машбиць, О. Тихомиров) виокремлюють два аспекти щодо сутності психологічної готовності фахівця: функціональний і особистісний. Функціональний, на їхню думку, передбачає дослідження готовності до діяльності як певного стану психологічної функції, за якої досягається високий рівень діяльності.

Особистісний аспект означає сам результат підготовки до певної діяльності. Психічна готовність, за словами означених авторів, – це інтегральне утворення особистості, що обіймає низку компонентів та сукупність знань, умінь, навичок і особистісних якостей, адекватних вимогам, змісту та умовам діяльності.

Ю.Н. Голованов розуміє професійну готовність як закономірний результат професійної підготовки, розвиток професійної спрямованості і професійного становлення фахівця [92].

Узагальнюючи проведений аналіз юридичної та психолого-педагогічної літератури в означеному напрямку, можна зробити висновок, що феномен готовності учені розуміють здебільшого як особливий психічний стан особистості, наявність у неї зразка (моделі) щодо структури відповідної дії та спрямованості свідомості на виконання певної діяльності. Що ж стосується психологічної готовності працівника органа внутрішніх справ до професійної діяльності, то ми розглядаємо її як актуалізацію потреби в професійному виконанні завдань оперативно-службової діяльності на високому рівні.

1.2. Особливості оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях

У сучасних умовах діяльності органів внутрішніх справ України нагального вирішення потребує проблема попередження надзвичайних подій, які призводять до тимчасових чи незворотних втрат серед особового складу. У першу чергу це стосується надзвичайних подій із фізичними наслідками – поранень та загибелі працівників органів внутрішніх справ при виконанні службових обов'язків.

З метою аналізу особливостей оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях нами було проведено комплексне дослідження, що включало опитування працівників різних служб ОВС. Більшість працівників (майже 87%) вважають, що впродовж останнього часу суттєво зросла протидія законним вимогам працівників міліції з боку громадян шляхом спроб фізичного та психологічного тиску на правоохоронців.

Ця тенденція знаходить своє підтвердження у відповідях представників тих служб, які безпосередньо беруть участь у боротьбі зі злочинністю та забезпеченні громадського порядку. Однозначно вказують на зростання кількості випадків опору та протидії 72,5% міліціонерів ППС та 72,7% інспекторів ДПС ДАІ, 66,6% працівників оперативних служб та 52,3% дільничних інспекторів. Таким чином, можна говорити про зростання негативного впливу передусім на працівників патрульно-постової служби та автоінспекції.

Однозначно вважають свою роботу небезпечною 66,4% опитаних, ще 20% схильні вважати її такою, тільки 4,8% не вважають свою роботу небезпечною, а 7,8% не визначились з відповіддю. Це вказує на наявність високої внутрішньої напруженості та особистісної тривожності у більшості працівників, усвідомлення та очікування ними загрози для життя та здоров'я як постійних умов їхньої професійної діяльності.

Наше дослідження показало, що серед основних причин зростання протидії та опору громадян законним вимогам та діям працівників міліції слід відзначити:

- бажання осіб, що вчинили правопорушення або злочини, будь-якою ціною уникнути покарання (49% опитаних);

- загальне погіршення в суспільстві ставлення до працівників міліції, що знаходить свій вияв у проявах агресії та опорі (46,8% опитаних);

- зниження законослухняності громадян, обумовлене погіршенням життєвого рівня багатьох з них внаслідок економічних негараздів (39% опитаних);

- впевненість правопорушників у безкарності з причини м'якості законодавства до осіб, що чинять подібні дії (38% опитаних);

- перебування правопорушників у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, що не дає їм змоги адекватно сприймати ситуацію (21% опитаних);

- переконаність правопорушників у тому, що міліціонери не наважаться застосувати зброю (15,6% опитаних);

- відверте презирство до владних інститутів держави і нехтування вимогами закону (14,8% опитаних);

- світогляд багатьох громадян України, сформований на цінностях кримінальної субкультури – жорстокості, агресивності, цинізму (9% опитаних).

Звертає на себе увагу те, що працівники міліції досить реалістично і критично оцінюють стан справ в українському суспільстві щодо авторитету і поваги до власної професійної групи – органів внутрішніх справ, переймаються питаннями державного спрямування, що вказує на зростання їх громадянської свідомості. Досить впевнено вони констатують наявність соціальних негараздів і ґрунту для зростання кримінальної активності серед населення. Це може опосередковано свідчити, що зусилля МВС України, направлені на підвищення авторитету органів внутрішніх справ та

налагодження партнерських взаємин з населенням, на сьогоднішній день ще не принесли очікуваних результатів та потребують підвищення ефективності та пошуку більш дієвих форм і методів роботи.

Аналізуючи характеристики обставин та способів протидії працівникам міліції при виконанні ними професійних завдань, ми прийшли до висновку, що найчастіше фізичного опору зазнавали:

- міліціонери патрульно-постової служби – 45%;
- дільничні інспектори міліції – 33,3%;
- працівники оперативних служб – 25%;
- інспектори ДПС ДАІ – 9,1%;
- працівники слідства, дізнання та інших служб – 4% .

Таким чином, з цілеспрямованою агресією з боку правопорушників стикався майже кожен другий міліціонер патрульно-постової служби, кожен третій дільничний інспектор, кожен четвертий оперативний працівник. На думку респондентів, основними причинами агресії та протидії щодо них особисто як посадових осіб були:

- бажання особи будь-якою ціною уникнути затримання за вчинене правопорушення або злочин (41,8% випадків);
- зниження законослухняності та правосвідомості громадян у зв'язку із погіршенням життєвого рівня багатьох з них внаслідок економічних негараздів (34,7%);
- впевненість правопорушників у безкарності з причини м'якості законодавства (29,7%);
- перебування правопорушників у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, що не дає їм змоги адекватно сприймати ситуацію (25,5%);
- погіршення загального ставлення у суспільстві до працівників міліції (14%);
- відверте презирство до владних інститутів держави і нехтування вимогами закону (12,7%);

– домінування у світогляді багатьох громадян цінностей кримінальної субкультури – жорстокості, агресивності, цинізму (12%);

– переконаність правопорушників в тому, що працівник міліції не наважиться застосувати зброю (10,6%).

Основною причиною протидії з боку правопорушника працівники міліції вважають зниження законослухняності та правосвідомості громадян у зв'язку із погіршенням життєвого рівня багатьох з них внаслідок економічних негараздів. Таким чином, можна говорити про безпосередній вплив економічних факторів на криміногенну ситуацію.

Слід відзначити, усвідомлення небезпеки як постійного фактора професійної діяльності, бажання захиститися від агресії призводить до домінування контрагресивних тенденцій в самому середовищі працівників органів внутрішніх справ, що являє собою відповідну реакцію на тиск з боку правопорушників і злочинців (на це вказують результати проведеного нами опитування). Так 78% опитаних вказали, що готові при загрозі їх життю та здоров'ю відповідно до закону застосувати фізичну силу та спеціальні засоби до людини, яка їм загрожує; ще 13% схильні до таких дій, лише 2,7% опитаних не впевнені у готовності до таких дій, 6,3% не визначилися щодо своїх можливих дій.

Дещо менше рішучості висловили респонденти щодо здатності згідно із законом застосувати вогнепальну зброю. Абсолютну впевненість у своїй здатності вистрелити в агресивно налаштованого і небезпечного правопорушника або злочинця висловили 54% опитаних, 14% схильні до таких дій, однак 11% не впевнені у своїй здатності або взагалі заперечують можливість такого вчинку, ще 14% працівників не визначились щодо своїх можливих дій в подібній ситуації.

Найрішучіше налаштовані працівники оперативних служб (карного розшуку, ДСБЕЗ, БНОН, КМСН тощо). Серед опитаних представників цих служб ніхто категорично не заперечив щодо можливості застосування табельної зброї. Найбільша питома вага працівників, які вказали, що не

здатні на такий крок – серед опитаних дільничних інспекторів (4,7%) та інспекторів ДПС ДАІ (4,5%).

Результати нашого дослідження збігаються з результатами дослідження І.Ю. Горелова, який визначає психологічну готовність працівника міліції до застосування вогнепально-силового впливу як багатокомпонентне утворення, складовими якого є: 1) рівень професійної підготовленості, що включає комплекс спеціальних професійних знань, умінь та навичок, які визначають здатність правомірно застосовувати вогнепально-силовий вплив; 2) мотиваційні особливості, зокрема, рівень домагань, потреба у саморозвитку, відданість своїй професії, мотиваційне санкціонування конкретних професійних дій; 3) особистісні особливості працівників ОВС.

Таким чином, майже кожен четвертий учасник опитування виявив недостатню готовність до жорсткого протистояння з озброєним супротивником, покладаючись на ситуативне рішення кризової ситуації, що може призвести до необдуманих, невиважених дій.

Дещо нижчим є рівень оцінки респондентом своєї психологічної готовності до можливості отримати травму (поранення) при виконанні службових обов'язків. 68% повідомили, що внутрішньо готові до такого розвитку подій, 19% сумніваються або заперечують свою готовність, 13% не визначились з відповіддю.

Найбільша готовність до негативного перебігу подій спостерігалася серед міліціонерів патрульно-постової служби (47%) та дільничних інспекторів (42%) від опитаних працівників даної категорії. В інших службах цей відсоток нижче – 25–27%. У власній фізичній та професійній готовності особисто протидіяти фізичному тиску з боку правопорушників переконані (81%) працівників, однак 12% сумніваються у такій своїй здатності, а 7% не визначились щодо такої можливості.

Найвпевненіше про це заявляють міліціонери ППС 81%, найобережніше висловлюються представники оперативних служб – 33%. Значно менший відсоток позитивно налаштованих оперативників свідчить

про їх більший професійний досвід і те, що проти них чиняться серйозніші заходи протидії з боку криміналітету.

Аналіз результатів нашого дослідження показав, що більш ніж кожен десятий працівник міліції, з числа опитаних, відчуває себе відповідно не підготовленим до протидії агресії та цілеспрямованому тиску, що, безумовно, може позначитися на ефективності і впевненості його дій в екстремальній ситуації і говорить про наявність широкого поля діяльності для покращення їх професійної підготовки.

83,2% опитаних міліціонерів зазначили, що, на їх думку, сьогодні представники злочинного світу краще фізично підготовлені, озброєні та оснащені, ніж правоохоронці, 9% заперечують це, а 7,8% не визначились щодо цього питання.

Найпереконаніше про це заявили працівники ППС та ДІМ, відповідно 66% і 76% опитаних цих категорій, що вказує на те, що серед представників цих служб простежується впевненість у перевазі (за деякими параметрами) криміналітету над правоохоронцями, що стає основою для формування негативного емоційного фону.

Що ж стосується правового, соціального та фізичного захисту працівника міліції, то наше дослідження показало, що у випадку загибелі чи поранення правопорушника внаслідок застосування згідно із законом фізичної сили, прийомів рукопашного бою, спеціальних засобів, вогнепальної зброї впевненість відчувають лише 25% опитаних.

Подібна ситуація свідчить про вкрай низький рівень соціальних очікувань та довіри самих правоохоронців до тієї державної влади, органом якої вони є.

Діяльність органів внутрішніх справ у сфері боротьби зі злочинністю може здійснюватися як у звичайних (повсякденних) умовах, так і в екстремальних умовах і ситуаціях, внаслідок настання або виникнення яких створюється не тільки складна, але навіть надзвичайна оперативна обстановка. Аналіз наукової літератури показав, що явища соціального

характеру, що породжують екстремальні умови і ситуації, ще недостатньо вивчені.

Під особливими умовами діяльності органів внутрішніх справ розуміють їх діяльність в умовах надзвичайної обстановки. Під надзвичайною обстановкою для органів внутрішніх справ розуміють виникнення або настання подій, явищ, подій соціального (криміногенного і некриміногенного) характеру, природного, біологічного, техногенного й іншого походження, що характеризуються підвищеними за ступенем небезпеки умовами громадського життя. Для такої обстановки характерно наступне:

- порушується нормальний (звичний) ритм життя конкретної території;
- створюється загроза порушення суспільного порядку і безпеки;
- виникає погроза для життя і здоров'я багатьох людей або настає їхня загибель;
- створюється або може виникнути загроза заподіяння шкоди державним органам, а також особистому і майновому інтересам громадян;
- з'являються сприятливі умови для активізації злочинних елементів.

Під «екстремальними умовами» одні автори розуміють «гранично складні умови» (В.І. Ковальов), другі – «несприятливі умови для життєдіяльності» (В.Л. Маріщук, К.Д. Шафранська), треті – «граничні, крайні значення тих елементів ситуації, які в середніх своїх значеннях створюють оптимальний «фон» або, принаймні, не відчуються як джерела «дискомфорту» (В.Д. Небиліцин), четверті – умови, що потребують «мобілізації звичайних буферних «резервів організму», «аварійних» резервів функціонування» (А.А. Васильєв, Б.Ф. Ломов, В.В. Офіцеров, В.Ф. Рубахін), п'яті – «сукупність обставин, що створюють небезпеку для життя» (А.С. Ромен) і т.д.

Українські вчені (В.Г. Андросюк, І.Ю. Воробйова, В.Ю. Дубко, Г.О. Юхновець, Л.І. Казміренко), що досліджували професійну діяльність, працівників міліції, які виконують свої службові обов'язки в особливих

умовах, пов'язаних з ризиком для життя та здоров'я, розрізняють екстремальні умови і екстремальні ситуації в діяльності ОВС [51; 87; 101; 115].

Наше дослідження присвячено вивченню особливостей діяльності працівників міліції в екстремальних ситуаціях, які пов'язані:

- з небезпекою, новизною обстановки, труднощами, відповідальністю, нездійсненністю роботи, дефіцитом інформації, загрозою поразки, загрозою для життя;

- з різною психічною напругою через інтенсивну розумову діяльність;

- з фізичною напругою при дуже високих фізичних навантаженнях;

- з впливом шуму, перевантаження, сенсорною депривацією й ін.

О.В. Тімченко довів у своєму дослідженні, що екстремальність є об'єктивно-суб'єктивною ознакою чинників і ситуацій, тому що поведінка людини залежить від об'єктивно властивих їй особливостей і від своєї психологічної стійкості [269].

Для екстремальних ситуацій, що несприятливо впливають на працівників ОВС та знижують ефективність рішення оперативно-службових задач, характерним є виникнення гострого внутрішнього конфлікту між вимогами, які пред'являє оперативно-службова діяльність, і можливостями правоохоронця на даний момент. Цей конфлікт виникає або внаслідок зростання вимог, які пред'являються до працівника ОВС, або через зниження його можливостей з якихось причин.

Саме тому однакові ситуації можуть мати для різних працівників міліції різну психологічну складність і ступінь екстремальності. Для порівняння ми взяли особливості діяльності працівників патрульно-постової служби (далі ППС), державної автомобільної інспекції (далі ДАІ), державної служби охорони (далі ДСО), дільничних інспекторів міліції (далі ДІМ).

Екстремальною ситуацією для працівників ППСМ є раптовий напад правопорушників. До категорії «раптовий напад» відносять неочікувані ситуації активної протидії громадян, які на вимоги працівників міліції щодо дотримання громадського порядку відповідають опором; напад на

міліціонерів при конвоюванні чи перевезенні засуджених, затриманих; опір під час проведення особистого огляду, перевірки документів. Ця категорія складає серед загальної кількості надзвичайних подій 34%.

Серед причин виникнення в процесі службової діяльності подібних екстремальних ситуацій можна назвати такі: тактичні помилки працівників ППСМ, тобто невміння передбачити можливі наслідки власних дій; невірна оцінка обстановки, що склалася; невірна оцінка психофізичного стану правопорушника.

Найбільш екстремальною ситуацією для працівників карного розшуку є затримання правопорушників, злочинців – це 37% екстремальних подій, причому з раптовим нападом – 30%. Це обумовлено специфікою службової діяльності карного розшуку. Частка надзвичайних подій, які відбулися під час дій у цій ситуації, складає 52% випадків, а з раптовим нападом – 30%. Причини виникнення надзвичайних подій з фізичними наслідками при діях у службових ситуаціях серед працівників карного розшуку і працівників ППСМ аналогічні.

Якісна характеристика екстремальних ситуацій серед особового складу ДАІ має свої особливості. У службовий час збільшується частка надзвичайних подій, пов'язаних із затриманням правопорушників, і складає – 47%, з раптовим нападом – 18%. Ситуація затримання правопорушників, злочинців в службовій діяльності ДАІ має свої особливості. Якщо затримання відбувається після примусової затримки автотранспорту за допомогою табельної зброї або спецзасобів, то міліціонери психологічно готові до можливості нападу на них з боку порушника. Це пояснює той факт, що під час служби у інспекторів ДАІ відсоток виникнення ситуацій, пов'язаних з раптовим нападом, нижчий, ніж в інших службах.

Аналіз ситуацій, пов'язаних з раптовим нападом на наряд ДАІ під час зупинки автотранспорту, виявив, що ефект раптовості нападу є тим більший, чим довшою є розмова між водієм зупиненого автотранспорту і працівником ДАІ. В багатьох випадках надзвичайних подій з фізичними наслідками, які

виникли під час перевірки автотранспорту, напад здійснювався з боку пасажирів, який користувався тим, що увага працівника ДАІ була зосереджена на розмові з водієм.

До виникнення ситуації раптового нападу здебільшого призводила самовпевненість працівників ДАІ, невіра в можливість нападу з боку пасажирів та водія і пряме порушення правил особистої безпеки.

Відповідно до аналізу ситуацій раптового нападу, працівник ДАІ, який здійснює перевірку автотранспорту, піддається найбільшій небезпеці. Багато різноманітних чинників, таких, як темний час доби, тоноване скло автомобіля та інші, сприяють раптовості нападу. Ті, хто страхує, не завжди можуть побачити початок нападу. Тому працівник, який здійснює перевірку, повинен бути завжди напоготові.

Грамотні тактичні дії у ситуації зупинки автотранспорту знижують вірогідність раптового нападу з боку водія або пасажирів. А використання працівником, який перевіряє автотранспорт, бронезилета 3 класу захисту зменшить до мінімуму ризик загибелі або поранення навіть у випадку застосування злочинцем вогнепальної зброї з близької відстані.

Розподіл екстремальних ситуацій в діяльності ДСО, згідно з загальними даними, виглядає так:

- раптовий напад – 33%;
- затримання правопорушників, злочинців – 24%.

Найбільш екстремальною ситуацією під час служби для працівників ДСО є раптовий напад правопорушників, злочинців. Його частка складає 36%. Це обумовлено особливостями служби, яка пов'язана з охороною об'єктів. Злочинці зазвичай ретельно готуються до проникнення на об'єкти, що знаходяться під охороною, мають уяву про сильні та слабкі сторони охорони об'єкта, використовують різноманітні хитрощі і не зупиняються перед нападом на охоронця. Іноді метою злочинців є не матеріальні цінності, що знаходяться на об'єкті, а табельна зброя охоронця. Частка надзвичайних подій, які відбулися під час служби при затриманні правопорушників,

злочинців, склала 35%. Здебільшого це випадки затримання злочинців, які проникли на об'єкт, що знаходиться на пультовій охороні (на сигналізації).

Екстремальні ситуації в діяльності ДІМ розподілилися таким чином: «раптовий напад» – 38%; «затримання правопорушників, злочинців» – 33%. Ситуації «затримання правопорушників» і «раптовий напад» під час служби за відсотковим показником мають приблизно однакові значення – 43% і 42% відповідно. До причин, які призвели до поранення (загибелі) дільничних інспекторів під час затримання правопорушника або сприяли виникненню ситуації «раптового нападу», належать: психологічна і фізична втома, внутрішня невіра працівника міліції в те, що він може потрапити в екстремальну ситуацію, пов'язану з раптовим нападом; часте сподівання на власні сили (керівництво не повідомляє про подію, що відбувається, та не викликає допомогу).

Дільничні інспектори міліції постійно працюють на певній дільниці. Це призводить до психологічного звикання до громадян, які проживають на території цієї дільниці. Тому при необхідності затримання місцевих громадян за скоєні правопорушення дільничні інспектори часто не очікують від них протидії.

На психологічні чинники, що обумовлюють специфіку діяльності працівників слідчих підрозділів ОВС, у своїх роботах вказує В.О. Коновалова, яка включає до таких чинників: детальну правову регламентацію основних форм діяльності; наявність владних повноважень і підвищеної відповідальності за прийняті рішення; дефіцит часу; протидію зацікавлених осіб; різноманіття і творчий характер розв'язання розумових (логічних і психологічних) задач; виховний вплив здійснюваної діяльності [152].

Узагальнення даних різних досліджень дозволяє констатувати, що не менше 50% службових ситуацій є потенційно екстремальними в діяльності кримінальної міліції, слідства, міліції громадської безпеки, служби охорони, і понад 75% – спецпідрозділів «Беркут», «Кобра», «Сокіл», служб по боротьбі

з організованою злочинністю та незаконним обігом наркотиків. Діяльність в екстремальних ситуаціях висуває гранично високі вимоги до психологічної готовності працівника ОВС – його спроможності не піддаватися несприятливим психологічним обставинам, не знижувати при цьому якості професійних дій [115; 239]. Тобто специфіка діяльності працівників ОВС – в її напруженому характері. Однак існують ще й додаткові негативні чинники, які впливають на діяльність працівників ОВС щодо збереження психічного та фізичного здоров'я особового складу, а саме:

1) «розмивання» професійного ядра в службах і підрозділах внутрішніх справ внаслідок високої плинності кадрів; невідповідність штатної чисельності особового складу реально існуючим і надалі зростаючим рівням завантаженості;

2) зниження рівня законослухняності населення, «омолодження» злочинності, поява нових видів злочинів, зростання рівня професіоналізації криміналітету та екстремальності діяльності;

3) підвищення, в порівнянні з минулим, вимог до фізичних і, головним чином, психологічних якостей працівників органів внутрішніх справ;

4) застаріла навчально-методична основа підготовки та перепідготовки кадрів, у т.ч. й керівного складу з питань практичної психології та психології управління, що не відповідає вимогам професійної діяльності в органах внутрішніх справ у сучасних умовах;

5) недоліки і помилки, при попередженні надзвичайних подій з фізичними наслідками, що підлягають усуненню в процесі реалізації програми, зокрема, недостатня ефективність діяльності підрозділів по роботі з особовим складом та їх взаємодія з безпосередніми керівниками на місцях, медичними службами МВС України.

Поряд із зазначеним переліком психологічних особливостей діяльності працівників міліції, до умов, що негативно позначаються на ефективності їх діяльності, відносять монотонію, фрустрацію, астенію, тривожність, страх і деякі інші. Відтак, робота в органах внутрішніх справ має багато

специфічних відмінностей, які пов'язані з різноманітністю завдань, способів, що застосовуються, як матеріально-технічних, так і власне психологічних і педагогічних.

Отже, як показує аналіз екстремальних ситуацій працівників різних служб ОВС, напруженість і екстремальність є умовами професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ, які відповідно до українського законодавства та нормативної бази МВС України виконують завдання у сфері оперативно-службової діяльності.

Слід зазначити, що під професійною діяльністю ОВС в науковій літературі розуміють сукупність здійснюваних працівниками міліції функцій і дій, спрямованих на боротьбу зі злочинністю, правопорушеннями, і забезпечення правопорядку за допомогою певних методів і засобів.

Під оперативно-службовою діяльністю науковці розглядають таку професійну діяльність ОВС, яка регламентується законодавством України і надає працівникам міліції додаткові повноваження у здійсненні оперативних заходів щодо боротьби з організованою злочинністю і кримінальними проявами (проведення операцій з захоплення злочинців, припинення злочинів, здійснення візуального спостереження у громадських місцях і ін.) [63].

За даними вітчизняних та зарубіжних досліджень [250; 257; 269; 271; 280; 285], професійна діяльність міліціонера (поліцейського) за своєю стресогенністю посідає друге місце після професії шахтаря у переліку 35-ти найбільш типових спеціальностей і оцінюється у 7,7 бали за 10-бальною шкалою. Для порівняння: стресогенність роботи пожежного оцінюється у 6,3 бали, військовослужбовця – у 4,7 бали. [235]

У своєму дослідженні О.В. Тімченко відзначає, що в залежності від особливостей конкретних оперативно-службових задач і умов, в яких вони вирішуються, працівник ОВС підпадає під вплив різноманітних стрес-факторів оперативно-службової діяльності. [268] На його думку, незважаючи на специфіку кожного виду правоохоронної діяльності, основними

психологічними детермінантами, що зумовлюють високу напруженість діяльності працівника ОВС, є:

- тривале перебування на службі при ненормованому робочому дні;
- значні емоційні навантаження, пов'язані з високою відповідальністю за результати виконуваної діяльності, ступенем ризику для власного життя і відповідальністю за безпеку інших людей;
- часті стресові ситуації, підґрунтям яких є: психосоціальний вплив кримінальної субкультури; ступінь відповідності професійної діяльності працівника його здібностям, пристрастям і упередженням щодо робочого середовища; недостатня «включеність» у роботу і слабка організаційна підтримка, що виявляється в неадекватному для конкретної ситуації стилі керівництва і відсутності умов для професійного зростання; темп роботи, поспіх, трудовий конфлікт, непевність у ролі, гіпертрофована підзвітність; варіативність завдання, ясність (плутаність), спірність і складність завдання; відсутність необхідних навичок, здібностей і рівня професійної активності для успішного його виконання [268].

В.О. Лефтеров, аналізуючи ситуації, при яких гинули або отримували поранення працівники ОВС, виділяє три групи типових травмонебезпечних ситуацій, які виникають у діяльності працівників ОВС: ситуації, пов'язані з виконанням повсякденної службової діяльності; ситуації, пов'язані з проведенням спеціальних операцій; ситуації, які виникають у позаслужбовий час. У дослідженні були детально розглянуті тільки випадки загибелі та поранень працівників ОВС, які сталися під час виконання службових обов'язків (тобто травмонебезпечні ситуації, які складають перші дві групи) [176].

В.В. Авдеев відзначає, що не можна допускати виникнення тривалих екстремальних ситуацій; з ними можна миритися лише як із винятковими випадками. Люди, що змушені працювати з максимальним фізичним і розумовим навантаженням, за спостереженням автора, виглядають як знесилені. Він вважає, що нормальне навантаження працівників і їхня

необхідна готовність до праці забезпечується при 40–60%, а в особливих випадках короткочасно при 80% від максимального навантаження, 20%, які залишилися, В.В. Авдеев розглядає як резерв, який припустимо використовувати лише у випадках крайньої необхідності (при виникненні загрози для життя) [45].

Працівники міліції, які виконують свої службові обов'язки найчастіше в екстремальних умовах, за умов впливу на особистість працівника сильних подразників з домінуванням негативних емоцій, набувають схильність до нещасних випадків, піддаючи небезпеці своє життя і здоров'я.

На думку В.О. Лефтерова й О.В. Тімченко, психоемоційна напруженість професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ обумовлюється такими стресогенними чинниками: ризиком для життя і здоров'я; дефіцитом часу для аналізу обставин і прийняття рішення; постійною протидією з боку правопорушників та злочинців; загрозою помсти; використанням зброї; високою ціною можливих помилок; усвідомленням відповідальності за результати виконаної роботи; великими фізичними навантаженнями; конфліктними ситуаціями в процесі службової діяльності; інтенсивним впливом несприятливих факторів навколишнього середовища [176].

Негативний вплив кожного з цих чинників окремо або їх сукупності призводить до виснаження захисних сил (функцій) організму і виникнення розладів психогенного характеру аж до розвитку нервово-психічних та нервово-соматичних захворювань.

З метою підвищення ефективності роботи з особовим складом, зниження впливу негативних наслідків діяльності у повсякденних та екстремальних умовах розроблено Комплексну програму психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ України, яка передбачає вдосконалення системи психологічного забезпечення та підвищення надійності особового складу органів внутрішніх справ за наступними напрямками [42]:

1. Удосконалення роботи з кадрами в системі МВС України шляхом здійснення комплексу робіт із професійного відбору та підготовки психологічно стійких, інтелектуально розвинених професіоналів; зниження плинності кадрів, захворюваності, загибелі, поранень, порушень дисципліни та законності, випадків скоєння злочинів та надзвичайних подій серед працівників;

2. Удосконалення психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності шляхом реалізації комплексу заходів із психологічного супроводження розслідувань та розкриття злочинів; застосування психологічних знань у вирішенні завдань боротьби зі злочинністю та забезпечення громадської безпеки;

3. Удосконалення організації роботи з підвищення престижу професії працівника органів внутрішніх справ та авторитету міліції України у громадян.

У ході виконання намічених програмою заходів передбачається розробка нормативних правових актів, довідкових матеріалів, інформаційних баз даних, які мають забезпечити створення необхідних умов для підвищення ефективності діяльності в екстремальних умовах.

Узагальнення наукових джерел показало, що одні автори під екстремальними ситуаціями розуміють такі умови, при яких діяльність людини протікає під впливом різних стрес-факторів, які викликають прояви фізіологічних реакцій, зміни в стійкості психічних функцій і у поведінці [51; 106; 130; 175; 176; 178; 239; 268; 269; 294]. Інші автори екстремальні ситуації розглядають як складний стан умов діяльності, що набув для особистості чи групи особливої значимості, або об'єктивно складні умови діяльності, що сприймаються і оцінюються особистістю як напружені, небезпечні для здоров'я і життя [115; 263]. Що стосується ситуацій у професійної діяльності працівників ОВС, що призводять до екстремальності, то науковці до них відносять:

- 1) процес безпосереднього попередження і припинення правопорушень;
- 2) процес вирішення конфліктів між громадянами;
- 3) безпосередній контакт працівників з правопорушниками;
- 4) ситуації психологічного протистояння при проведенні оперативно-розшукових та слідчих дій;
- 5) протиправне використання громадянами джерел підвищеної небезпеки;
- 6) скоєння групових порушень громадського порядку та масових безпорядків;
- 7) дії працівників в умовах введення надзвичайного стану;
- 8) тривалі та інтенсивні навантаження на працівників.

Екстремальні ситуації визначають наступні види мобілізації працівників ОВС:

- внутрішня (самомобілізація) і зовнішня (управлінська);
- загальна (спрямована на діяльність загалом) і конкретно-ситуативна (на окреме завдання);
- мобілізація досягнення високої й подолання низької задіяності працівників у справі;
- індивідуальна й групова.

Для досягнення стійкої психологічної готовності працівникові ОВС необхідна наявність мотиву, що має особливу суб'єктивну значимість для нього як для індивіда. Саме мотив надає особистісний зміст професійній діяльності й визначає ступінь значимості розв'язуваного завдання, особливо в екстремальних ситуаціях. Розглянемо коротко цей важливий для мети нашого дослідження термін і дамо йому визначення.

Як відомо, екстремальна ситуація (екстремум – лат. *extremum* – крайнє, граничне; ситуація – *situatio* – положення) [289] – поняття, за допомогою якого дається інтегративна характеристика обстановки, що радикально або раптово змінюється, та пов'язаних із цим особливо несприятливих або

загрозливих факторів для життєдіяльності людини, а також високою проблемністю, напруженістю й ризиком у реалізації доцільної діяльності в даних умовах.

Філософський зміст поняття екстремальності пов'язаний з відображенням екстремального розвитку подій та їхнього пізнання у взаємозв'язку з функціональною діяльністю суб'єкта. Система координат виміру існування й діяльності людини – «діюча особа – ситуація» – припускає корелятом змісту поняття екстремальної ситуації певні суб'єкт-об'єктні відносини: відображення суб'єктом об'єктивно складних умов діяльності у вигляді проблемно-екстремального завдання.

Тлумачення екстремальності починається ще за античних часів і продовжується донині. Це стосується сутності екстремумів і принципів екстремального (Аристотель, Микола Кузанський, Бруно, Мопертюї, Лейбніц й ін.), що було продовжено у сучасних філософських узагальненнях про закономірності екстремальних змін (М. Планк, М. Борн, М. Бунге, Л. Канторович й ін.). На сучасному етапі це знайшло своє відображення у змісті поняття екстремальної ситуації.

Екстремальність, як це було зафіксовано ще античною філософією, вказує на граничні стани в існуванні речей. Екстремуми складають, по суті, межі міри існування речей, з перевищенням яких речі перестають бути самими собою й знаходять інше існування. У теоретичному виразі принципи екстремальності затверджують, що та або інша величина, що характеризує стан, процес або структуру, приймає крайнє (умовно – мінімальне або максимальне) значення.

Екстремальність проявляє себе як «найшвидший рух, що проходить найкоротшою лінією» (Аристотель).

Діалектика цього процесу «у доведених до крайностей станах» (Бруно) насичена бурхливим взаємним проникненням і перетворенням протилежностей одна в одну (Гегель), закономірними «катастрофічними або руйнівними змінами» (Р. Том).

У рамках сучасних підходів (П. Лагадек, С. Ліхтенстайн та ін.) як визначальна або універсальна сутнісна ознака екстремальної ситуації розглядається фактор небезпеки – насамперед, безпосередньої загрози здоров'ю й життю людей або ж загрози зриву їхньої діяльності, спрямованої на рішення життєво важливих завдань.

Поняття екстремальної ситуації, таким чином, відбиває не просто надзвичайну подію, а саме винятково небезпечну подію або сукупність небезпечних подій відносно й тільки у взаємозв'язку з діяльністю людей, їхнім існуванням. Екстремальні ситуації (стихійні лиха, катастрофи, аварії, кризи, конфлікти), що є часом неминучими реаліями життєдіяльності людей, у тому числі, їх професійно здійснюваної діяльності, незважаючи на різноманітний характер, мають ряд загальних сутнісних характеристик:

- раптовість настання, що вимагає спеціальної готовності до екстремальності;
- різкий вихід за межі норми звичних дій і станів;
- насиченість ситуації, що розвивається, протиріччями, що вимагають оперативного вирішення;
- прогресуючі зміни в обстановці, умовах діяльності, елементах, зв'язках і відносинах, тобто темпоральність змін;
- зростання складності процесів, що протікають, у зв'язку із прогресуючими змінами й новизною ситуативних протиріч, станів;
- релевантність, перехід ситуації у фазу нестабільності, вихід до меж, критичності;
- породження змінами небезпек і загроз (зриву діяльності, загибелі, руйнування систем);
- насиченість ситуації невизначеністю змін через їх стохастичність, непередбаченість і новизну;
- наростання напруженості в суб'єктів екстремальної ситуації (у площині її осмислення, прийняття рішень, реагування) тощо.

Розуміння філософами екзистенції надає нам базис, на основі якого можна розглянути проблему екстремальності. Тому що екзистенція є проміжним буттям між буттям суспільства й трансцендентною його спрямованістю у потойбічне буття, тобто характеризується інтенціональністю, що з погляду екзистенціалістів проявляється при входженні людини в так звані пограничні ситуації. Це стан найгострішого емоційного стресу, пов'язаний насамперед з переживанням страху смерті й абсурдності життя. У пограничній ситуації людина перебуває на грані моральної, інтелектуальної або фізичної загибелі. Саме в такому стані до неї приходить осяяння й розуміння власного «я» при зіткненні з вищим видом буття – трансценденцією, що являє собою потойбічне буття, недосяжне в умовах звичайного життя людини. Погранична ситуація екзистенціалізму є екстремальною ситуацією.

Різні екзистенціалісти пограничні ситуації визначають по-різному. У Хайдеггера це екзистенціальний страх; на відміну від життєвого страху, він не пов'язаний з острахом втратити життя або життєві блага, а являє собою острах не знайти таке призначення, заради якого людина може добровільно пожертвувати життям і його благами. У Ясперса – це земні хвороби, провина, смертельна небезпека. У Сартра – це нудота, переживання безпідставності всіх очікувань, нудьга – передчуття марності будь-яких практичних починань. У кожному разі, гранична ситуація – це переживання абсурдності життя, виявлення «зяючої порожнечі ніщо». У той же час, для людини це єдиний засіб виринути з повсякденності й спробувати знайти самого себе; у розумінні екзистенціалістів – подивитися в очі смерті. Таке справжнє існування переживати набагато сутужніше, ніж повсякденне, у світі речей.

Понятійний апарат філософії екстремальності містить у собі основні терміни стресу, ризику й небезпеки, страху й ін.

Для позначення психічних станів людини у важких умовах дослідники користуються різними поняттями, серед яких найбільш популярне – поняття «стрес». Його застосовують для позначення широкого кола не тільки

психічних, але й фізіологічних станів, наприклад фізичної напруги, стомлення й т.д., а також різноманітних явищ, що належать до інших галузей знань [268].

Характерною є тенденція розглядати стрес як особливий стан, пов'язаний з іншими емоційними станами (афектами, тривожністю й ін.). У літературі знаходимо численні описи впливів, що породжують психічну напруженість, і ситуацій, які називають стресорами [77; 165; 171; 268; 285].

При характеристиці стресогенних ситуацій вказують на такі ознаки, як «складні», «важкі», «особливі», «емоційні», «критичні», «аварійні», «надзвичайні», «екстремальні», «надекстремальні», «гіперстресові» і т.п. [268]. Екстремальність – окремий випадок стресу, й розглядається як особливість стресорів. Хоча існує кілька визначень екстремальності, але при вживанні цього поняття зазвичай зрозуміло, що йдеться не про нормальні, звичні умови діяльності, а про такі, що істотно відрізняються певними обставинами. Екстремальність обумовлюється не тільки інтенсивністю, але й іншими параметрами стресорів [285].

До них належать: якісна своєрідність останніх, що характеризує фізіологічно особливе середовище, у якому може здійснюватися людська діяльність (температурні, гіпоксія, гіподинамія й т.п.), характер дії стимулу (нерегулярність його появи, монотонність і т.п.), об'єктивна складність самого завдання (переробка величезних потоків інформації в обмежений час, відсутність інформації, необхідної для виконання тих або інших дій, високий темп роботи й т.п.).

Одним з важливих, але дотепер мало досліджених факторів екстремальності є час. Вважається, що цей чинник може істотно визначати екстремальність стимулу й, отже, ступінь напруженості і її результат. Це пояснюється тим, що доступний людині оптимальний темп психічної активності в різних осіб є неоднаковим, і перехід через індивідуальні межі цього темпу веде до виникнення психічної напруженості. Загальна особливість розглянутих вище чинників полягає в тому, що вони

перевищують діапазон оптимальних впливів і тим самим надають ситуації екстремальності. Однак ефект стресора не обмежується лише його специфічною дією, але обумовлений також і психологічними особливостями людини. Так, безпосередня небезпека для життя, сильний біль, які вважаються ефективними стресорами, можуть не бути такими у зв'язку з виконанням певної соціальної ролі або, наприклад, у зв'язку з релігійними мотивами.

Виходячи із зіставлення сили мотивів людини й параметрів ситуації, у якій здійснюється його діяльність, екстремальність можна подати як континуум, що включає принаймні три ступені виразності, або три типи наступних ситуацій: важкі, параекстремальні, екстремальні.

Для всього ряду характерно поступове зростання екстремальності. Важка ситуація характеризується досить складної для даного суб'єкта завданням, підвищеною значимістю цього завдання, другий і третій ступені характеризуються строгими умовами, ризиком, високою ціною можливої помилки, а екстремальна також і тим, що від вирішення цієї ситуації залежить подальше існування суб'єкта («бути або не бути взагалі»).

Складовим елементом понятійного апарату філософії екстремальності є феномен страху. Історично при поясненні походження релігій страх вважався головним джерелом ідеї існування Бога, загробного існування, віри взагалі. Цю ідею висловлювали ще Демокрит і Лукрецій. Потім, у Новий час, Д. Юм, П. Гольбах, Л. Фейєрбах й ін. розвинули цю точку зору. Вона небезпідставна, хоча й не вичерпує проблему походження релігій. Аристотель, розбираючи зміст боягузтва й мужності в «Нікомаховій етиці», говорив, що боягуз легко втрачає надію: адже йому все страшно. А мужній поводитьсь протилежним чином, тому що людина, покладаючись на себе, має відвагу [289].

Основними характеристиками ризику як прояву волі працівника ОВС при виконанні оперативно-службових завдань щодо вирішення об'єктивної ситуації є наступні поняття:

- ризик – це діяльність, здійснювана працівником ОВС, незважаючи на усвідомлювану небезпеку невдачі, з можливістю припустимої помилки в процесі діяльності, спрямованої на досягнення поставленої мети;
- ризик – це надія на успіх у неоднозначній об’єктивній ситуації;
- ризик – це спосіб дій у невизначеній ситуації, коли важко обрати однозначний варіант поведінки, а відкласти вибір дії неможливо;
- ризик – це ситуативна характеристика діяльності, здійснюваної працівником ОВС в надії на успіх, але в умовах недостатньої підготовленості, а тому й недостатньої впевненості в досягненні поставленої мети.

У рамках філософської концепції ризику розробляються структурно-функціональні моделі екстремальної ситуації, що виявляють як механізми її виникнення, так і способи реагування на викликану нею дестабілізацію життєдіяльності (П. Лагадек, А. Томас, П. Словик, П. Сталлен, Б. Фишхофф й ін.) Відповідно до даної концепції, розрив між складністю й могутністю технології, з одного боку, і знанням її можливих впливів на довкілля й людські спільноти, з іншого, приводить до все більшої ризиконасиченості сучасного суспільства, що виявляється в експоненціально зростаючій кількості технологічних, екологічних й інших аварій і катастроф.

Поборники філософської, соціологічної і психологічної галузей складної ризикології прагнуть на основі теоретичного осмислення емпіричних досліджень сконструювати структурно-функціональні моделі, що дозволяють пояснювати механізми суб’єктивного сприйняття ризику індивідами й групами, а також вплив на поведінку людини в екстремальних, ризиконебезпечних ситуаціях (П. Сталлен, А. Томас, П. Словик, Б. Фишхофф, С. Ліхтенстайн). Ці моделі, на їхню думку, у випадку їхнього застосування допоможуть мінімізувати різні негативні наслідки зростаючої маси ризиків – економічних, соціальних, політичних, психологічних, демографічних. У практиці особливих «професій ризику» поняття екстремальної ситуації як спеціальний термін застосовується, залежно від

акцентуації екстремогених факторів, у досить широкому діапазоні інтерпретацій, наприклад: «загрозлива ситуація», «небезпечна девіація», «небезпечний вихід за межі норми», «критична ситуація», «позаштатна, надзвичайна ситуація» і т.п.

В останні роки поняття «екстремальна ситуація» отримало статус уніфікованої категорії у катастрофології, конфліктології, теорії безпеки, теоріях менеджменту з оптимізації управління, оперативному управлінні й т.ін. [157].

Виникнення стресового стану в людини завжди пов'язано з екстремальними умовами впливу на неї середовища, що, природно, викликає почуття страху. Але розробка цього питання залишається недостатню [40; 41; 130; 156].

Природно, якщо йдеться про професійні стресові ситуації, то необхідно говорити про професійне почуття страху. Це вимагає розгляду питання оцінки переживання страху в його якісному і кількісному проявах як однієї з найбільш важливих характеристик, що визначає професійну придатність. Для цього потрібна розробка методів його кількісного і якісного оцінювання.

Правоохоронна діяльність працівника ОВС пов'язана із систематичним ризиком для життя і є однією з найбільш «життенебезпечних» професій, що вимагає вивчення цього питання стосовно до вирішення задач професійного добору і професійної підготовки.

Оперативно-службова діяльність працівників ОВС в екстремальних умовах характеризується підвищеним моральним, психологічним і фізичним навантаженням. У більшості випадків така діяльність здійснюється в режимі високої психологічної напруги, що до певного рівня підвищує ефективність діяльності, а потім приводить до її зниження. Службові завдання виконуються особовим складом ОВС безупинно, удень і вночі, у будь-яку погоду. У нічний час оперативна обстановка викликає ряд додаткових труднощів у діяльності працівників ОВС, негативно впливає на їхню психіку [156].

При виконанні оперативно-службових завдань, коли діяльність працівника ОВС відбувається в умовах жорсткого дефіциту часу, з максимальним психологічним навантаженням, з необхідністю дій у максимально швидкому темпі, не можна обійтися без таких професійно важливих якостей, як психологічна готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях; самостійність; швидкість в оцінці обстановки й здатність діяти на випередження (попередження); здатність швидко орієнтуватися в нових умовах; рішучість і самовладання при діях у складній обстановці. Служба вимагає від працівника ОВС наявності таких професійно важливих якостей, як стійка увага, увага, володіння правильними уявленнями, що дають можливість прогнозувати розвиток подій, проявляти активність. Здійснення службової діяльності в подібних умовах також вимагає від працівників ОВС забезпечення граничної зібраності, мобілізованості, пильності, уваги, активної роботи думки, упевненості в успіху, стану емоційної врівноваженості.

Чим слабкішою є професійна підготовка працівників міліції, чим більшим вплив стресогених факторів на особовий склад ОВС, тим більше уваги варто приділяти психологічній готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях.

Напруженість, невідповідність до діяльності в екстремальних ситуаціях, недостатність часу для відпочинку, погане харчування й матеріально-технічне забезпечення – потужні фактори, які, накопичуючись, викликають негативні психічні зміни (невротичні реакції, агресивність, апатія, суїцидальні думки) у певної частини працівників ОВС.

Необхідно проводити профілактику таких змін, результати яких можуть бути незворотними, викликати захворювання й призводити до втрати підготовленого фахівця для МВС.

Так, за даними працевлаштування та проходження служби випускниками ВНЗ МВС України, за період 2002–2006 рр. підготовлено 16224 фахівців для проходження служби в ОВС. Але з числа підготовлених

фахівців в ОВС працюють лише 63,0% випускників, які були направлені після закінчення навчання в практичні підрозділи МВС України. Тільки за 2007 р. із числа прибулих випускників звільнено 12,5%, серед яких 58,0% – за власним бажанням, 33,1% – з негативних мотивів, 3,2% – через хворобу. За шість місяців 2008 року з органів внутрішніх справ звільнено 269 працівників, які прослужили менше трьох років (21,6% – на першому році служби, з них половина – з негативних мотивів).

Статистика свідчить, що впродовж 1997–2005 років кількість працівників органів внутрішніх справ зменшилася більше ніж на 160 тисяч [259, с.7], а кількість тих, хто звільнився з ОВС у 2005 році, на 7,5% перевищила кількість новоприбулих [237, с. 4].

Саме тому роботи багатьох учених були присвячені вивченню окремих проблем соціального і правового захисту працівників органів внутрішніх справ [41; 58; 115; 131; 134; 156].

Аналіз матеріалів, в першу чергу, безпосередньо спецповідомлень за період тільки останніх п'яти років, підтверджує статистично достовірні дані щодо сталих відсотків отримання поранень (у середньому 70%) та загибелі працівників (35%) внаслідок надзвичайних подій [41; 42].

Так, за небезпекою отримання фізичних ушкоджень чи загибелі працівників, зазначені служби за ступенем ризику складають дві наступні групи:

1 – ДАІ, АСМ, КР, слідство, ДІМ;

2 – ОГП, ДСО, ДСБЕЗ, УБОЗ.

З зазначених груп першочергової уваги щодо вжиття невідкладних заходів підвищення безпеки професійної діяльності потребують служби ДАІ, АСМ, КР, слідство, ДІМ.

Як показує практика, 3/5 випадків фізичного травматизму та 1/3 випадків загибелі особового складу ОВС відбувається під час безпосереднього виконання ними своїх службових обов'язків. При цьому у ситуаціях, пов'язаних з чиненням опору працівникам ОВС затримуваними

злочинцями і правопорушниками, при нападі на міліціонерів більш ніж третина (40,1%) працівників мали при собі табельну зброю.

Все наведене підкреслює необхідність при аналізі особливостей оперативно-службової діяльності працівників ОВС, в умовах складної оперативної обстановки, пов'язаної з загрозою для життя, враховувати комплекс заходів щодо надання особовому складу психологічної допомоги, що так чи інакше є частиною процесу формування психологічної готовності до майбутньої діяльності. Цей комплекс включає:

- контроль морально-психологічного стану й працездатності кожного працівника;

- виявлення потреб, запитів, настроїв особового складу, негативних факторів, що впливають на морально-психологічний стан і психологічну готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах;

- проведення психологічної регуляції релаксуючого й активізуючого типів;

- раціональну психотерапію, негіпнотичне навчання;

- сугестивну психотерапію (з елементами навчання);

- дибрифінг стресу критичних інцидентів (групова психокорекція);

- психореабілітаційні заходи після вирішення оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях.

На наш погляд, одним з найважливіших напрямків діяльності практичного психолога в органах внутрішніх справ є участь у реалізації програм психологічної допомоги (підтримки) і реабілітації працівників, що потрапляли у кризові, екстремальні ситуації. Як свідчить світовий досвід, істотну роль у попередженні постстресових станів відіграють своєчасні заходи соціальної підтримки, захисту, психологічної діагностики і корекції.

Аналіз результатів нашого дослідження довів, що було б доцільно запропонувати для підвищення впевненості працівників у протистоянні із злочинним світом, запобігання випадків їх поранення та загибелі здійснити в системі МВС України наступні кроки:

– забезпечити кращу правову захищеність працівників шляхом корегування законодавства, яке суворіше карало б за злочини, скоєні проти них, покращити соціальний захист працівників шляхом поновлення дії пільг для них і членів їх родин;

– покращити матеріально-технічне та фінансове забезпечення органів внутрішніх справ, у тому числі певне підвищення заробітної платні працівників, яка в МВС є найнижчою в порівнянні зі співробітниками інших державних силових структур;

– забезпечити більшу підтримку з боку громадськості дій працівників правоохоронних органів, забезпечити правове інформування широких верств громадян як про права і обов'язки працівників міліції, так і їх власні, об'єктивніше висвітлювати роботу міліції у засобах масової інформації;

– покращити фізичну підготовленість працівників та їх навички володіння табельною зброєю шляхом підвищення ефективності занять з фізичної підготовки, рукопашного бою та вогневої підготовки, сформувати психологічну готовність працівників до дій в екстремальних ситуаціях;

– поліпшити якість відбору до органів внутрішніх справ, що дозволить відібрати найпідготовленіших кандидатів;

– здійснити заходи щодо широкого роз'яснення працівникам органів внутрішніх справ їх прав та обов'язків, передбачених чинним законодавством стосовно правового та соціального захисту.

Розробка і наукове обґрунтування конкретних реабілітаційних програм, у тому числі міжвідомчих, повинні стати закономірним кроком на шляху розвитку й удосконалення методик психологічного захисту і підтримки працівників ОВС, що потерпіли у результаті психотравмуючого стресового впливу при виконанні службових обов'язків.

Таким чином, проведений нами аналіз специфіки оперативно-службової діяльності в ОВС показав, що ця діяльність містить постійний і підвищений фактор ризику: напружене виконання завдань в умовах недостатньої, невизначеної інформації, дефіциту часу, високої відповідальності за

результати праці, що ставить перед працівниками ОВС задачі, які можуть бути вирішені тільки при належній організації психологічного забезпечення. Одним із основних завдань психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності працівників ОВС є формування у працівників психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, позитивної мотивації до вибору безпечних технологій виконання службових завдань, відповідального ставлення до дотримання правил безпеки у службовій діяльності, передбачливості тощо.

Психологічне забезпечення є новою формою забезпечення оперативно-службової діяльності в системі МВС України і тому потребує подальшої ґрунтовної розробки наукових основ професійної психології, нормативних документів, державних стандартів, методичних і навчальних посібників, технічних завдань, оптимальної організаційної структури служби психологічного забезпечення та системи підготовки кадрів для потреб служби.

Ми вважаємо, що до психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності в системі МВС України належить формування та розвиток психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях шляхом цілеспрямованого процесу їхнього професійного навчання й виховання під час службової підготовки.

1.3. Концептуальні засади психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях

Реформування діяльності правоохоронних органів України значною мірою пов'язано з особистісним розвитком та відповідними психологічними змінами осіб, які уповноважені від імені держави захищати права і свободи громадян; з необхідністю підвищення престижу служби в органах внутрішніх справ, підвищення рівня майстерності особового складу та збереження

найбільшої соціальної цінності – життя. Ця проблема набуває особливої актуальності з огляду на зростання показників загибелі працівників міліції, випадків неадекватності їхніх дій в умовах підвищеної уваги громадськості до правомірності професійних дій правоохоронців.

Так, у сучасній психології, особливо зарубіжній, виявлено тісний взаємозв'язок між індивідуально-психологічними особливостями працівників та умовами їхньої професійної діяльності (J. Hogan, R. Hogan, 1989; S. Arneron, 1993; A. Furnham, 1997). У цих дослідженнях вплив трудової діяльності на особистість розглядається тільки в аспекті залежності якості виконання роботи від цих зв'язків (O'Brien, 1986). Однак у вітчизняній психології важливим вважають з'ясування впливу трудової діяльності на психіку працівника. Означена проблема досліджувалася вченими в різних аспектах, зокрема:

- виявлення природи і психологічних механізмів діяльності (Б.Г. Ананьєв, П.К. Анохін, С.П. Бочаров, Б.Ф. Ломов, В.Д. Небиліцин та ін.);
- психологічна готовність до діяльності військовослужбовців і працівників правоохоронних органів (Л.А. Китаєв-Смик, М.С. Корольчук, Г.В. Ложкін, І.В. Платонов, О.М. Столяренко, О.В. Тімченко, М.І. Томчук, Г.М. Юхновець та ін.);
- професійні якості працівників різних служб органів внутрішніх справ (Н.В. Андрєєв, В.І. Барко, В.О. Данилов, І.О. Шматко та ін.);
- стан людини в екстремальних ситуаціях (К.К. Платонов, В.Н. Мясичев, А.Ц. Пуні, В.В. Суворова, Л.М. Аболін та ін.);
- розвиток психологічної стабільності, від якої залежить адекватність дій в екстремальних умовах (М.В. Попов, А.С. Бубнов та ін.).

Сутність і специфіку юридичних спеціальностей досліджували: В.Г. Андросюк, О.М. Бандурка, В.Л. Васильєв, В.Р. Волков, Г.Є. Запорожцева, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, А.Р. Ратинов та інші. Загальну характеристику юридичної діяльності дає В.Л. Васильєв [21]. Він відзначає, що ця діяльність насамперед пов'язана з нормами права, а окремі її

види містять означене поняття вже у самій її назві: правозастосувальна, правоохоронна, правозахисна тощо.

Усі юридичні професії характеризуються надзвичайним розмаїттям професійних задач, в основі яких лежить правова норма. Юридична діяльність цілковито підпорядковується правовому регулюванню, саме це, на думку В.Л. Васильєва, накладає відбиток на особистість кожного юриста [83]. Юрист уже на етапі планування своєї діяльності подумки зіставляє свої майбутні професійні дії з нормами законодавства, що регламентують ці дії. Провідною з усіх видів юридичної діяльності, за В.Л. Васильєвим, є комунікативна, що надає особливого відтінку спілкуванню юриста в умовах правового регулювання [83].

Для більшості юридичних професій характерні: висока емоційна напруженість, що пов'язана здебільшого з негативними емоціями, з необхідністю їх приховувати, а емоційну розрядку відкладати на більш тривалий період часу; здійснення особливих владних повноважень, що надають право і зобов'язують застосовувати владу від імені закону, призводить до формування професійно підвищеного почуття відповідальності за наслідки своїх дій; наявність організаційних здібностей (організація власної роботи в умовах ненормованого робочого дня) [83; 152; 156; 290].

Зазначимо, що результати сучасних досліджень із проблем професійної діяльності працівників ОВС як представників юридичної професії мають важливе значення для підвищення ефективності результатів цієї діяльності.

Аналіз результатів досліджень за останнє десятиріччя показав, що дослідники в галузі юридичної психології вивчали різні психологічні аспекти професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ, зокрема: використання спеціальних психологічних знань в діяльності оперативних підрозділів МВС України (Я.Ю. Кондратьєв), стан страху та його роль у правоохоронній діяльності працівників ОВС (В.О. Артем'єв), психологічне забезпечення діяльності працівників ОВС в умовах вияву соціально

небезпечної поведінки натовпу (І.Ю. Воробйова), психологічні особливості професійного спілкування працівників міліції в екстремальних умовах (І.О. Дубова), психологічний аналіз професійної діяльності дільничного інспектора міліції та визначальні умови її удосконалення (Г.Є. Запорожцева), психологічні особливості професійної діяльності та основи формування майстерності інспектора дорожньо-патрульної служби ДАІ України (В.В. Кондрюкова), психологічна адаптація курсантів ВНЗ МВС України до діяльності підрозділів кримінальної міліції (В.В. Конопльов), психологічні причини загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ (В.О. Лефтеров), психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях (М.Г. Логачов), психологічні методи вогневої підготовки в підрозділах органів внутрішніх справ МВС України (В.І. Малічевський), професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (О.В. Тімченко), аутоагресивна поведінка працівників органів внутрішніх справ України (О.В. Тімченко), професійно-психологічна підготовка працівників підрозділів швидкого реагування міліції (О.М. Корнєв).

В цьому ж напрямку фахівцями з юридичної психології досліджувалася проблема професійної деформації працівників органів внутрішніх справ (В.С. Медведєв, Ю.В. Александров), психологічні особливості діяльності керівника органів внутрішніх справ України (Є.Г. Запорожцев), організаційно-методичні та психологічні засади вдосконалення діяльності працівників експертно-криміналістичних підрозділів (Ю.П. Тимошенко та ін.), чинники формування професійної свідомості майбутніх юристів (Т.В. Кушнірова та ін.).

Аналіз педагогічних, психологічних та інших досліджень дає підстави стверджувати, що вдосконаленню професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ у науці приділяється значна увага. Напрацьовано важливі теоретичні і практичні матеріали, зокрема, дослідниками визначено сутність загальної, моральної, педагогічної, соціально-комунікативної культури

молодого офіцера (В.П. Барковський, А.С. Морозов, М.М. Ісаєнко, І.В. Михайліченко); розроблено технології адаптації курсантів до навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі закритого типу (Г.І. Васильєв, О.В. Іванова, В. В. Конопльов, О. О. Назаров та ін.); розкрито особливості емоційно-вольового становлення особистості курсантів (М.І. Ануфрієв, В.І. Дьяченко, І.П. Закорко, М.М. Козяр, В.І. Пліско та ін.). Не залишилися поза увагою дослідників проблеми формування професійної стабільності (В.І. Дьяченко та ін.), а також емоційної усталеності (А.І. Черкашин, З.Л. Шайхлісламов та ін.) працівників органів внутрішніх справ у процесі фахової підготовки як передумови готовності до професійної діяльності в ОВС.

Аналіз літературних джерел показав, що окремі аспекти теорії діяльності, діяльності в екстремальних умовах та особливості мотивації діяльності розглядалися у наукових працях Л.М. Аболіна, Ю.А. Александровського, А.Н. Арличева, Н.Д. Гордєєвої, Л.Г. Дикої, В.П. Зінченка, Л.А. Китаєва-Смика, Ю.А. Лапутіної, Б.Ф. Ломова, В.А. Машина, Т.А. Нємчина, В.Д. Шадрікова та ін. У дослідженнях цих авторів діяльність в екстремальних умовах розглядається як залежний від соціальної перцепції, мотивації, ціннісних орієнтацій, особистісного досвіду, емоційних та фізіологічних проявів феномен. Питання впливу на ефективність діяльності перцепції, антиципації, емоційних та фізіологічних реакцій вивчали Ф.В. Басін, Г.Т. Береговой, В.К. Вілюнас, К.М. Гуревич, В.Ф. Матвєєв, Д.М. Узнадзе, Ю.М. Забродін, В.Г. Зазикін, В.І. Лебедев, М.Ш. Магомед-Емінов, Б.Ф. Ломов, Г. Келлі, В.Г. Лоос, П.В. Симонов, В.В. Суворова, М.В. Савчин та ін.

Тема впливу індивідуальних особливостей професіонала, його емоційної та особистісної готовності на ефективність діяльності та професійного навчання знайшла відображення в роботах А.Я. Арет, Н.Д. Завалова, Ф.Є. Василюка, Л.П. Гримака, І.А. Істербрук, Т.Б. Карцева, О.А. Конопкіна, В.С. Мерліна, Т.А. Нємчіна та інших авторів.

Так, досліджуючи проблему психологічного відбору й прогнозу стресових станів, властивих працівникам ОВС, О.В. Тімченко й В.О. Лефтеров [176] відзначають, що при визначенні придатності людини до тієї або іншої професії необхідно враховувати, поряд з особливостями психічних процесів і якостей особистості, потенційну можливість виробляти й зберігати готовність до активних дій в екстремальних ситуаціях.

Логічним продовженням такого підходу до оцінки готовності до майбутньої діяльності є показник відповідності її складності й ціни фізіологічних і психологічних витрат особистості для забезпечення виконання завдань, що стоять перед людиною в процесі його практичної діяльності [70; 146].

Щодо дій в екстремальних ситуаціях, різні автори звертають увагу на такі елементи готовності, як пильність, боєготовність, виучка, мобілізованість особистості, рішучість (В.І. Варваров, К.М. Гуревич, М.С. Корольчук та ін.). Розкриття психологічних основ і механізмів готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях сприяє як теоретичному осмисленню проблеми «людина в екстремальних умовах», так і практичному рішенню завдань підготовки працівників органів внутрішніх справ, організації управління їхньою професійною діяльністю в складних умовах.

Знання природи й психологічних основ психологічної готовності може сприяти вихованню й формуванню соціально активної особистості, розширенню її світогляду, розвитку професіоналізму [28; 31; 37; 39; 41; 99; 100; 111; 119; 120; 130; 136; 146; 153; 204; 219; 222; 243; 257; 294]. Виявлення індивідуально-психологічних особливостей поведінки людини в екстремальних ситуаціях в контексті готовності являє собою важливе й у той же час складне завдання.

Динаміка розвитку готовності працівників ОВС до майбутньої професійної діяльності залежить як від зовнішніх, так і від внутрішніх умов.

Серед зовнішніх умов як детермінуючих чинників ми означили специфіку професійних завдань, їх труднощі, новизну, екстремальний

характер; умови (оперативну обстановку) професійної діяльності; особливості стимулювання дій і результатів діяльності й т.д.

До внутрішніх умов, на наш погляд, належать: мотивація діяльності; прагнення до досягнення результату й оцінка ймовірності успіху; адекватність самооцінок інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових можливостей; почуття відповідальності й упевненості в собі, своїй професійній підготовленості й особистому досвіді; мобілізація сил на рішення завдань високої складності (у тому числі, для дій у напружених ситуаціях); стан здоров'я й фізичне самопочуття; уміння контролювати й регулювати рівень свого стану готовності; уміння самонастроюватися, створювати оптимальні внутрішні умови для майбутньої діяльності.

Проведений нами аналіз екстремальних ситуації в діяльності ОВС показав, що стан нервово-психічної напруги викликається як зовнішними, так і внутрішніми умовами професійної діяльності працівника ОВС.

В той же час високий ступінь нервово-психічної напруги знижує функціональний рівень діяльності (К.М. Гуревич, С.С. Гаджиев, К.К. Платонов, Р. Лазарус, В.В. Суворова). Поряд із цим, є дані про те, що в екстремальних ситуаціях у деяких осіб показники діяльності можуть поліпшуватися або залишатися незмінними в порівнянні зі звичайними умовами. Це залежить від активаційних характеристик людини при роботі в екстремальних ситуаціях і від властивостей нервової системи.

Деякі автори пов'язують поліпшення й погіршення діяльності в екстремальних ситуаціях із двома видами станів: напруга, що робить позитивний, мобілізуючий ефект на людину, і напруженість, яка характеризується зниженням стійкості психічних рухових функцій аж до дезорганізації діяльності.

В.Л. Марищук [189] зі співавторами класифікує напруженість за двома ознаками: перша – характер порушень у діяльності, друга – сила й стійкість цих порушень. За першою ознакою вони розрізняють такі форми напруженості, як гальмуюча, імпульсивна й генералізована.

Гальмуюча форма характеризується вповільненим виконанням інтелектуальних операцій: особливо страждає переключення уваги, утруднюється формування нових навичок і переробка старих, погіршується здатність виконувати звичні дії в нових умовах.

Імпульсивна форма напруженості проявляється переважно в збільшенні кількості помилкових дій при збереженні або навіть збільшенні темпу роботи. У цьому випадку характерними є схильність до малоусвідомлювальних, імпульсивних дій, помилки в диференціації сигналів, що поступають, забування інструкцій, навіть найпростіших, невиправданий поспіх, метушливість і ін. Такі прояви особливо характерні для осіб з недостатньо сформованими професійними навичками.

Генералізована форма напруженості характеризується сильним порушенням, різким погіршенням виконання інтелектуальних функцій, руховою дискоординацією, одночасним зниженням темпу роботи й наростанням помилок, що, в остаточному підсумку, приводить до повного зриву діяльності. Особи, схильні до такої форми напруженості, нерідко відчують байдужість, приреченість і переживають стан депресії.

Форми напруженості за ознакою сили й стійкості порушень, на думку тих же авторів, бувають трьох видів: перша – незначна, швидкоплинна, друга – тривала й помітно позначається на процесах діяльності, третя – тривала, різко виражена, що практично не зникає, незважаючи на профілактичні міри.

М.І. Дьяченко [105] виділяє такі види психічної напруженості:

- рецептивну, що виникає у випадку великих ускладнень при сприйнятті необхідної інформації;
- інтелектуальну – при неможливості знайти адекватний спосіб рішення або вихід із критичної ситуації;
- емоційну – при виникненні емоцій, що дезорганізують діяльність;
- вольову – при нездатності людини виявити свідоме зусилля й опанувати ситуацією;

– мотиваційну, пов'язану з боротьбою мотивів, наприклад, виконати обов'язок або ухилитися від небезпеки й ризику.

У цілому загалом значення того чи іншого компонента в загальній структурі напруженості, динаміка його змін визначаються тим, яке значення він має в конкретній діяльності і як змінюється його роль в процесі здійснення цієї діяльності.

На наш погляд, психічна напруженість поділяється на два види:

– операційну (стан, що виникає як результат при нейтральному підході, випробуваному до процесу діяльності, характеризується домінуванням процесуального мотиву);

– емоційну, котра характеризується інтенсивними емоційними переживаннями в процесі діяльності, емоційним ставленням працівника ОВС до умов оперативно-службової діяльності.

В.Л. Марищук [189] у спортивній психології вирізняє бойову готовність як вид психічного передстартового стану, що характеризується оптимальним рівнем емоційного збудження. Бойова готовність позитивно позначається на діяльності спортсмена в змаганні, дозволяючи йому максимально реалізувати свої рухові, вольові, інтелектуальні можливості.

Очевидно, що стан готовності особового складу ОВС можна порівняти з передстартовим станом спортсмена. При цьому слід пам'ятати, що хоча передстартова лихоманка спортсменів характеризується надмірно високим рівнем емоційного збудження і повинна на перший погляд поліпшувати діяльність спортсмена, але в той же час надмірно високий рівень емоційного збудження заважає йому максимально мобілізуватися й не дозволяє реалізувати всі свої можливості в умовах змагань. Це призводить до стартової апатії, що характеризується відносно низьким рівнем емоційного збудження через виникнення охоронного гальмування й ослаблення збудження. Стартова апатія не дозволяє спортсменові мобілізуватися, діяльність його здійснюється на зниженому функціональному рівні. Спортсмен не може «викластися».

На початку ХХ століття Р. Йеркс і Дж. Додсон експериментально довели, що при досягненні певного рівня активності нервової системи результати діяльності людини починають погіршуватися.

Сучасні дослідження вітчизняних вчених надали можливість конкретизувати й уточнити ці залежності. Так, М.Г. Логачов у своєму дослідженні довів, що поки психічна напруга не перевищує межі корисності (МК), фахова дія стає більш енергійною. Коли напруга зростає і переходить межу корисності, настає дистрес, який викликає погіршення діяльності. Потім настає перенапруга (параекстремальний дистрес). Чим інтенсивнішим він є у працівника, тим гіршою є його діяльність. Коли напруга перевищує мотиваційну межу, виникає гранична напруга (екстремальний дистрес), що може призвести до відмови від виконання завдання. При переході цієї межі настає позамежова напруга (гіперстрес), що призводить до зриву психічної діяльності, афектів і психопатологій [178].

За даними В.Г. Андросюка, в екстремальних ситуаціях у працівників міліції спостерігаються зміни стану свідомості, що супроводжуються такими проявами: зниження координації рухів (29,8%), уповільнення реакції (27%), розгубленість (24%), порушення логіки міркувань (18%), зниження критичності мислення (11%), якості сприймання та уваги (8,95%) [51, 115].

О.В. Тімченко відзначає, що людина реагує не тільки на дійсно існуючу небезпеку, але також на загрози і символи небезпеки, які пов'язані з переживаннями у минулому. Саме це і дозволяє їй знаходитися в стані певної готовності, запускати свої захисні механізми за той незначний відрізок часу, що відокремлює виникнення стресу від прояву його ознак. Ця готовність є не тільки наслідком багатьох соціально-економічних впливів і емоційних конфліктів, але і являє собою необхідну умову виживання [269].

У своєму дослідженні О.В. Тімченко доводить, що реакції на психотравмуючі чинники ризиконебезпечних ситуацій оперативно-службової діяльності часто викликають постреактивну астеною, що виявляється у підвищеній стомлюваності, слабості, виснаженості, зниженні працездатності,

підвищеній дратівливості. Ці розлади, крім того, викликають фрустраційну напруженість, професійний стрес і дезадаптивні форми поведінки. Дезадаптивні поведінкові реакції виявляються в інтерперсональних відносинах (наростання міжособистісних конфліктів або обмеження сфери контактів), раніше невластивому манкіруванні, грубих дисциплінарних порушеннях, зловживанні спиртними напоями [268].

Результати досліджень особливостей впливу екстремальних умов праці, які характеризуються підвищеною стресогенністю, на психіку людини (О.М. Бандурка, 1996; М.Ш. Магомет-Эминов, 1996; М.Г. Логачов, 2001) вказують на те, що внаслідок екстремальних умов виникають психічні зміни, інтенсивність прояву яких залежить від особистісних характеристик людини.

Екстремальні чинники, що мають місце в трудовій діяльності, призводять до змін у психіці працівників і перетворюються в майбутньому у посттравматичні стресові розлади (Н.В. Тарабрина, 2001).

Російські вчені П.Б. Зильberman, Н.І. Наєнко [124] пропонують використовувати поняття «психічна напруженість» замість поняття «стрес». На їхню думку, поняття психічної напруженості чіткіше відображає необхідність у вивченні саме психологічних особливостей функціонування людини в екстремальних ситуаціях.

На нашу думку, поняття «стрес» і «психічна напруженість» можна вважати синонімами при характеристиці психічної діяльності людини в складних умовах. У зв'язку з тим, що людина має здатність забезпечити функціонування системи в запрограмованих умовах (аварійних, дефіциту часу й т.д.), що породжують стан напруженості, її надійність залежить від того, наскільки збережеться ефективність діяльності під впливом цих станів.

Аналіз перелічених вище досліджень беззаперечно доводить не тільки теоретичну, але й практичну значимість проблеми напруженості й необхідності її подальшої розробки, тому що вона безпосередньо пов'язана із проблемою психологічної готовності й надійності діяльності працівника ОВС.

І.Ю. Воробйова, досліджуючи психологічні механізми поведінки натовпу, пропонує одним із головних структурних компонентів професійної готовності працівників ОВС до розв'язання завдань з охорони громадського порядку в умовах вияву суспільно небезпечних масових явищ розглядати комплекс інструментальних професійно значущих психологічних якостей працівників міліції, що включає такі основні блоки: когнітивний, саморегуляції, комунікативний та операціональний. Формування, розвиток і вдосконалення цих якостей, робить висновок І.Ю. Воробйова, і є основним змістом психологічної підготовки правоохоронців до компетентних дій із попередження розвитку суспільно небезпечних масових явищ [87].

І.О. Дубова, досліджуючи психологічну готовність працівників міліції до проведення переговорів, зазначає, що працівникам міліції часто доводиться діяти в умовах, небезпечних для здоров'я та життя. Саме тому однією із професійно важливих характеристик є здатність ефективно працювати в екстремальних умовах, пов'язаних з ризиком. Ступінь ризикованості особи, на думку І.О. Дубової, залежить від психофізіологічних, психологічних особливостей працівника, зокрема його психологічної готовності, структуру якої утворює низка елементів:

- 1) мотиваційний – відповідальність за виконання професійних обов'язків та завдань;
- 2) орієнтаційний – знання про умови діяльності та вимоги професійної діяльності до особистості;
- 3) операціональний – володіння вміннями і навичками діяльності;
- 4) оціночний – самооцінка працівником ступеня своєї підготовленості до здійснення професійної діяльності;
- 5) вольовий – рішучість, цілеспрямованість, наявність умінь самоконтролю та самомотивації [103].

Г.Є. Запорожцева в своєму дослідженні розглядає психологічну готовність як показник професійної майстерності, який формується і розвивається цілеспрямовано і психологічно супроводжується впродовж усієї

служби. На думку Г.Є. Запорожцевої, стан готовності – це сукупність психофізіологічних, психодинамічних, морально-психологічних і соціально-психологічних характеристик, якостей і властивостей, які відповідають особливостям оперативно-службової діяльності і є внутрішньою умовою її успішного здійснення [121].

О.М. Кретчак, досліджуючи проблеми, що пов'язані з психологічною готовністю міліціонерів ДСО, пропонує розглядати професіограми як основу формування професійної готовності міліціонерів [148].

Професійну готовність працівників системи МВС досліджували такі вченіб І.В. Ващенко, Н.Л. Горбач, В.І. Дьяченко, В.О. Тюріна, Г.О. Юхновець та інші). За визначенням Г.О. Юхновця, професійна готовність працівника ОВС – це стан людини, що має складну динамічну структуру і складається з таких компонентів:

- мотиваційного (почуття відповідальності за виконання своїх професійних обов'язків);
- орієнтаційного (знання та уявлення про особливості та умови діяльності, вимоги до особистості);
- операційного (володіння засобами та прийомами діяльності, знаннями, навичками та вміннями, процесами аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення);
- вольового (самоконтроль, самоволодіння, вміння керувати діями для виконання обов'язків);
- оцінного (самооцінка своєї підготовленості та відповідності вимогам професійних задач) [292, с. 42–43].

Крім психологічної готовності, автор акцентує увагу на врахуванні фізіологічної готовності працівника органів внутрішніх справ, тобто готовності його організму, що передбачає підвищену активність роботи його мозку, дихальної, серцево-судинної, м'язової, ендокринної систем; силу, врівноваженість, лабільність нервових процесів. Така підвищена активність організму, за словами Г.О. Юхновця, передбачає «певний та необхідний

біохімічний і фізіологічний зсув, що забезпечує настроювання організму на активну майбутню діяльність» [292, с. 43].

Відповідно до специфіки правоохоронної діяльності, головною метою якої є охорона громадського порядку, власності, честі та гідності громадян від злочинних та інших антигромадських посягань, Г.О. Юхновець у загальній структурі професійної готовності визначає найбільш важливі якості особистості працівника органів внутрішніх справ в аспекті кожного чинника.

У мотиваційному компоненті: патріотизм, професійна гордість, почуття персональної відповідальності за якісне виконання своїх службових обов'язків, непримиренність до злочинців.

В орієнтаційному компоненті: спрямування до істини, справедливості, вміння опрацьовувати соціально назріле, реалістичне розуміння суспільних подій, ролі органів внутрішніх справ у них; уміння порівнювати свої можливості зі складністю вирішуваних задач на окремій ділянці роботи.

В операційному компоненті: здібність відстоювати свою правомірну позицію та лінію поведінки за різних службових обставин; навички психологічно обґрунтовувати свою точку зору у спілкуванні з людьми; вміння не тільки адаптуватися до обставин, але й змінювати їх в бажаному напрямку, використовуючи законні форми, методи та засоби впливу на громадян.

У вольовому компоненті: самоорганізованість, зібраність, акуратність, пунктуальність, цілеспрямованість, наполегливість, сміливість, рішучість, самовладання, витримка, емоційно-вольова стабільність, готовність до ризику при виконанні службових обов'язків.

В оцінному компоненті: критична самооцінка рівня вихованості та професійної майстерності; вміння усунути дисбаланс між вимогами професійних задач та рівнем своєї професійної готовності, а також уміння визначати перспективу для самовдосконалення [292].

На думку В.І. Дьяченко, професійна готовність правоохоронця до діяльності в екстремальних умовах є найбільш суттєвим показником

готовності як цілеспрямованої мобілізації психічних процесів, властивостей, досвіду, їх концентрації на завданні і способах його розв'язання, установки на максимально раціональне і повне використання всіх сил для подолання труднощів і досягнення позитивних результатів. Серед чинників професійної готовності автор називає правоохоронну спрямованість та професійну стабільність, під якою він розуміє синтез властивостей, якостей особистості, що дає можливість упевнено, самостійно, без емоційного напруження виконувати свою професійну діяльність у різних, часом непередбачуваних умовах упродовж тривалого часу з мінімальними помилками [106].

Окремі автори під сформованістю готовності працівника органів внутрішніх справ до професійної діяльності розуміють його професійну компетентність (професіоналізм), «єдиний комплекс знань, умінь і навичок, психологічних особливостей (якостей), професійних позицій та акмеологічних варіантів; інтегральну характеристику, що дозволяє «говорити про рівень підготовленості працівника органів внутрішніх справ та його здатність виконувати посадові функції» [160].

До структури професійної компетентності відносять професійну майстерність, професійну культуру, професійні знання, вміння і навички, когнітивні й комунікативні властивості та якості особистості. Вчені особливу увагу акцентують на акмеологічних інваріантах працівника органів внутрішніх справ, тобто таких компонентах структури професіоналізму, що «зумовлюють оптимальний творчий потенціал і найвищу продуктивність праці незалежно від дії зовнішніх умов і факторів». Це «постійна включеність у процес прийняття рішення, передбачення, проникливість, особистісні домагання, мотивація тощо» [159].

Отже, аналіз літератури в аспекті готовності правоохоронців до професійної діяльності засвідчив, що вчені розглянули як професіональні, так і психологічні сторони підготовки фахівців до роботи в органах внутрішніх справ. Зазначимо, що аналіз літератури щодо підготовки і готовності фахівців системи МВС до правоохоронної діяльності засвідчив, на нашу

думку, суттєву прогалину в структурі кадрової підготовки, а саме – відсутність психолого-педагогічних досліджень, спрямованих на розвиток установки правоохоронця на професійну діяльність типу «Людина – Людина» [146].

Вважаємо, що всі означені особистісні якості доцільно формувати в майбутніх правоохоронців як професійно значущі. Формування їх слід розглядати як мета-предметне завдання, тобто проектувати їх формування на всю сукупність предметів, як фахових, загальноосвітніх, так і психолого-педагогічних.

Для визначення рівня психологічної готовності нами були уточнені запропоновані Г.І. Перекопським, Ю.Н. Головановим, Н.Н. Сілкіним критерії й рівні оцінки психологічної готовності. На підставі цих критеріїв проводилося дослідження контингенту працівників ОВС, що виконують оперативно-службові завдання в екстремальних ситуаціях.

У загальній структурі психологічної готовності було виділено п'ять основних компонентів: мотиваційний, вольовий, регуляторний, когнітивний і типологічний (див. таблицю 2).

Таблиця 2

**Структура психологічної готовності працівника ОВС
до діяльності в екстремальних ситуаціях**

Мотиваційний компонент:	Розуміння державної важливості розв'язуваних завдань, сумлінне виконання службового обов'язку, відповідальність, прагнення домогтися успіху, індивідуально-особистісні мотиви й ін.
Когнітивний компонент	Прагнення отримати інформацію про майбутні труднощі, умови виконання оперативно-службових завдань, прийоми і способи їх виконання в екстремальних ситуаціях.
Регуляторний компонент	Здатність керувати своїми почуттями, емоціями й поведінкою, самоконтроль, здатність регулювати своє поведінку, керувати негативними емоціями, приборкати страх.
Вольовий компонент	Наполегливість, рішучість, завзятість, витримка, самовладання, стресостійкість, емоційно-вольова стійкість.
Типологічний компонент	Тип нервової системи, сила й врівноваженість нервових процесів, нервово-психічна стійкість і самовладання, адаптаційні здібності.

Мотиваційний критерій містить у собі: розуміння й усвідомлення державного значення й важливості виконуваних завдань, позитивне (ціннісно-орієнтаційне) ставлення до майбутньої діяльності, свідоме прагнення до сумлінного виконання службового обов'язку, оперативно-службового завдання; моральна нормативність, потреба в подоланні труднощів і наполегливість у досягненні мети; прояв інтересу до виконання службових завдань в екстремальних ситуаціях; прагнення домогтися успіху й продемонструвати кращі свої якості при виконанні обов'язків.

Когнітивний критерій припускає інформаційно-пізнавальний активний характер ставлення в майбутню екстремальну діяльність через прагнення довідатися щось про майбутні труднощі, умови виконання завдань, прийоми і способи діяльності супротивника, та через аналіз наявної інформації. Це один із способів підготовки працівника ОВС до екстремальних ситуацій. Він заснований на розумінні завдань і умов майбутньої професійної діяльності, психологічній оцінці їхньої значимості; формуванні уявлень про ймовірні зміни обстановки, труднощі, що стоять при виконанні оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях. Він доповнює наявний у працівника ОВС обсяг знань, прийомів, засобів і способів досягнення мети, сприяє швидкому формуванню професійних умінь і навичок дій в екстремальних умовах.

Регуляторний критерій відбиває здатність керувати своїми почуттями, емоціями й поведінкою, самоконтроль, здатність регулювати свій психічний стан, переборювати негативні емоції, страх. Він також включає самовладання, здатність регулювати почуття, емоції, панічні реакції, здатність протистояти екстремальним подразникам при виконанні оперативно-службових завдань, здатність до саморегуляції психіки. Саме цей компонент обумовлює зниження рівня нервово-психічної напруги, профілактику психосоматичних захворювань і нервово-психічних зривів.

Вольовий критерій містить у собі: наполегливість, рішучість, цілеспрямованість, завзятість у подоланні труднощів, самовладання; емоційно-вольову стійкість, здатність брати на себе відповідальність в

екстремальних ситуаціях; уміння зберігати високий рівень активності, ініціативи, самостійності; здатність протистояти утомі.

Типологічний критерій характеризує тип нервової системи (слабкий, сильний), силу й урівноваженість процесів збудження й гальмування, нервово-психічну стійкість, адаптаційні здатності.

На підставі отриманих за цими критеріями сукупних показників уся вибірка була розділена на три підгрупи: з високим, середнім і низьким рівнями психологічної готовності. Кожний з рівнів ми деталізуємо на підставі критеріїв і показників його розвитку (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Критерії оцінки рівнів психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях

МОТИВАЦІЙНИЙ КРИТЕРІЙ			
Показники	Рівні психологічної готовності і їхні ознаки		
Розуміння важливості розв'язуваних завдань, сумлінне виконання службового обов'язку, відповідальність, прагнення домогтися успіху, індивідуально-особистісні мотиви й ін.	Високий рівень: Глибоке й усвідомлене розуміння державної важливості виконуваних ОВС оперативно-службових завдань. Виражене позитивне психологічне (ціннісно-мотиваційне) ставлення до майбутньої діяльності. Стійкість і чіткість службово-професійної спрямованості на свідоме й сумлінне виконання вимог закону, наказів у процесі службової діяльності, моральна нормативність поведінки, відсутність порушень службової дисципліни. Емоційнопозитивне усвідомлене ставлення до виконання службового завдання в небезпечній для життя обстановці. Активне й наполегливе прагнення домогтися успіху й виявити свої здатності в повному обсязі. Наявність високих і стійких індивідуально-особистісних мотивів роботи в екстремальних ситуаціях.	Середній рівень: Усвідомлюється державна важливість виконуваних оперативно-службових завдань. Позитивне психологічне (ціннісно-мотиваційне) ставлення до майбутньої діяльності. Спрямованість на виконання вимог закону, наказів в процесі службової діяльності нестійка. При порушенні вимог переживає докори сумління. Спостерігаються відхилення в нормативності поведінки й порушення службової дисципліни. Має потребу до подолання труднощів і прагнення до досягнення поставленої мети. Переважає в основному емоційно нейтральне (пасивне) ставлення до виконання службових завдань у небезпечній для життя обстановці. В основному є прагнення домогтися успіху й виявити свої здатності.	Низький рівень: Немає досить вираженого розуміння державної важливості виконуваних оперативно-службових завдань. Нейтральне або негативне психологічне (ціннісно-мотиваційне) ставлення до майбутньої діяльності. Низький рівень службово-професійної спрямованості, іноді відзначається безвідповідальність до виконання вимог законів, наказів, розпоряджень, відзначаються порушення дисципліни. Слабко розвинена потреба до подолання труднощів і прагнення до досягнення поставленої мети. Нейтрально-байдуже або негативне ставлення до виконання службових завдань у небезпечній для життя обстановці. Слабко виражене прагнення домогтися успіху й бажання виявити свої здатності.

КОГНІТИВНИЙ КРИТЕРІЙ			
Показники	Рівні психологічної готовності та їх ознаки		
Прагнення довідатися щось нове про майбутні труднощі, умови виконання завдань, прийоми і способи діяльності супротивника, аналіз інформації.	Високий рівень: Постійне усвідомлене й стійке прагнення довідатися щось нове про майбутні труднощі, імовірні зміни обстановки, екстремальні умови виконання завдань, прийоми і способи діяльності супротивника. Великий обсяг і розмаїтість знань, прийомів, засобів і способів досягнення мети.	Середній рівень: Прагнення довідатися щось нове про майбутні труднощі, імовірні зміни обстановки, екстремальність при виконанні оперативно-службових завдань. Розуміння труднощів і екстремальності майбутніх завдань не глибоке, оцінка їхньої складності занижена.	Низький рівень: Прагнення довідатися щось нове про майбутні труднощі, імовірні зміни обстановки й екстремальні умови виконання завдань нестійке проявляється слабо й має пасивний характер. Екстремальний характер завдання майбутньої професійної діяльності в цілому не усвідомлюється, немає достатнього розуміння рівня складності, оцінка їхньої значимості знижена.
	Добре розвинені вміння й навички дій в екстремальних ситуаціях. Висока здатність до аналізу сформованої ситуації.	Фрагментарне подання розуміння ймовірних змін обстановки, труднощів в умовах виконання оперативно-службових завдань. Добре знання прийомів, засобів і способів досягнення мети. Досить розвинені вміння й навички дій в екстремальних ситуаціях. Є здатність до аналізу сформованої ситуації.	Слабке й часто неадекватне розуміння ймовірних змін обстановки, труднощів в умовах виконання оперативно-службових завдань. Недостатнє знання прийомів, засобів і способів досягнення мети. Уміння й навички дій в екстремальних ситуаціях розвинені на рівні нижче середнього. Здатність до аналізу сформованої ситуації знижена.
РЕГУЛЯТОРНИЙ КРИТЕРІЙ			
Показники	Рівні психологічної готовності та їх ознаки		
Здатність керувати своїми почуттями, емоціями й поведінкою, регулювати свою поведінку, переборювати негативні емоції, страх, самоконтроль.	Високий рівень: Високо розвинене вміння керувати собою в складній обстановці, самоконтроль, здатність регулювати свою поведінку, емоції, переборювати негативні реакції, страх. Яскраво виражена здатність мобілізувати себе на виконання поставленого завдання. Висока здатність протистояти роздратуванню. Глибоке почуття задоволення при успішному виконанні оперативно-службового завдання	Середній рівень: Здатний керувати своїми емоціями, уміє мобілізувати себе на виконання поставленого завдання. Середній рівень виразності самоконтролю, здатності регулювати свою поведінку, емоції, почуття, переборювати негативні реакції, страх. Загалом здатний протистояти роздратуванню. Відчуває почуття задоволення при успішному виконанні оперативно-службового завдання.	Низький рівень: Недостатньо виражене уміння керувати собою в складній обстановці. Знижений самоконтроль. Невміння керувати своїми емоціями, відсутність здатності мобілізувати себе на виконання поставлених завдань. Не здатний протистояти впливу виражених подразників. Відсутність почуття задоволення при успішному виконанні оперативно-службового завдання.

ВОЛЬОВИЙ КРИТЕРІЙ			
Показники	Рівні психологічної готовності та їх ознаки		
Наполегливість, рішучість, завзятість, витримка, самовладання, стресостійкість, емоційно-вольова стійкість	Високий рівень: Високо розвинене вміння мобілізувати себе в складній обстановці, здатність зосередити сили на виконанні поставленого завдання. Проявляє постійно високу наполегливість, сміливість, рішучість, цілеспрямованість, завзятість у подоланні виниклих труднощів, самовладання. Висока вольова стійкість при прийнятті рішень, здатність брати на себе відповідальність в екстремальних ситуаціях. Розвинене вміння зберігати високий рівень активності, ініціативи й самостійності. Виражена здатність протистояти втомі, переборювати розгубленість, острах, страх.	Середній рівень: Загалом розвинене вміння мобілізувати себе в складній обстановці, здатність зосередити сили на виконанні поставленого завдання. Порівняно часто проявляє наполегливість, рішучість, цілеспрямованість, завзятість у подоланні труднощів, самовладання. В основному проявляє вольову стійкість при ухваленні важливого рішення, здатен брати на себе відповідальність у екстремальних ситуаціях. Зберігає активність, ініціативу й самостійність. Здатний протистояти втомі, переборювати розгубленість, острах, страх.	Низький рівень: Слабко розвинена мобілізованість у складній обстановці, нездатність зосередити сили на виконанні поставленого завдання. Не проявляється належна наполегливість, рішучість, цілеспрямованість, завзятість у подоланні труднощів, самовладання. Спостерігаються елементи непевності й розгубленості при ухваленні важливого рішення, нездатність або острах взяти на себе відповідальність в екстремальних ситуаціях. Недостатньо розвинене вміння зберігати активність, самостійність й ініціативу. Слабко розвинені здатності протистояти втомі, переборювати розгубленість, острах, страх.
ТИПОЛОГІЧНИЙ КРИТЕРІЙ			
Показники	Рівні психологічної готовності і їхні ознаки		
Тип нервової системи, сила й урівноваженість нервових процесів, нервово-психічна стійкість і самовладання, адаптаційні здатності.	Високий рівень: Сильний, урівноважений тип нервової системи. Високі адаптивні й регуляторні здатності в умовах виконання оперативно-службових завдань, що змінюються. Висока здатність аналізувати й упевненість дій при дефіциті часу в небезпечній обстановці. Проявляється постійна внутрішня зібраність, самовладання, витримка, урівноваженість.	Середній рівень: Сильний, урівноважений тип поведінки. Загалом адекватно орієнтується в психологічно складній ситуації; при наявності зовнішніх проявів напруженості, дії залишаються правильними. Гарні адаптивні здатності до умов виконання оперативно-службових завдань, що змінюються, загалом здатний аналізувати й правильно діяти при дефіциті часу в небезпечній обстановці. У складних ситуаціях в основному властиві внутрішня зібраність, самовладання, витримка. Врівноваженість при не завжди адекватному сприйнятті дійсності.	Низький рівень: У складних ситуаціях властиві неуврівноваженість, низький рівень стійкості при стресі. Низькі адаптивні здатності до умов виконання оперативно-службових завдань, що змінюються. Неточні, а іноді й неправильні дії в напружених ситуаціях. Часто робить помилкові дії при дефіциті часу в небезпечній обстановці. Погано розвинене самовладання, витримка, внутрішня зібраність; спостерігається нервово-психічна нестійкість.

Узагальнюючи результати теоретичних і практичних досліджень проблем психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службової завдань в екстремальних ситуаціях, ми зробили висновок, що **психологічна готовність працівників міліції до діяльності в екстремальних ситуаціях** – це інтегральна сукупність психологічних якостей, на основі яких виникає стан оптимальної змобілізованості психіки, установки на доцільні та адекватні дії.

Що ж стосується структурних компонентів психологічної готовності до професійних дій у екстремальних ситуаціях, то до них належать:

- мотиваційний (позитивне ставлення до професії, інтерес до неї; професійні інтереси);
- орієнтаційний (уявлення про особливості й умови професійної діяльності, про її вимоги до якостей особистості);
- операційний (оволодіння способами і прийомами професійної діяльності, необхідними знаннями, вміннями, навиками);
- вольовий (самоконтроль, уміння керувати собою під час виконання професійних обов'язків);
- оцінний (самооцінка своєї професійної підготовленості і її відповідності до оптимальних професійних зразків).

Отже, проведений аналіз показав, що погляди різних авторів на проблему психологічної готовності є досить суперечливими, тому для характеристики готовності до діяльності як багатомірної, багатокомпонентної системи доцільно продовжувати дослідження.

На основі теоретичного аналізу літератури щодо розглянутої проблеми стосовно працівників ОВС при оцінці їхньої психологічної готовності до діяльності ми виокремили п'ять її основних компонентів: мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий, регуляторний і типологічний – та на їхній основі провели детальний аналіз їхніх рівнів виразності й багатомірну оцінку їхнього внеску в успішність діяльності в екстремальних ситуаціях.

Подальша, всебічна теоретична розробка проблеми психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях дозволить розширити сферу застосування отриманих результатів досліджень щодо підвищення ефективності діяльності ОВС взагалі.

Висновки до 1 розділу

У першому розділі дисертації подано матеріали огляду теоретичних та прикладних досліджень проблеми психологічної готовності, її тезаурус і сутність, взаємозв'язок із психологічними особливостями оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях. Крім того, розглядаються концептуальні основи й принципи прогностики як теоретичної основи для розробки математичної моделі прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах, з урахуванням яких проводилося вирішення завдань даного дослідження.

Поданий у першому підрозділі аналіз особливостей оперативно-службової діяльності працівників ОВС та об'єктивних вимог до їхньої психологічної готовності, що забезпечує її успіх, дозволяє зробити попередні висновки, які були покладені в основу дослідження й наукового обґрунтування критеріїв оцінки й прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до виконання професійних завдань в екстремальних ситуаціях.

Теоретико-методологічний аналіз дозволяє зробити висновок про те, що складовими компонентами психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях є: професійна придатність; професійна спрямованість; професійно-психологічна готовність до діяльності; професійна підготовленість; професійна адаптація; самовизначення в професії; професійний розвиток; професійна компетентність.

Наявні теоретичні й методичні розробки даної проблеми дозволяють більш об'єктивно й достовірно охарактеризувати психологічні особливості поведінки людини, працівника ОВС при здійсненні діяльності в екстремальних ситуаціях.

Екстремальний вид діяльності працівників ОВС пред'являє різнобічні вимоги щодо психологічної стабільності особового складу. Правоохоронна діяльність працівника ОВС пов'язана із систематичним ризиком для життя і є однією з найбільш «життенебезпечних» професій, що вимагає вирішення задач професійного добору і професійної підготовки.

Психологічна готовність особового складу ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях є складним психологічним утворенням, що характеризує актуальний психічний стан. Це вимагає оцінки, виявлення і врахування рівнів психологічної готовності працівників ОВС до подібної діяльності на етапі відбору кандидатів і комплектування підрозділів ОВС для діяльності в екстремальних умовах.

Професійні знання, уміння, навички, мотиваційна установка працівника ОВС на виконання майбутніх завдань, його впевненість у собі, стабільність психічних реакцій, емоційна стійкість до ризику, небезпеки, високий ступінь саморегуляції є важливими елементами психологічної готовності працівника як фахівця до оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях.

Рівень психологічної готовності працівників ОВС безпосередньо впливає на успішність і якість їхньої діяльності в екстремальних ситуаціях і є умовою гарантії їхньої особистої безпеки й ефективності групової діяльності при виконанні оперативно-службових завдань.

Подані вище висновки свідчать про актуальність та нагальну потребу розробки і впровадження психологічних технологій, що спрямовані на розвиток психологічної готовності працівників міліції до дій в екстремальних ситуаціях, а це в свою чергу має стати новим шляхом забезпечення надійності діяльності працівників ОВС.

Розділ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

У Законі України «Про міліцію», Положенні про проходження служби рядовим і начальницьким складом ОВС України, 1991 р., Положенні про наставництво в органах внутрішніх справ України та інших нормативних актах, що регламентують діяльність ОВС [2–42], передбачені базові переліки якостей, якими повинен володіти працівник ОВС і за якими він повинен оцінюватися як професіонал.

Основні недоліки зазначених документів – абстрактний, занадто загальний характер формулювань (наприклад, непідкупність, діловитість, ретельність, справедливість, людяність і т. ін.) і відсутність чітких шляхів і засобів визначення й оцінки професійно значимих особистісних якостей кандидата на посаду або атестованого працівника. Більш детально регламентується організаційна сторона відбору кандидатів на службу і навчання в навчальних закладах органів внутрішніх справ.

Проведений аналіз робіт, присвячених процедурі відбору в ОВС, показав, що публікації в основному присвячені окремим методичним та організаційним аспектам відбору та атестування кадрів різних служб (Б.Г. Бовін, Н.К. Буйлов, В.А. Варламов, М.В. Виноградов, А.И. Єрмачков, Л.Я. Зибковець, М.О. Калашников, Л.М. Колодкін, А.Н. Лебедев, Г.М. Мякішев, Л.Р. Никандрова, Сущенко В.Д., Смирнов А.М., Коваленко О.І., Смирнов А.А.) або містять узагальнені переліки якостей працівників окремих служб органів внутрішніх справ (Н.В. Андреев, В.І. Барко, В.А. Данилов, І.О. Шматко). В роботах Вогн Дж., Кац Г., Морріс Х., Страттон Дж., Таннехилл Р.Л., Уэствуд Я. та інших авторів розкрита система підбору кадрів до поліцейських органів зарубіжних країн у загальному вигляді.

Вивчені нами публікації в основному присвячені окремим методичним і організаційним аспектам добору й атестування кадрів різних служб (В.Ф. Назаренко, В.М. Богданов, Ю.Ф. Лазарєв, А.С. Силін і ін.) або містять узагальнені переліки якостей працівників окремих служб (С.Є. Тихонов, А.В. Фатула), працівників органів внутрішніх справ загалом (Г.А. Філанович). Ряд авторів [51; 56; 87; 104; 110; 120; 121; 198; 251; 272; 273; 292] аналізують професійну діяльність працівника міліції, однак ці роботи мають описовий характер, методика дослідження у них не наводиться, результати подаються у дуже обмеженому вигляді і без математико-статистичної інтерпретації й обґрунтування, чітких критеріїв професійного добору не вироблено.

У зарубіжних публікаціях [219; 295–303] приділяється увага також аналізу окремих професійно значимих якостей, оцінюється їхній вплив на різні сторони діяльності. Зокрема, відзначається позитивний вплив рівня освіти на успішність роботи, підкреслюється важливість знання основ соціології і психології [297]. Крім того, останнім часом вчені звернули увагу на стрес, як явище, що неминуче супроводжує реалізацію правоохоронної функції [295].

За кордоном навчилися прораховувати вигоду від ефективності правильного добору працівників. У спеціальній літературі неодноразово підкреслюється важливість розроблення моделей фахівців головних служб і підрозділів ОВС [51; 56; 87; 104; 110; 120; 121; 198; 251; 273; 292].

Основа нашого підходу полягала в розробці моделі досліджуваного явища, перш за все, за принципом ізоморфізму, який передбачає додержання вимог адекватності, динамічності і поширюваності моделі, тобто відповідності моделі об'єкту або явищу, яке вивчається; можливість відтворення в моделі певних змін досліджуваного явища; доповнення моделі окремими елементами без порушення функціонування незмінної частини, суті досліджуваного явища. Це, на наш погляд, дасть можливість на науково-обґрунтованих засадах розвивати сучасну методологію добору відповідних фахівців ОВС.

2.1. Обґрунтування вибору методик експериментального дослідження

Для реалізації поставлених завдань нами було проведено комплексне дослідження, що включало теоретичний аналіз проблеми психологічної готовності та психодіагностичне обстеження працівників ОВС із наступною оцінкою рівнів і компонентів їхньої психологічної готовності до діяльності й успішності професійної діяльності в екстремальних умовах.

У зв'язку із практичною важливістю вважаємо за необхідне коротко зупинитися на методичних особливостях виконання психодіагностичних методик, включених у психодіагностичний алгоритм прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах [51; 106; 149; 178; 186; 294].

Нижче наведено короткий опис використаних нами в роботі психодіагностичних методик.

Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник (16-ФЛЮ) призначений для визначення характерологічних особливостей особистості, об'єднаних в 16 функціонально пов'язаних факторів. У дослідженні використовувалась форма «А» тесту, що має 187 питань, які дозволяють оцінити 16 особистісних факторів: А – замкнутість-товариськість; В – інтелектуальність; С – емоційну врівноваженість; Е – покірність-домінантність; F – розважливність-безтурботність; G – нормативність поведінки; Н – сміливість у спілкуванні; J – жорсткість-м'якість; L – довірливість-підозрілість; М – практичність-мрійність; N – наївність-хитрість; ОБ – спокій-тривожність; Q1 – консерватизм-радикалізм; Q2 – залежність від групи – самостійність; Q3 – самоконтроль; Q4-розслабленість-напруженість.

16-факторний особистісний опитувальник має широку сферу застосування і є цінним інструментом, що дозволяє докладно описати особистісну структуру, розкрити взаємозв'язок окремих характеристик

особистості, виявити приховані особистісні проблеми, знайти компенсаторні механізми забезпечення психічної стійкості й готовності особистості.

Особистісний опитувальник СМІЛ – варіант ММРІ – Мінесотського багатопрофільного особистісного опитувальника (Minnesota Multiphasic Personal Inventory). Це найбільш відома психодіагностична особистісна методика, а у варіанті Л.Н. Собчак даний тест називається СМІЛ (стандартизований метод дослідження особистості).

Стандартизований метод дослідження особистості СМІЛ (адаптований для здорових людей варіант ММРІ) – являє собою опитувальник, що включає 566 тверджень. Він складається з 10-ти основних, 3-х оцінних й 198 додаткових шкал. Тест використовується для виявлення характерологічних особливостей особистості, а також для висунування гіпотез про рівень психічного здоров'я особистості. Тестування займає від 1,5 до 3 годин. Обробка проводилася з використанням спеціальної комп'ютерної програми.

На сьогоднішній день СМІЛ знаходить широке застосування при дослідженні здорових осіб і прогнозуванні успішності навчання й професійної діяльності за кордоном і в нашій країні. Ряд вітчизняних авторів показали зв'язок окремих шкал з успішністю навчання, професійною діяльністю.

Колірний тест М. Люшера і його модифікація «Попарні порівняння». У дослідженнях часто використовується восьмиколірний тест М. Люшера. Однак для прикладних досліджень необхідно, щоб результати застосування тесту Люшера мали числове вираження. У тесті ж М. Люшера оцінки носять переважно якісний, описовий характер [149]. У зв'язку із цим В.Ю. Рибников [242; 243] запропонував використання в практиці професійної психодіагностики методики 3-х варіантів числової оцінки колірних переваг: середнє місце, займане кольорами в ряді переваги; співвідношення середніх місць деяких пар кольорів; сумарне відхилення від АТ норми Валькефера, а також ряд показників, що характеризують психічне стомлення, психічну

напругу, емоційний стрес і тривогу. Ці показники оцінюються за допомогою модифікованого варіанта колірної тесту у вигляді попарних порівнянь [243].

Методика колірної психодіагностики «Попарні порівняння», що являє собою модифікований варіант короткого (восьмиколірного) тесту М. Люшера, була розроблена на факультеті психології Санкт-Петербурзького університету Ю.І. Філімоненко разом з В.Ю. Рибниковим [242]. Особливості й позитивні сторони даної модифікації:

- при збереженні восьми колірних тонів змінена процедура їхнього пред'явлення випробовуваному й порядок попередньої обробки, що знижує можливість для помилкових відповідей і діагностичних помилок;

- уведено нові числові показники, що характеризують загальний психічний стан випробовуваного;

- розроблено програмне забезпечення (2 варіанти – 28 і 8 карток), що забезпечує швидке введення відповідей випробовуваного, їхню обробку й складання окремих характеристик, накопичення банку даних щодо обстежених;

- удосконалена, перероблена й адаптована до завдань консультування психологічна інтерпретація колірних виборів, при цьому інтерпретуються два кольори, що перебувають на початку колірної ряду випробовуваного (максимально приємні кольори), і два кольори, розташовані наприкінці колірної ряду (максимально неприємні).

Докладно основні характеристики (ідеї) колірних переваг та інтерпретація відношення до кольорів викладені в роботах В.Ю. Рибникова [242; 243; 244].

При кількарізковому тестуванні в спокійних, звичних для випробовуваного обставинах його колірні переваги стійкі в часі й можуть змінитися під впливом переживання стресу, що забезпечує інформативність при динамічному контролі психічного стану обстежуваних.

Тут видається доцільним зупинитись на ряді важливих положень. Місце кольору – це його числове положення в ряді переваг вибору.

Переважний колір (обраний першим) посідає 1-е місце. Найбільш неприємний – 8-е. Оскільки кожному з кольорів М. Люшера відповідає певний психофізичний зміст, то поява кольорів у зонах найбільшої переваги або відкидання дозволяє робити висновок про особливі стани випробовуваного. У керівництві до методики викладена процедура обчислення колірних переваг у групі випробовуваних. Математично суть процедури зводиться до обчислення середніх місць кольорів. Змістовно ж вираховується міра переваги кольорів в порівнянні з іншими кольорами. Найбільшою цінністю володіє профіль колірних переваг, обчислений за результатами багаторазового обстеження того самого випробовуваного.

Аналіз інтерпретацій колірних виборів, викладених у посібнику М. Люшера, дозволив Ю.І. Філімоненко, В.Ю. Рибникову [242] й Ю.И. Горянському припустити, що співвідношення місць деяких пар кольорів містить у собі додаткову діагностичну інформацію й може бути основою для оцінки негативних психологічних станів [242].

На основі використання прийнятих у посібнику М. Люшера умовних (цифрових) позначень кольорів, виділили наступні їхні пари: 3 й 2, 4 й 1, 5 і 6, 0 і 7. За розташуванням кольорів цих пар у послідовності вибору випробовуваного можна судити відповідно про виразність психічного стомлення (ПС), тривожності (ПТ), психічної напруги (ПН) й емоційного стресу (ЕС).

Більша перевага другого кольору з пари в порівнянні з першим означає наявність негативного стану, а ступінь цієї переваги (за різницею місць кольорів пари) відбиває його виразність.

Всі зазначені чотири психологічних стани оцінюються за 14-бальною шкалою. Причому для пари 3 й 2, що характеризує психічне стомлення (ПС), і для пари 5 і 6, що відбиває психічну напругу (ПН), норма або нейтральне значення коливається близько 6. Для пари 4 й 1, що характеризує тривожність, норма становить 5 балів, а для пари 0 і 7, що відбиває емоційний стрес, норма коливається близько 7 балів. При цьому значення,

менші за норму, говорять про позитивну резервованість щодо даного психічного стану, а такі, що перевищують норму, – про виразність негативного психологічного стану.

Обчислення оцінок відбувається в такий спосіб: результати обстеження записуються в спеціальну карту для обробки. Знизу до запису послідовності виборів випробовуваного прикладається заздалегідь підготовлена шкала таким чином, щоб прочерк виявився під цифрою, що кодує перші кольори пари.

У наведеному прикладі шкала встановлена для оцінки психічного стомлення, тому що риса (-) розташовані під кольорами 3, тобто першим кольорами пари 3–2. Під 2-м кольором пари (2-м) зчитується оцінка, що характеризує рівень психічного стомлення. У цьому випадку під кольорами 2 розташована цифра 10 балів. Переміщуючи шкалу під перші кольори інших колірних пар кольорів, одержуємо: тривожність = 2, психічна напруга = 9, емоційний стрес = 3.

Еталоном для обчислення сумарного відхилення (СВ) служить послідовність колірних переваг (аутогенна норма), виявлена Вальнефером при роботі з невротиками в рамках тривалих курсів психотерапії. Показано, що в результаті успішного проходження курсу психотерапії колірні переваги пацієнтів стягалися до послідовності 3 4 2 5 1 6 0 7. Оскільки основою курсу було аутогенне тренування Шульца, вказана послідовність одержала назву аутогеної норми колірних переваг. АТ норма колірних переваг слугує еталоном для інтегральної оцінки психофізичного стану. Вибір за АТ припускає відсутність у випробовуваного внутрішньоособистісних конфліктів, непродуктивної напруженості, а також лабільності емоцій і є умовним еталоном психічного благополуччя.

Послідовність вибору конкретного випробовуваного оцінюється величиною відхилення від АТ, як це показано нижче.

А шифр кольорів	34251 607
У місце кольорів у виборі випробовуваного	51267438

С місце кольорів у АТ	12345678
Д різниця (В – З) в абс. значеннях	41122240

У рядку «А» умовними позначками дані всі кольори методики. У рядку «В» під номером кожного кольору вписується те місце, яке він відмічає в послідовності вибору випробовуваного. Рядок «С» містить місця, які повинні замінити кольори, виходячи з послідовності АТ.

Розглянемо наведені дані за стовпчиками, одержуємо: колір № 3 поставлений випробовуваним на 5-е місце, а в АТ він повинен посідати 1-е місце. Відхилення кольорів від АТ дорівнює різниці цих місць (тобто = 4, рядок «Д»). Аналогічним чином обчислюються різниці за іншими кольорами. Абсолютні величини різниць вносяться в рядок «Д». Сума відхилень за всіма кольорами (СВ) є інтегральною оцінкою невідповідності колірному вибору випробовуваного від АТ. У цьому випадку $\Sigma = 16$. Числове значення Σ має тенденцію до збільшення з віком.

Показник сумарного відхилення (СВ) фіксує інтегральний ступінь сприятливості або несприятливості колірних переваг випробовуваного і відбиває властивий йому рівень непродуктивної нервово-психічної напруженості. Вибір кольорів у порядку аутогенної норми виявляється при відсутності нервово-психічної нестійкості, напруженості. При неодноразово повторюваних тестуваннях випробовуваного, проведених в однакових, звичних для нього умовах, оцінка СВ є відносно стійкою. Найбільш надійні дані отримують при усередненні результатів декількох тестувань випробовуваного. У напруженій, стресовій обстановці зменшення оцінки СВ свідчить про наявність у випробовуваного резервів працездатності й стресостійкості. Збільшенню СВ відповідає низька стресостійкість, поганий прогноз успішності діяльності. Оптимальний показник СВ перебуває в діапазоні 10–14.

Вегетативний коефіцієнт (ВК), запропонований угорським психологом К. Шипошем, відбиває фізіологічне домінування симпатичного або парасимпатичного відділу вегетативної нервової системи.

Розрахунок вегетативного коефіцієнта проводився за наступною формулою:

$$\frac{18-Чр-Жл}{18-Си-Зл}$$

18-Си-Зл, де Чр – місце червоних кольорів у колірному ряді, Жл – місце жовтих кольорів у колірному ряді, Си – місце синіх кольорів у колірному ряді, Зл – місце зелених кольорів у колірному ряді.

Середньостатистична норма для оцінок ВК лежить у межах від 0,6 до 1,1 бала. Значення ВК від 1,0 до 1,5 є найбільш сприятливими для максимальної реалізації всіх можливостей людини в напружених ситуаціях. Цьому відповідає оптимальний ступінь симпатичного домінування й пов'язана з ним енергетична мобілізація організму. Вище 1,5 лежать значення ВК, що вказують на наявність у випробовуваного надзбудливості, надлишкової сковуючої напруги (стан «передстартової лихоманки»). Значення ВК, менше 1, співвідноситься з домінуванням парасимпатичного відділу вегетативної нервової системи й свідчить про перевагу настанови на відпочинок і мінімізацію власних зусиль.

Проективний характер колірного тесту, простота й короткочасність обстеження, можливість кількісної оцінки психічного стану працівників визначили наш вибір цього тесту для включення його до комплексу дослідницьких методик.

Анкета «Прогноз-2» призначена для раннього виявлення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості й визначення рівня нервово-психічної стійкості у військовослужбовців. Вона дозволяє виявити окремі передхворобливі ознаки особистісних порушень, а також оцінити ймовірність виникнення нервово-психічних зривів. Методика розроблена В.Ю. Рибниковим [198–201] і містить 86 питань, на кожен з яких обстежуваний повинен дати відповідь «Так» або «Ні». Результати обстеження виражаються кількісним показником (у балах), на підставі якого оцінюється рівень нервово-психічної нестійкості.

Для експрес-оцінки психоемоційного стану нами були використані експрес-варіанти широко відомих тестів САН, або диференціальна самооцінка функціонального стану, й «Шкала реактивної тривожності» (методика Спілбергера-Ханіна) [282]. Приведемо їхню коротку характеристику.

Тест САН – це тест диференціальної самооцінки функціонального стану призначений для оцінки актуального (поточного) функціонального стану (ФС). Тест розроблений на основі принципу семантичного диференціала й дозволяє оцінити ФС за трьома критеріями: самопочуття, активність, настрої. Залежно від суб'єктивної оцінки свого стану, обстежуваний відзначав ступінь виразності тієї чи іншої ознаки за стабільною шкалою від -3 до +13. Ми використовували скорочений варіант САН, зі шкалою оцінки від 0 до 4 балів.

Методики «Шкала реактивної (ситуаційної) тривожності» й «Шкала особистісної тривожності» призначені для оцінки тривоги як реактивного стану й тривожності як властивості особистості. Ці шкали адаптовані в Росії Ю.Л. Ханіним [282]. У роботі використано скорочений варіант тесту, що дозволив оцінювати реактивну (ситуаційну) тривожність обстежуваних за шкалою оцінки від 0 до 20 балів.

Для оцінки сенсомоторики й властивостей ВНД працівників ОВС ми використали тести «Реакція на об'єкт, що рухається» й «Діагностика функціонального стану ЦНС» відповідно до сенсомоторної реакції, яку досліджувала Т.Д. Лоскутова [181].

Методика «Реакція на об'єкт, що рухається» (РДО) призначена для дослідження й оцінки збуджувального і гальмівного нервових процесів і їх врівноваженості в корі головного мозку, точності в оцінці параметрів об'єкта, що рухається, і відбиває сприйняття людиною просторово-тимчасових відносин. Методика РДО є класичною методикою психодіагностики, що застосовувалася з метою профвідбору ще в 20-і роки ХХ ст. Сутність їх полягає в необхідності зупинити стрілку приладу

(курсор), що рухається з певною швидкістю на заданому розподілі шкали [201].

У роботі нами використовувався автоматизований варіант тесту РДО, реалізований в АС «Оперативний контроль стану» (ОКС). Дослідження починали з 5-ти навчальних завдань, значення яких не враховували. Залік проводили за 25-ма реакціями. За підсумками виконання методики РДО розраховували відсоток точних влучень, передчасних і запізнених реакцій, відношення передчасних і запізнених реакцій, за якими можна говорити про перевагу збуджувального або гальмівного процесу в корі головного мозку (КГМ), а врівноваженість основних нервових процесів у КГМ визначалася за середньою арифметичною величиною відхилення стрілки від нуля без обліку знака, що підраховувалося шляхом додавання всіх відхилень і наступним діленням суми на 25.

Крім того, проводився розрахунок ряду вторинних показників тесту РДО, а саме, середньоалгебраїчного й середньоквадратичного значень, що характеризують відносне превалювання того чи іншого процесу в корі головного мозку і їхня врівноваженість у КГМ. Розрахунок цих параметрів проводився автоматизовано, отримані для кожної обстеженої особи кількісні ознаки заносилися в базу даних.

Методика «Діагностика функціонального стану ЦНС» являє собою сенсомоторну реакцію у вигляді 50-ти пред'явлень світлового сигналу. Тест розроблено Т.Д. Лоскутовою [181] й валідізовано на великих вибірках, у тому числі шляхом зіставлення з кількісними ЕЕГ характеристиками. При обробці результатів визначали середній час реакції, модальний час реакції, максимальну частоту, стійкість реакцій, рівень функціональних можливостей ЦНС і функціональний стан ЦНС. Як нормативи для порівняння отриманих даних, використали розроблену В.Ю. Рибниковим і Д.А. Завалішиним шкалу оцінок [244].

Для оцінки інтелектуальних функцій працівників ОВС ми використовували тест Вандерліка, відомий як «КОТ» (короткий орієнтовний тест) [76].

Методика КОТ є адаптацією тесту Вандерліка й належить до категорії тестів «загального інтелекту». В основу тесту закладена модель структури загальних здатностей, що використовується для визначення інтегрального показника «загального рівня інтелектуального розвитку й здатності до навчання». При цьому під навчанням розуміють «пізнавальну активність суб'єкта і його можливості до засвоєння нових знань, дій, подібних форм діяльності» [76].

Методика КОТ містить у собі 50 завдань на рішення арифметичних задач, установлення аналогій, розуміння прислів'їв і приказок, силогістичні операції. У стимульний матеріал також включені завдання на стійкість уваги й просторове мислення.

Тест має інтегральний показник «загальні здатності» (число правильно виконаних завдань із 50) і 5 показників за субшкалами для оцінки окремих параметрів, що відбивають інтелектуальний розвиток індивіда [76]. До таких особливостей розумової діяльності належать: здатність до узагальнення й аналізу інформації, просторове мислення, стійкість розумової діяльності – наявність або відсутність емоційної деструкції, гнучкість розумових процесів і увага.

Отже, інтегральний показник тесту є комплексним багатопараметричним показником загальних інтелектуальних здатностей індивіда. Час тестування строго обмежено 15 хвилинами. При обробці даних підраховується загальна кількість вірно виконаних завдань і кількість правильних відповідей у кожній серії для оцінки особливостей розумової діяльності обстежування [76].

Можливість багатокомпонентної оцінки інтелектуальних функцій за відносно короткий час визначили наш вибір цього тесту для використання в роботі. Психологічне обстеження проводилося з дотриманням вимог

професійної психодіагностики [149]. Використовувалась групова (особистісні опитувальники, інтелектуальні тести, психомоторні тести й ін.) та індивідуальна (індивідуальна психологічна співбесіда, експертні оцінки й ін.) форми обстеження.

Усього ми портестували 541-го працівника ОВС, які виконують оперативно-службові завдання в екстремальних ситуаціях (м. Київ, Львів, Харків, Одеса), що визначає досить високий рівень надійності отриманих результатів (вірогідність при $P = 0,05$).

При проведенні психологічного обстеження ми дотримувалися вимог стандартності обстановки й умов проведення обстеження [76, 77]. Процедура також була стандартною, що забезпечувалося застосуванням психологічних методик у певній послідовності, з однаковими інтервалами й регламентованими перервами в роботі.

Нарешті, необхідною умовою обстеження були стандартність методик й інструкцій до них. Тут, на нашу думку, варто зупинитися й на методах оцінки психологічної готовності й успішності оперативно-службової діяльності працівників ОВС.

Для цього ми використали традиційні методи: спостереження, бесіду й експертну оцінку. Ці методи дають можливість глибокої, переважно якісної, описової оцінки оцінюваних параметрів особистості. За процедурами обстеження вони є відносно короткочасними, але вимагають всебічних знань про працівника, про особливості його поведінки в екстремальних ситуаціях. Оцінка, одержувана за допомогою цих методів, залежить від досвіду, кваліфікації й інших суб'єктивних характеристик експерта. У зв'язку із цим нами були сформовані вимоги до експертів, а також розроблені стандартизовані бланки для одержання даних про рівні психологічної готовності й успішності діяльності працівників ОВС. Комплексна оцінка успішності професійної діяльності, рівнів виразності психологічної готовності й сформованості її основних компонентів у 110-ти працівників ОВС визначені за допомогою методу експертних оцінок.

Експертам пред'являвся спеціально розроблений «Бланк експертної оцінки» із прізвищами досліджуваних працівників ОВС. Експертам пропонувалося оцінити подані якості в балах. Оцінювання працівників проводилося експертами самостійно, незалежно один від одного.

При проведенні психодіагностичного обстеження працівників ОВС нами були використані добре відомі психологічні тести: 16 ФЛО, СМІЛ, КОТ (тест Вандерліка), САН, РДО, Прогноз-2, колірний тест, діагностика функціонального стану, реактивна тривожність. Ці тести широко використовуються в практиці психодіагностики працівників ОВС і добре відомі практичним психологам ОВС, що визначило їхній вибір для проведення дослідження.

Комплекс психодіагностичних методик оперативного прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах включає 5 коротких психодіагностичних тестів, два з них суб'єктивні й три – об'єктивні. Для кожного з них є своя інструкція. Загальний час тестування з їхньою допомогою займає не більше 10 хвилин. До об'єктивних тестів належать:

1. Тест САН (самопочуття, активність, настрої; експрес варіант). Заснований на самооцінці індивідуумом свого самопочуття, активності, настрою й бажання працювати. Оцінка здійснюється за 5-бальною шкалою: «дуже високе», «високе», «середнє», «низьке», «дуже низьке». Тест «Експрес-сан» містить 4 питання (Ваше самопочуття, активність, настрої, бажання працювати), відповіді на які дозволяють оцінити актуальний психоемоційний стан, працездатність і мотивацію до діяльності.

2. Шкала тривожності. Складена на основі експрес-методики Спілбергера-Ханіна. Дозволяє виявити рівень ситуаційної тривожності індивідуума з позиції його самооцінки. Випробовуваному пропонують 5 тверджень (наприклад, «Я почуваю себе вільно»), які він оцінює, виходячи зі свого реального психічного стану: «Це зовсім не так», «Мабуть, так», «Вірно», «Цілком правильно». Цей короткий варіант тесту апробований

Ю. Ханіним на спортсменах для оцінки їхньої психологічної готовності й передстартового психічного стану [282].

Описані вище суб'єктивні психологічні тести можна подати і як скарги людини перед виконанням відповідального завдання. Вони відбивають істотні скарги фахівця, що стосуються його психічного стану й мотивації (бажання працювати). Основний зміст суб'єктивних методик – у відповідях досліджуваних на питання: «Як Ви відчуваєте себе в даний момент?». Отже, ці методики відбивають мотиваційний компонент психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах. До складу об'єктивних тестів входять:

1. Комбінований колірний тест. Являє собою модифікований варіант колірного тесту М. Люшера. Ця методика базується на теорії про детермінованості настрою, функціонального стану й найбільш стійких рис особистості кращим вибором індивідуумом того або іншого кольорів. Тест, що входить до складу психодіагностичного комплексу містить 28 попарних пред'явлень різних кольорів з набору: оранжево-червоний, жовтий, зелений, синій, фіолетовий, коричневий, чорний, сірий. Даний набір (28 кольорів) є стандартним і розроблений Ю.І. Філімоненко, В.Ю. Рибниковим й Ю.В. Горянським [242] на основі загальновідомого 8-колірного тесту М. Люшера для оцінки нервово-психічного стану військово-морських фахівців і клінічних хворих. Колірний тест є проєктивною методикою, – обстежувані не припускають, які якості піддаються вивченню в процесі тестування. У практиці психодіагностики широко використовується 8-колірний тест М. Люшера, однак досить часто його пред'явлення приводить до запам'ятовування колірного ряду, тому що обсяг короткочасної зорової пам'яті людини легко вміщає 7 біт інформації.

По-друге, можливо й розкриття суті тесту обстежуваним, коли він буде знати, які кольори й у якій послідовності потрібно вибирати. Це істотно знижує ефективність застосування 8-колірного тесту. Для виключення цього нами й використано модифікований варіант колірного тесту, у якому

обстежуваним пропонується здійснити 28 попарних порівнянь колірних квадратів.

Набори кольорів постійно варіюються, що дозволяє виключити ефекти «дізнавання» й «запам'ятовування» методики. Виходячи з обраних кольорів, у кожній парі розраховуються числові значення наступних показників: «вегетативний коефіцієнт», «стандартне відхилення», «емоційний стрес», «тривога», «психічне стомлення», «психічна напруга».

2. Тест «Реакція на об'єкт, що рухається» (РДО). Призначений для дослідження й оцінки збуджувального і гальмівного нервових процесів і їх врівноваженості в корі головного мозку, точності в оцінці параметрів об'єкта, що рухається, і відбиває сприйняття людиною просторово-тимчасових відносин.

Методика РДО є класичною методикою психодіагностики, що застосовувалася ще в 20-і роки ХХ ст. В основній версії тесту випробовуваний повинен зупинити стрілку приладу, що обертається зі швидкістю 1 оборот у секунду на заданому значенні шкали. В автоматизованій для ПЕОМ версії роль стрілки виконує маркер, а шкала розгорнута в горизонтальну. Випробовуваному надається 5 тренувальних спроб, потім як залікові фіксуються 5 реакцій. Для виключення можливості вироблення рефлексу на час маркер у заліковій серії не зупиняється, при цьому на дисплей виводиться позиція, у якій перебував маркер під час натискання випробовуваним клавіші.

За підсумками виконання методики РДО розраховується відсоток точних влучень, передчасних і запізнілих реакцій, відношення кількості передчасних реакцій до числа запізнілих, за якими можна стверджувати про перевагу збуджувального або гальмівного процесу в корі головного мозку.

3. Методика оцінки функціонального стану (ФС) ЦНС. Будується на основі результатів науково-дослідних робіт Т.Д. Лоскутовой [181] й інших учених. Як параметр, що відбиває стан функціональної системи, вважається час протікання простої сенсомоторної реакції. Передумовою цього виявилось

те, що швидкість реакції за інших рівних умов можна розглядати як критеріальний показник збудливості.

Методика, що застосовується у складі психодіагностичного комплексу оперативного психологічного контролю фахівців екстремального профілю, являє собою 50 пред'явлень світлового подразника у вигляді білого квадрата на чорному тлі екрана монітора й наступну обробку даних у двох аспектах:

- просторовому – оцінюється розподіл щільності ймовірності часу реакції;
- тимчасовому – оцінюється динаміка швидкості реакції в часі.

Основні показники даної методики: «стійкість реакції», «рівень пильнування», «функціональний стан системи». Крім цих показників фіксуються: середній і модальний час реакції, максимальна частота, що відповідає максимальній кількості влучень у час реакцій один з тимчасових інтервалів (розрядів).

Методика оцінки ФС ЦНС є базовою для всього методичного комплексу оперативного прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Отже, розроблений нами психодіагностичний комплекс оперативного прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах включає валідні методики психодіагностики, які можуть бути використані для професійного відбору працівників ОВС і контролю їхнього психологічного стану безпосередньо в період виконання екстремальних оперативно-службових завдань.

Перший етап дослідження включав теоретичне обґрунтування методики оцінки психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах. Були виділені 5 її основних компонентів (мотиваційний, вольовий, когнітивний, регуляторний і типологічний) і три рівні (високий, середній, низький), які склали основу експертної оцінки психологічної готовності працівників ОВС.

На основі отриманих даних була проведена оцінка розподілу працівників ОВС за рівнями психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах, які оцінювалися методом експертних оцінок 110-ти працівників. Аналіз результатів показав, що в генеральній вибірці більша частина (45%) працівників характеризуються високим рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах. 36% працівників мають середній рівень готовності, а 19% мають низький рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах.

Порівняльний аналіз структури й рівнів виразності п'яти основних компонентів психологічної готовності працівників ОВС із різною успішністю діяльності в екстремальних умовах показав наступне.

У працівників з високим рівнем успішності оперативно-службової діяльності найбільш сформовані типологічний (4,39), вольовий (4,42) і когнітивний (4,30) компоненти. Рівні виразності мотиваційного (4,23) і регуляторного (4,17) компонентів у них є нижчими. У групі працівників із середнім рівнем успішності діяльності найбільш сформовані вольовий (4,16) і типологічний (4,15) компоненти, тоді як рівень виразності інших компонентів практично однаковий: мотиваційний (4,01), когнітивний (4,05), регуляторний (4,01). У групі працівників з низьким рівнем успішності діяльності найбільш виражені вольовий (3,70) і типологічний (3,75) компоненти. Рівні виразності когнітивного, регуляторного й мотиваційного компонентів у них є нижчими.

Багатомірний аналіз основних компонентів психологічної готовності в успішній діяльності працівників ОВС показав, що в генеральній вибірці найбільший внесок (63%) у забезпечення успішності оперативно-службової діяльності належить вольовому, когнітивному й типологічному компонентам. У працівників із середнім рівнем успішності діяльності найбільш значимі мотиваційні, вольові й типологічні компоненти, внесок яких в успішність діяльності дорівнює 66%.

У працівників з низьким рівнем успішності діяльності найбільш задіяні вольовий, мотиваційний і типологічний компоненти психологічної готовності, внесок яких склав 74%. Ці дані вказують на необхідність цілеспрямованого підходу в психологічній підготовці й супроводі працівників ОВС, які повинні бути орієнтовані на формування мотиваційної готовності, регуляторних здатностей і когнітивного компонента психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Таким чином, у процесі нашого дослідження використовувався комплекс психологічних методик професійної психодіагностики, призначених для психологічного аналізу особливостей особистості й психологічного стану працівників ОВС.

Таблиця 4

Обсяг, напрямки й методики дослідження

Напрями дослідження	Використані методики	Кількість обстежених
Оцінка психологічної готовності	Аналіз рівнів виразності й основних компонентів психологічної готовності – бесіда, спостереження, опитування, анкетування, експертні оцінки, аналіз практичних результатів діяльності.	110
	Оцінка взаємозв'язку з успішністю діяльності й досвідом діяльності в екстремальних ситуаціях – експертна оцінка, спостереження, бесіда, аналіз документів.	245
Психологічне обстеження	Тести: 16 ФЛО, СМІЛ, Прогноз-2, САН, РДО, колірний тест, реактивна тривожність, КІТ, діагностика функціонального стану ЦНС.	186
Статистичний аналіз даних	Одномірні (t-критерій Стьюдента, кореляційний аналіз) і багатомірні (факторний, регресійний аналіз) методи статистичного аналізу.	541

В ході дисертаційного дослідження використовувались традиційні методи: спостереження, бесіда й експертна оцінка, які дають можливість глибокої, переважно якісної оцінки психологічної готовності, та

психодіагностичні тестові методики, що дозволяють одержувати не тільки якісні, але й кількісні характеристики.

При виборі методик дослідження враховувалися літературні дані про їх валідність, надійність і диференційованість [72; 76; 77; 80; 85; 149; 180; 182; 185; 186; 258].

Практичне рішення завдань психодіагностики припускає використання математичних методів обробки даних психологічного обстеження. Накопичено достатній досвід застосування математико-статистичних методів у рішенні приватних завдань психодіагностики, як у дослідницькою, так і з практичною метою.

Ці методи, як справедливо відзначали С.В. Венцлав та ін. [85], повинні використовуватися з урахуванням мети розв'язуваних завдань.

На підставі первинної обробки результатів комплексного психологічного обстеження працівників ОВС склалися аналітичні таблиці. Отримані дані надалі піддавалися методам одномірного й багатомірного статистичного аналізу: кореляційного, факторного (метод головних компонентів), регресійного.

Для виявлення значимих розходжень порівнюваних показників було використано t-критерій Стьюдента. Кореляційний аналіз як метод статистичного дослідження взаємозалежності між змінними, пов'язаними кореляційними відносинами [85], застосовувався для встановлення тісних зв'язків між досліджуваними показниками.

Регресійний аналіз як група методів багатомірного статистичного аналізу, що досліджує залежність змін середнього значення змінної від одного або групи факторів, застосовувався для встановлення залежності досліджуваних показників від зовнішнього критерію. За допомогою методу множинного регресійного аналізу був оцінений внесок різних компонентів психологічної готовності в успішність діяльності працівників ОВС і розроблений психодіагностичний алгоритм прогнозу психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах.

На практиці регресійний аналіз найбільш часто використовують для оцінки багатомірної кількісної характеристики впливу психологічних якостей фахівців на успішність їхньої діяльності [105; 121; 148; 151; 217; 288; 292]. Множинний лінійний регресійний аналіз дозволяє на основі показників психологічних тестів і зовнішнього критерію обчислити узагальнену кількісну функцію комплексу показників, що дає можливість здійснювати ранжирування кандидатів з різним прогнозом.

Ці методи, як справедливо відзначив Г.В. Суходольский [264], є досить різномірними і повинні використовуватися з урахуванням конкретних завдань. У наш час найбільш часто в прикладних психологічних дослідженнях використовуються пакети прикладних програм «STATGRAPHICS» й «СТАТИСТИКА -5.0» [78].

Отже, для рішення поставлених у роботі завдань було проведено комплексне дослідження, що включало експертну оцінку рівнів виразності психологічної готовності і її п'яти основних компонентів у працівників ОВС, а також психодіагностичне обстеження за допомогою комплексу психологічних тестів (16 ФЛО, СМІЛ, САН, РДО, Прогноз-2, реактивна тривожність, діагностика ФС ЦНС).

При виборі методик дослідження враховувалися практичність тестів, а також літературні дані про їх валідність, надійність і диференційованість для оцінки психологічного стану працівників ОВС.

Експериментальні матеріали, отримані в ході нашого дослідження, піддавалися статистичній обробці за допомогою стандартних і апробованих програм для персональних ЕОМ. Були використані спеціалізовані пакети прикладних програм для психологічних досліджень («STATGRAPHICS» й «СТАТИСТИКА-5.0»).

Психологічне обстеження проводилося з дотриманням вимог професійної психодіагностики. Статистична обробка матеріалів дослідження виконана за допомогою стандартних і загальноприйнятих у психологічних дослідженнях статистичних процедур.

2.2. Результати експериментального дослідження психологічної готовності у працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях

Як було показано раніше, психологічна готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах має складну динамічну структуру і є відображенням сукупності мотиваційних, вольових, регуляторних, когнітивних і типологічних сторін психіки особового складу в їхньому співвідношенні із зовнішніми умовами й майбутніми завданнями.

Оцінка психологічної готовності повинна бути необхідним і важливим елементом профвідбору й прогнозу надійності діяльності працівників ОВС. Разом з тим, у відомих публікаціях щодо даного питання ще немає загальноприйнятої методології.

У ході дисертаційного дослідження була проведена оцінка розподілу працівників ОВС за рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах, які оцінювалися методом експертних оцінок серед 110-ти працівників правоохоронних органів зі стажем понад п'ять років. В опитуванні взяли участь працівники таких категорій:

- інспектори ДПС ДАІ,
- міліціонери ППСМ,
- працівники оперативних служб (ВКР, КМСН, БНОН, ДСБЕЗ),
- працівники слідчих підрозділів та дізнання,
- інших служб (ВВМР, чергової частини тощо).

Серед них 98% склали чоловіки, 2% – жінки. Вікові категорії опитуваних:

- 20–25 років – 37,8%;
- 26–30 років – 33,9%;
- 31–35 років – 15,1%;
- 36–40 років – 7,5%;
- понад 40 років – 5,7%.

Стаж роботи респондентів в органах внутрішніх справ: до 1 року – 9,5%; від 1 до 3 років – 16,9%; від 4 до 5 років – 15,1%; від 6 до 10 років – 37,7%; від 11 до 15 років – 9,5%; від 16 до 20 років – 7,5%; понад 20 років – 3,7%.

Опитування відрізнялося високою активністю учасників, старанністю та ґрунтовністю їх відповідей. Отримані дані в узагальненому вигляді наведені в таблиці 5.

Таблиця 5

Розподіл працівників ОВС за рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях

№ з\п	Рівень психологічної готовності	Розподіл працівників		
		n	%	Rm
1	Високий	11	10	4
2	Вище за середне	38	34,5	2
3	Середній	40	36,4	1
4	Нижче середнього	11	10	3
5	Низький	10	9,1	5
6	Разом:	100	100	1–5

Як видно з наведених у таблиці даних, основна частина (36,4%) працівників має середній рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях. Трохи більше (в сумі 44,5%) працівників мають високий (10%) і вищий за середній (34,5%) рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Таким чином, у генеральній вибірці третя частина працівників ОВС характеризується високим рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях і буде успішно виконувати оперативно-службові завдання в складних ситуаціях.

Разом з тим, на жаль доводиться констатувати, що досить велика частина (19%) працівників ОВС має мінімальний (нижче середнього) і

низький рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях. Ці працівники часто в складних ситуаціях не здатні швидко мобілізуватися на виконання екстремальних завдань, піддаються паніці, страху, вони вимагають контролю в стресі й погано управляють своїми емоціями й поведінкою. Очевидно, що за інших рівних умов саме із числа цих працівників відзначаються найбільші бойові втрати й поранення.

Наступний етап роботи був присвячений порівняльному аналізу психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях у 245 працівників ОВС із різним досвідом служби в ОВС і їхньої успішністю оперативно-службової діяльності в цих умовах.

Таблиця 6

Взаємозв'язок психологічної готовності й успішності діяльності працівників ОВС в екстремальних умовах

Рівень психологічної готовності	Успішність оперативно-службової діяльності					
	високоуспішні		середньоуспішні		низькоуспішні	
	абс.ч.	%	Абс.ч.	%	абс.ч.	%
Високий (n=27)	15	40,5	10	20,4	2	9,0
Середній (n=65)	22	59,5	33	67,4	10	45,5
Низький (n= 16)	-	-	6	12,2	10	45,5
Разом	37	100	49	100	22	100

Як бачимо із поданих у таблиці 6 даних, між психологічною готовністю працівників ОВС із успішністю оперативно-службової діяльності в екстремальних умовах існує досить тісний зв'язок.

Так, всі високоуспішні працівники ОВС мали **високий** (40,5%) або **середній** (59,5%) рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах. У групі ж працівників ОВС із **низьким** рівнем успішності діяльності тільки 9% були віднесені до високого рівня психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах, а основна частина мала середній (44,5%) або низький (44,5%) рівень психологічної готовності.

Отже, отримані дані дозволяють зробити висновок про тісний взаємозв'язок психологічної готовності працівників ОВС із успішністю їхньої оперативно-службової діяльності в екстремальних умовах.

Така інтегральна оцінка психологічної готовності дозволяє в узагальненому вигляді одержати загальне уявлення про генеральну вибірку працівників ОВС, але вимагає деталізації. У зв'язку із цим нами був проведений детальний аналіз компонентів психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

У ході подальшої роботи ми вивчили розподіл працівників за рівнями виразності п'яти обґрунтованих раніше основних психологічних компонентів професійної готовності (мотиваційний, вольовий, регуляторний, когнітивний і типологічний).

Виконане нами порівняння ступеня виразності основних компонентів психологічної готовності в загальній вибірці оцінених працівників ОВС подано в таблиці 7.

Таблиця 7

Середні значення виразності основних компонентів психологічної готовності в загальній вибірці працівників ОВС

Основні компоненти психологічної готовності	Статистичний показник		
	X	m	Rm
Мотиваційний	4,10	0,04	3
Вольовий	4,17	0,03	1
Когнітивний	4,08	0,04	4
Регуляторний	4,03	0,03	5
Типологічний	4,15	0,04	2

Як видно із зазначеної таблиці, у загальній вибірці (генеральна сукупність, n=110) працівників середній рівень (X) виразності основних компонентів психологічної готовності склав відповідно 4,17 і 4,10 для мотиваційного й вольового компонентів, 4,08 для когнітивного компонента, 4,03 й 4,15 – для регуляторного й типологічного компонентів.

Отже, за даними загальної вибірки в структурі основних компонентів психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях найбільш сформованими виявились вольовий (1-ше рангове місце) і типологічний (2-ге рангове місце) компоненти. Саме завдяки їм багато в чому й забезпечується психологічна готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Додатково до цього ми порівнювали рівні виразності основних компонентів психологічної готовності між собою в загальній вибірці оцінених працівників ОВС. Ці дані наведені в таблиці 8.

Таблиця 8

Порівняльна значимість основних компонентів психологічної готовності працівників ОВС

Порівнювані групи основних психологічних	Статистичні показники		
	X + ш	t	P<
Мотиваційний і вольовий	4,10 + 0,04 4,17 + 0,03	-1,16	–
Мотиваційний і когнітивний	4,10 + 0,04 4,08 ± 0,04	0,37	–
Мотиваційний і регуляторний	4,10 + 0,04 4,03 + 0,03	1,44	–
Мотиваційний і типологічний	4,10 + 0,04 4,15 ± 0,04	-0,94	-
Вольовий і когнітивний	4,17 ± 0,03 4,08 ± 0,04	1,36	-
Вольовий і регуляторний	4,17 ± 0,03 4,03 ± 0,03	2,37	0.05
Вольовий і типологічний	4,17 ± 0,03 4,15 ± 0,04	0,32	–
Когнітивний і регуляторний	4,08 ± 0,04 4,03 ± 0,03	0,91	
Когнітивний і типологічний	4,08 ± 0,04 4,15 ± 0,04	-1,18	
Регуляторний і типологічний	4,03 ± 0,03 4,15 ± 0,04	-2,31	0,05

Порівняльний аналіз основних компонентів психологічної готовності в загальній вибірці працівників ОВС (таблиця 8) дозволяє відзначити наступне:

- усі компоненти психологічної готовності сформовані синфазно й відносно рівномірно (від 4,03 до 4,17); найбільш виражені в загальній вибірці працівників ОВС вольовий (4,17) і типологічний (4,15) компоненти, рівні виразності яких, вірогідно, вище, ніж регуляторного компонента;

- у загальній структурі компонентів психологічної готовності менш виражені регуляторний (4,03), когнітивний (4,08) і мотиваційний (4,10) компоненти.

Ми порівняли рівень виразності основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях у різних за рівнем успішності оперативно-службової діяльності групах працівників ОВС. Ці дані наведені в таблиці 9.

Таблиця 9

Середні значення виразності компонентів психологічної готовності працівників ОВС із різною успішністю діяльності в екстремальних ситуаціях

Компоненти психологічної готовності	Рівень успішності службової діяльності					
	високий		середній		низький	
	X1	T1	X2	T2	X3	T3
Мотиваційний	4,23	0,05	4,03	0,04	3,61	0,03
Вольовий	4,42	0,06	4,16	0,05	3,70	0,04
Когнітивний	4,30	0,04	4,05	0,04	3,58	0,05
Регуляторний	4,17	0,03	4,01	0,03	3,41	0,05
Типологічний	4,39	0,05	4,15	0,05	3,75	0,03

Як видно з таблиці 9, у працівників ОВС із високим рівнем успішності оперативно-службової діяльності найбільш сформовані типологічний (4,39), вольовий (4,28) і когнітивний (4,30) компоненти психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах. Рівні виразності мотиваційного (4,23) і регуляторного (4,17) компонентів у них нижчі.

У групі працівників із середнім рівнем успішності діяльності найбільш сформований вольовий (4,16) і типологічний (4,15) компоненти, тоді як рівень виразності інших компонентів практично однаковий: мотиваційний (4,03), когнітивний (4,05), регуляторний (4,01). У групі працівників з низьким рівнем успішності діяльності найбільш виражені типологічний (3,75) і вольовий (3,70) компоненти. Рівні виразності регуляторного, когнітивного й мотиваційного компонентів у них значно нижчі.

Отримані дані уточнювалися шляхом перевірки ймовірності нульової гіпотези (за t-критерієм Стьюдента) про різну виразність різних компонентів психологічної готовності в їхній загальній структурі. Отримані дані наведені в таблиці 10.

Таблиця 10

**Порівняння основних компонентів психологічної готовності
в працівників ОВС із різною успішністю діяльності
в екстремальних ситуаціях**

Рівень успішності діяльності в екстремальних ситуаціях		Компоненти психологічної готовності				
		мотиваційний	вольовий	когнітивний	регуляторний	типологічний
Високий Середній	X1	4,23±0,05	4,42±0,06	4,30±0,04	4,17±0,03	4,39±0,05
	X2	4,03±0,04	4,16±0,05	4,05±0,04	4,01±0,03	4,15±0,05
	T	3,12	3,32	4,42	3,56	3,39
	P<	0,05	0,05	0,01	0,05	0,05
Високий Низький	X1	4,23±0,05	4,42±0,06	4,30±0,04	4,17±0,03	4,39±0,05
	X2	3,61±0,03	3,70±0,04	3,58±0,04	3,41±0,05	3,75±0,03
	T	10,63	9,98	12,72	13,51	10,97
	P<	0,001	0,001	0,001	0,001	0,001
Середній Низький	X1	4,03±0,04	4,16±0,05	4,05±0,04	4,01±0,03	4,15±0,05
	X2	3,61±0,03	3,70±0,04	3,58±0,04	3,41±0,05	3,75±0,03
	T	8,40	7,18	8,30	10,78	6,85
	P<	0,001	0,001	0,001	0,001	0,01

Подані в таблиці 10 матеріали порівняння оцінок виразності основних компонентів психологічної готовності працівників ОВС із різною успішністю діяльності свідчать про те, що професіоналізм і рівень успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях працівників ОВС визначається загальною структурою основних компонентів психологічної готовності, виразність яких статистично вірогідно розрізняється в групах працівників з високою, середньою й низькою успішністю діяльності.

Наступним у дослідженні було проведено порівняння виразності основних компонентів психологічної готовності працівників ОВС, що розрізняються за рівнем успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях.

Спочатку таке порівняння було проведено в групі найбільш успішних працівників. У цю групу ввійшло 49 працівників, рівень успішності оперативно-службової діяльності яких, на думку експертів, відповідав вищому за середній і високому.

У цю групу ввійшли працівники ОВС, нагороджені урядовими нагородами за мужність і героїзм при виконанні оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях, що характеризувалися несподіваністю й раптовістю їх виникнення і вимагали від працівника високого рівня психологічної готовності до дій в екстремальних ситуаціях.

Аналогічне порівняння виразності різних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях у загальній їхній структурі проводилося також у групах середньо- й низькоуспішних працівників ОВС.

Оцінки виразності основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях у них були однаковими. Ці дані відповідно до груп працівників з різним рівнем успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях наведені в таблицях 11–13.

**Порівняльна значимість основних компонентів психологічної готовності
до діяльності в екстремальних ситуаціях
у працівників з високим рівнем успішності діяльності**

Порівнювані групи компонентів психологічної готовності	Статистичні показники		
	X±T	T	P<
Мотиваційний і вольовий	4,23 ± 0,05 4,42 ± 0,06	-2,43	0,05
Мотиваційний і когнітивний	4,23 ± 0,05 4,30 ± 0,04	-1,09	-
Мотиваційний і регуляторний	4,23 ± 0,05 4,17 ± 0,03	1,02	-
Мотиваційний і типологічний	4,23 ± 0,05 4,39 ± 0,05	-2,26	0,05
Вольовий і когнітивний	4,42 ± 0,06 4,30 ± 0,04	1,66	-
Вольовий і регуляторний	4,16 ± 0,05 4,01 ± 0,03	3,46	0,01
Вольовий і типологічний	4,16 ± 0,05 4,39 ± 0,05	0,38	-
Когнітивний і регуляторний	4,30 ± 0,04 4,17 ± 0,03	-2,60	0,05
Когнітивний і типологічний	4,30 ± 0,04 4,39 ± 0,05	-1,40	-
Регуляторний і типологічний	4,17 ± 0,03 4,39 ± 0,05	3,77	0,01

Таблиця 12

**Порівняльна значимість основних компонентів психологічної готовності
до діяльності в екстремальних ситуаціях
у працівників із середнім рівнем успішності діяльності**

Порівнювані групи компонентів психологічної готовності	Статистичні показники		
	X±T	T	P<
Мотиваційний і вольовий	4,03 ± 0,04 4,16 ± 0,05	-2,03	0,05
Мотиваційний і когнітивний	4,03 ± 0,04 4,05 ± 0,04	-0,35	-
Мотиваційний і регуляторний	4,03 ± 0,04 4,01 ± 0,03	0,40	-
Мотиваційний і типологічний	4,03 ± 0,04 4,15 ± 0,05	-0,23	-
Вольовий і когнітивний	4,16 ± 0,05 4,05 ± 0,04	1,71	
Вольовий і регуляторний	4,16 ± 0,05 4,01 ± 0,03	2,57	0,05
Вольовий і типологічний	4,16 ± 0,05 4,15 ± 0,05	0,01	-
Когнітивний і регуляторний	4,05 ± 0,04 4,01 ± 0,03	0,80	-
Когнітивний і типологічний	4,05 ± 0,04 4,15 ± 0,05	-0,19	-
Регуляторний і типологічний	4,01 ± 0,03 4,15 ± 0,05	-0,27	-

Порівняльна значимість компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях у працівників ОВС із низьким рівнем успішності діяльності

Порівнювані групи компонентів психологічної готовності	Статистичні показники		
	X ± T	T	P<
Мотиваційний і вольовий	3,61 ± 0,03 3,70 ± 0,04	-1,80	–
Мотиваційний і когнітивний	3,61 ± 0,03 3,58 ± 0,04	0,60	–
Мотиваційний і регуляторний	3,61 ± 0,03 3,41 ± 0,05	3,42	0,01
Мотиваційний і типологічний	3,61 ± 0,03 3,75 ± 0,03	-3,29	0,05
Вольовий і когнітивний	3,70 ± 0,04 3,58 ± 0,04	2,12	0,05
Вольовий і регуляторний	3,70 ± 0,04 3,41 ± 0,05	4,52	0,01
Вольовий і типологічний	3,70 ± 0,04 3,75 ± 0,03	-1,00	–
Когнітивний і регуляторний	3,58 ± 0,04 3,41 ± 0,05	2,65	0,05
Когнітивний і типологічний	3,58 ± 0,04 3,75 ± 0,03	-3,40	0,05
Регуляторний і типологічний	3,41 ± 0,05 3,75 ± 0,03	-5,83	0,01

Результати порівняння виразності основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях у їхній загальній структурі в працівників із різним рівнем успішності оперативно-службової діяльності дозволяють зробити такі висновки:

– загальна структура п'яти компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях характеризується рівномірною й синфазною виразністю основних компонентів у групах працівників з високою, середньою й низькою успішністю оперативно-службової діяльності (таблиці 11–13);

– у працівників з високим рівнем оперативно-службової діяльності (таблиця 11) у загальній структурі основних психологічних компонентів превалюють вольовий, когнітивний і типологічний компоненти. Найменш виражені в цій групі працівників мотиваційний і регуляторний компоненти;

– у групі працівників із середнім і низьким рівнем успішності діяльності найбільш сформовані вольовий і типологічний компоненти, тоді як рівень виразності трьох інших компонентів є значно нижчим.

Таким чином, отримані дані вказують на необхідність цілеспрямованого формування всіх компонентів психологічної готовності як важливого фактора успішності професійної діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях.

У цій площині особливу увагу слід звернути на регуляторний і мотиваційний компоненти психологічної готовності.

На наступному етапі аналізу отриманих даних ми застосували кореляційний і регресійний аналіз, які дозволяють оцінити не тільки взаємозв'язок (кореляцію) досліджуваних факторів психологічної готовності, але і їхню відносну значимість (регресія). Кореляція оцінок виразності основних компонентів психологічної готовності й рівня успішності діяльності працівників показала, що всі основні компоненти тісно й статистично вірогідно пов'язані з успішністю їхньої оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях.

Завдання визначення відносної значимості основних компонентів вирішувалося за допомогою багатомірного лінійного регресійного аналізу методом побудови регресійної моделі успішності на структурі найбільш інформативних факторів-підсистем компонентів психологічної готовності. При цьому коефіцієнти регресії при однорівневих або нормованих (нами використовувалася 5-бальна шкала оцінок основних компонентів психологічної готовності й успішності діяльності) значеннях змінних є індикаторами валідності кожної з підсистем стосовно рівня успішності діяльності.

Таким чином, формується математична модель (у вигляді рівняння регресії), що володіє певною прогностичною здатністю. Вірогідність прогнозу визначається рівнем надійності й вірогідності моделі за рядом загальноприйнятих процедур [78].

Регресійна модель залежності успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях від рівня виразності основних компонентів психологічної готовності в загальній вибірці працівників ОВС виглядає так:

$$Z = 0,194 \times X1 + 0,215 \times X2 + 0,195 \times X3 + 0,186 \times X4 + 0,210 \times X5,$$

де X1 – рівень виразності мотиваційного компонента, X2 – рівень виразності вольового компонента, X3 – рівень виразності когнітивного компонента, X4 – рівень виразності регуляторного компонента, X5 – рівень виразності типологічного компонента; 0,194; 0,215; 0,195; 0,186; 0,210 – коефіцієнти регресії відповідних компонентів психологічної готовності, при величині до одиниці.

Отже, у середньому по генеральній сукупності працівників ОВС (а саме генеральна сукупність відбиває базову модель) найбільш значимими виявилися мотиваційні й вольові компоненти психологічної готовності, сумарне значення їхніх діагностичних коефіцієнтів дорівнює 0,425. Від того, наскільки в працівника розвинені вольові риси характеру й наскільки в нього виражені сила, урівноваженість і рухливість нервових процесів (типологічний компонент), більш ніж на половину залежить кінцевий результат службової діяльності в екстремальних ситуаціях.

Разом з тим, отримані дані вказують на те, що професіоналізм службової діяльності працівників ОВС може бути підвищений шляхом удосконалення когнітивного, регуляторного й мотиваційного компонентів, частки (а, отже, і задієність) яких (за даними базової регресійної моделі) є відносно невисокими.

Однак відомо, що навіть досить мале розходження в рівнях сформованості компонентів з урахуванням їх значимості приводить до істотної варіативності частки кожного з них в успішності службової діяльності працівників ОВС.

У зв'язку з цим далі була визначена частка кожного з компонентів психологічної готовності в успішності оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях.

Дані, які характеризують частку успішності, що привноситься підсистемою – компонентом психологічної готовності, наведені в таблиці 14.

Таблиця 14

Співвідношення значимості, рівня виразності й часток компонентів психологічної готовності в успішності діяльності в екстремальних ситуаціях у загальній вибірці працівників ОВС

Статистичні характеристики компонентів	Підсистеми основних компонентів					Разом
	X1	X2	X3	X4	X5	
Відносна значимість	0,194	0,215	0,195	0,186	0,210	1,0
Рівень виразності	4,10	4,17	4,08	4,03	4,15	4,11
Частка успішності, принесена компонентом (в%)	19	22	20	18	21	100

Як видно з таблиці 14, середні оцінки виразності основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях у загальній вибірці працівників ОВС не дуже сильно відрізняються одна від одної – максимальна різниця становить 0,14 бала (X4 = 4,03 й X2 = 4,17), що перебуває в межах стандартного відхилення кожної з оцінок. Однак навіть таке невелике розходження в рівнях виразності основних компонентів психологічної готовності з урахуванням їх значимості приводить до істотної варіативності внесків кожного з них у професіоналізм службової діяльності.

Отже, у середньому по генеральній сукупності працівників ОВС найбільший внесок у забезпечення успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях належить вольовому, когнітивному й типологічному компонентам, сумарний внесок яких склав 63%. Це підтверджує висловлене вище положення про те, що від того, наскільки

працівники ОВС виявляють рішучість, сміливість, вольові якості, пізнавальну активність у підготовці до майбутньої діяльності в екстремальних ситуаціях, а також мають нервово-психічну стійкість, самовладання і володіють високими адаптаційними здатностями, істотно залежить кінцевий результат службової діяльності працівників ОВС у складних, екстремальних умовах. Однак це вказує й на високу задієність резервів психічних функцій, тому що, на думку В.Ю. Рибникова [242], включення вольового й типологічного компонентів є відбиттям високої напруги психічної діяльності в період виконання екстремальної діяльності й веде до швидкого виснаження емоційно-вольової сфери особистості й зривів вищої нервової діяльності.

Отримані дані вказують і на резерви росту професіоналізму службової діяльності працівників ОВС, що може бути підвищений за рахунок удосконалення сформованості когнітивних і регуляторних компонентів психологічної готовності, частки яких (за даними базової регресійної моделі) є відносно невисокою (по 12% кожен). Таким чином, за даними базової регресійної моделі успішність оперативно-службової діяльності працівників ОВС забезпечується, головним чином, за рахунок підсистем мотиваційних, вольових і типологічних компонентів.

Аналогічним чином була вивчена залежність успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях від рівня виразності компонентів психологічної готовності в різних за успішністю діяльності групах працівників ОВС.

Отримані по кожній із трьох вибірок рівняння регресії виглядали таким чином:

$$Z_{By} = 0,195 \times X_1 + 0,248 \times X_2 + 0,177 \times X_3 + 0,165 \times X_4 + 0,215 \times X_5,$$

$$Z_{Cy} = 0,190 \times X_1 + 0,245 \times X_2 + 0,195 \times X_3 + 0,146 \times X_4 + 0,224 \times X_5,$$

$$Z_{Hy} = 0,219 \times X_1 + 0,277 \times X_2 + 0,146 \times X_3 + 0,130 \times X_4 + 0,228 \times X_5,$$

де ZBy – високий рівень успішності професійної діяльності, ZCY- середній рівень успішності професійної діяльності, ZHY- низький рівень успішності професійної діяльності, X1 – рівень виразності мотиваційних компонентів, X2 – рівень виразності вольових компонентів, X3 – рівень виразності когнітивних компонентів, X4 – рівень виразності регуляторних компонентів, X5 – рівень виразності типологічних компонентів.

Далі була визначена частка кожного з компонентів психологічної готовності в успішності оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях.

Дані, що характеризують частку успішності, привнесеної кожним компонентом, у різних за рівнем успішності оперативно-службової діяльності групах працівників, наведені в таблицях 15–17.

Частка кожного з компонентів психологічної готовності в успішності визначалася аналогічно описаній вище процедурі розрахунків з загальної вибірки працівників.

Таблиця 15

Співвідношення значимості, рівня виразності й частка компонентів психологічної готовності в успішності діяльності в екстремальних ситуаціях у групі високоуспішних працівників ОВС

Статистичні характеристики компонентів	Підсистеми основних компонентів					Разом
	X1	X2	X3	X4	X5	
Відносна значимість	0,195	0,248	0,177	0,165	0,215	1,0
Рівень виразності	4,23	4,42	4,3	4,14	4,39	4,30
Частка успішності, привнесена компонентом (в %)	19	25	18	16	22	100

Як видно з таблиці 15, у групу працівників з високим рівнем успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях найбільш значимими (виходячи зі значень коефіцієнтів регресії) виявилися вольовий і типологічний компоненти, сума їхніх діагностичних коефіцієнтів

склала 0,463, а їхня сумарна частка в успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях дорівнює 47%. Значимість інших компонентів психологічної готовності є трохи нижчою, однак ці розходження мало виражені.

Це дозволяє стверджувати, що працівники ОВС досягають високої успішності діяльності за рахунок сформованості всіх компонентів психологічної готовності. Резерви професіоналізму працівників цієї групи складають, по-перше, удосконалення рівня сформованості всіх підсистем основних компонентів психологічної готовності, і особливо регуляторного компонента; по-друге, підвищення частки когнітивного й мотиваційного компонентів у загальній структурі основних компонентів психологічної готовності.

Аналогічним чином на основі дослідження співвідношення значимості, рівня виразності основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях була проведена оцінка часток різних компонентів у групі працівників ОВС із середнім рівнем успішності діяльності. Отримані дані наведені в таблиці 16.

Таблиця 16

Співвідношення значимості, рівня виразності й внесок компонентів психологічної готовності в успішність діяльності в екстремальних ситуаціях у групі середньо успішних працівників ОВС

Статистичні характеристики компонентів	Підсистеми основних компонентів					Разом
	X1	X2	X3	X4	X5	
Відносна значимість	0,190	0,245	0,195	0,146	0,224	1,0
Рівень виразності	4,03	4,16	4,05	4,01	4,15	4,08
Частка успішності, привнесена компонентом (в %)	19	25	19	14	23	100

X1–X5 – рівні сформованості основних компонентів готовності; 0,190; 0,245; 0,224 – коефіцієнти регресії відповідних компонентів готовності, при значенні, меншому за одиницю.

Наведені в таблиці 16 дані по групі працівників із середнім рівнем успішності діяльності свідчать про те, що в таких працівників найбільш значимі вольовий і типологічний компоненти (0,469), внесок яких в успішності діяльності дорівнює 48%.

Отже, середнього рівня успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях працівники досягають насамперед за рахунок актуалізації вольового й типологічного компонентів психологічної готовності. Такого (середнього) рівня успішності оперативно-службової діяльності працівники також досягають шляхом організації своєї діяльності з превалюванням мотиваційного й когнітивного компонентів. Мала частка в успішності оперативно-службової діяльності в цій групі працівників належить регуляторному (14%) компоненту. У цьому і є один з головних резервів підвищення професіоналізму таких працівників.

У працівників з низьким рівнем успішності діяльності, як видно з даних таблиці 17, найбільш задіяні вольовий (28%), типологічний (24%) і мотиваційний (22%) компоненти.

Таблиця 17

Співвідношення значимості, рівня виразності й частка компонентів психологічної готовності в успішність діяльності в екстремальних ситуаціях у групі низькоуспішних працівників ОВС

Статистичні характеристики компонентів	Підсистеми основних компонентів					Разом
	X1	X2	X3	X4	X5	
Відносна значимість	0,219	0,277	0,146	0,130	0,228	1,0
Рівень виразності	3,61	3,70	3,58	3,41	3,75	3,61
Частка успішності, привнесена компонентом (в %)	22	28	14	12	24	100

X₁ – X₅ – рівні сформованості основних компонентів готовності; 0,219, 0,277 0,228 – коефіцієнти регресії відповідних компонентів готовності, наведені до одиниці 24%.

Сумарна вага коефіцієнтів регресії трьох цих груп компонентів досягає 0,724, а їхня частка в успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях дорівнює 74%.

Отже, працівники з низьким рівнем успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях досягають успіху у своїй діяльності за рахунок високої задіяності вольового, типологічного й мотиваційного компонентів психологічної готовності.

У працівників ОВС цієї групи слабо сформовані й мають малу частку в успішності діяльності такі компоненти психологічної готовності, як когнітивний (14%) і регуляторний (12%).

Таким чином, отримані нами результати оцінки виразності п'яти основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях указують на резерви росту професіоналізму оперативно-службової діяльності працівників ОВС, що перебувають на різних рівнях успішності професійної діяльності.

Багатомірна оцінка внеску основних компонентів психологічної готовності дозволила деталізувати значимість різних компонентів для успішності діяльності працівників, що вказує на резерви росту професіоналізму службової діяльності працівників ОВС.

2.3. Розробка й обґрунтування психодіагностичного алгоритму прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах

На основі аналізу даних наукової літератури й результатів психологічного вивчення професійної діяльності працівників ОВС в екстремальних умовах був відібраний вихідний комплекс психодіагностичних тестів і проведена експериментальна перевірка його валідності.

При цьому ми виходили з того, що одним з основних завдань данного етапу дослідження, як указувалося вище, є оперативний прогноз психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях на основі оцінки їхнього психологічного стану за допомогою валідних психодіагностичних тестів.

Отже, визначаючи психологічний статус фахівця в конкретний момент часу, ми тим самим здійснюємо прогноз якості його психологічної готовності. При розробці критеріїв прогнозу й оцінки їхньої ефективності необхідно провести зіставлення отриманих психологічних даних з успішністю діяльності фахівців в умовах раптової зміни ситуації, стресу, тобто їхньою психологічною готовністю, що у межах даного дослідження оцінювалася методом експертних оцінок, де експертами були обрані керівники підрозділів і самі працівники. Саме ці дані становили «зовнішні критерії» [84; 225; 245].

В основу методичних підходів до оцінки психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах були покладені обґрунтовані В.О. Бодровим [77] і Б.Ф. Ломовим [180] принципи контролю психічного стану й успішності діяльності.

При цьому істотне місце займав аналіз поведінкових реакцій (елементи страху, тривожності), а також швидкість і точність елементів оперативно-службової діяльності в екстремальних умовах.

Таким чином, експертна оцінка психологічної готовності працівників ОВС до діяльності до екстремальних умов проводилася на основі обліку швидкості реакції, швидкості включення в діяльність, мобілізації психіки й поведінки, а також за допомогою поведінкових проявів стресу й успішності діяльності в цих умовах.

Отримані дані були піддані математико-статистичній обробці. За допомогою t-критерію Стьюдента, непараметричних критеріїв і кореляційного аналізу були виявлені валідні показники психодіагностичних тестів. У таблиці 18 наведено результати порівняння індивідуально-

психологічних особливостей особистості працівників ОВС із високим (n=30) і низьким (n=18) рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Таблиця 18

Результати порівняння індивідуально-психологічних особливостей особистості в працівників ОВС із різним рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях

Методика, показник	Рівень готовності				P<
	високий		низький		
	X	m	X	m	
16 ФЛО					
А – Товариськість	11,54	0,60	13,71	0,67	
В – Інтелект	7,85	0,59	7,32	0,47	-
С – Емоційна стійкість	20,03	0,52	20,13	0,57	0,01
Е – Домінантність	12,04	0,55	13,41	0,49	-
ґ – Розважливість	17,03	0,64	16,33	0,61	-
Г – Моральні якості	15,19	0,58	13,91	0,57	-
Н – Сміливість	21,55	0,46	19,32	0,51	0,05
І – Твердість	6,92	0,39	8,05	0,56	-
Л – Довірливість	9,20	0,46	8,91	0,41	-
М – Практичність	10,82	0,52	10,11	0,63	
Н – Наївність	13,55	0,66	12,82	0,43	-
ОБ – Тривожність	6,12	0,50	7,45	0,55	0,05
Q1 – Консерватизм	8,06	0,63	8,91	0,52	-
Q2 – Залежність	6,04	0,49	8,44	0,53	0,05
Q3 – Самоконтроль	15,91	0,61	13,60	0,53	0,05
Q4 – Напруженість	5,55	0,41	8,91	0,48	0,01
Опитувальник СМІЛ					
Л – Неправда	7,01	0,64	5,72	0,75	-
ґ – Вірогідність	4,45	0,69	5,93	0,65	-
К – Самооцінка	20,09	0,82	19,32	0,67	-
НС – Надконтроль	12,64	0,78	11,83	0,62	-
Д – Депресія	18,02	0,63	16,71	0,61	0,05
НУ – Істерія	18,36	1,01	17,44	1,02	-
PD – Психопатія	21,73	0,93	22,12	0,86	--
Mf – Мужність	21,82	0,61	19,71	0,60	0,05
Pa – Ригідність	8,55	0,63	7,83	0,70	-
Pt – Тривожність	24,45	0,53	26,21	0,51	0,05
Sc – Шизодність	24,73	0,62	25,32	0,83	-
Ma – Активність	23,55	0,65	21,51	0,52	0,05
Si – Інтроверсія	19,45	1,01	19,34	1,08	
Тест КІТ: Інтегр. показник	20,36	0,62	17,30	0,54	0,01
Здатність до аналізу	13,81	0,54	10,8	0,65	0,01
Здатність до простор. мислення	2,64	0,31	2,23	0,35	-
Емоц. деструкція	2,09	0,26	2,11	0,18	-
Гнучкість мислення процесу	3,36	0,41	2,10	0,34	0,05
Здатність до конц. уваги	2,09	0,34	1,12	0,21	0,01

Тест М. Люшера					
Психічне стомлення	6,02	0,30	7,11	0,35	0,05
Психічна напруга	3,41	0,31	5,12	0,54	0,05
Тривога	5,15	0,34	7,83	0,30	0,05
Емоційний стрес	6,70	0,41	7,42	0,45	-
Працездатність	5,37	0,30	5,13	0,32	-
Сумарне відхилення	10,63	0,94	14,92	0,98	0,01
Вегетативний коефіцієнт	1,21	0,04	1,06	0,06	-
Методика «САН»:					
– самопочуття	2,72	0,15	2,14	0,13	0,05
– активність	2,90	0,21	2,55	0,18	0,05
– настрої	2,86	0,30	2,17	0,27	-
Тест Спилбергера-Ханіна					
Реактивна тривожність	12,1	0,71	15,3	0,87	0,01
Тест «Прогноз-2»					
Нервово-псих. стійкість:	13,9	0,80	19,7	0,91	0,01
– у точних реакцій	4,63	0,44	2,10	0,65	0,05
– у запіз. реакцій	15,63	0,85	16,58	0,92	-
– сер. арифметичне відхилення (без обліку знака)	3,31	0,41	4,19	0,34	-
– сер. алгебраїчне відхилення	0,68	0,32	1,52	0,26	0,05
– сер. квадратичне відхилення	1,21	0,27	3,73	0,14	0,01
Тест Діагностика ФС ЦНС:					
– середній час реакцій	0,360	0,10	0,480	0,08	0,01
– модальний час реакцій	0,340	0,04	0,420	0,05	0,05
– максимальна частота	23,21	1,15	17,17	2,14	0,01
– стійкість реакцій	0,800	0,10	0,521	0,07	0,01
– рівень функціональних можливостей ЦНС	2,40	0,32	1,06	0,27	0,01
– функціональний стан ЦНС	3,40	0,31	2,60	0,25	0,05

Аналізуючи подані в таблиці 18 результати математико-статистичної обробки й виходячи зі значення величини вірогідності (P), можна виділити інформативні ($p < 0,05$; $p < 0,01$) показники. До них належать ті, які характеризують такі властивості особистості, як: емоційна стійкість (фактор «С» 16 ФЛО); розслабленість-напруженість (фактор «Q4» 16 ФЛО); сміливість, тривожність, залежність і самоконтроль (фактори «Н», «ПРО», «Q2», «Qj» 16 ФЛО); депресія, мужність, тривожність й активність (шкали «D», «Mf», «Pt» й «Ma» СМІЛ); а також продуктивність розумової діяльності, гнучкість розумових процесів; здатність до аналізу інформації й концентрації уваги (тест КІТ).

Крім того, інформативними є й показники психологічних тестів М. Люшера, САН, Прогноз-2, реактивна тривожність, РДО, діагностика ФС ЦНС.

Отримані дані свідчать, що зазначені вище 25 індивідуально-психологічних якостей, оцінені за допомогою стандартизованих психологічних тестів, статистично вірогідно розрізняються в працівників ОВС із високим і низьким рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Отже, за даними тесту 16 ФЛО працівники з високим рівнем психологічної готовності характеризуються такими особливостями особистості: вони емоційно стійкі, сміливі (фактори «С», «Н» 16 ФЛО), упевнені в собі й своїх здатностях, з рівним настроєм, бадьорі й енергійні (фактор «ПРО», 16 ФЛО), самостійні, що віддають перевагу власним рішенням, незалежні, винахідливі (фактор Q2, 16 ФЛО), точні в виконанні соціальних вимог, досить добре контролюють свою поведінку і емоції, уперті, рішучі (фактор Q3, 16 ФЛО), спокійні, стабільні (фактор Q4, 16 ФЛО).

Ці дані свідчать про те, що в працівників з високим рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях домінуючими особистісними рисами є: рішучість, упевненість у собі, принциповість у стосунках з іншими людьми, практичність, чуйність, схильність до суперництва, домінантність у міжособистісних відносинах, схильність інтерпретувати значимі події як результат власної діяльності, вони вважають, що можуть керувати подіями й, отже, відчувають свою власну відповідальність за те, що відбувається.

Крім того, за даними тесту СМІЛ, ці працівники відрізняються більше високим рівнем комунікативних й організаторських здатностей, вони звичайно не губляться в новій обстановці, швидко знаходять друзів, допомагають близьким, відчувають потребу в комунікативній та організаторській діяльності. У цих працівників високий рівень продуктивності інтелектуальної діяльності. Їм вдається успішно займатись з аналізом і синтезом даних, вони мають високий рівень логічного мислення, спостережливості й просторових уявлень (тест КОТ).

Очевидно, що ці індивідуально-психологічні якості особистості визначають не тільки психологічну готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях, але й успішність виконання оперативно-службових завдань загалом.

Узагальнюючи результати обстеження, можна скласти порівняльний психологічний портрет двох полярних груп працівників ОВС.

Для працівників ОВС із високим рівнем психологічної готовності характерні такі психологічні особливості, як сильна, рухлива й урівноважена нервова система, сумлінність і відповідальність щодо виконання своїх обов'язків, здатність до високої мобілізації в екстремальних ситуаціях, сміливість, оптимальний рівень тривожності, швидкість і точність психомоторних реакцій, високі функціональні резерви ЦНС. Це люди з високим самоконтролем поведінки, незалежні, із самостійним мисленням, прямолінійні, енергійні, активні; вони уміють обстоювати свою думку, мужні, здатні реалізувати свій високий інтелектуальний потенціал в екстремальній ситуації.

Психологічний портрет групи працівників ОВС із низьким рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях характеризується наявністю таких властивостей особистості, як низький рівень продуктивності інтелектуальної діяльності, схильність до конкретного мислення, емоційна нестабільність, тривожність, індивідуалістичність, схильність піддаватися почуттям, низька організованість. Це люди з високою чутливістю й сильною реакцією на несподіваний подразник, їм властиві психічна стомлюваність і напруга. В них знижені психоемоційний фон (самопочуття, активність, настрої), швидкість і точність реакції, функціональні резерви ЦНС. У них підвищена реактивна тривожність, у спілкуванні вони скоріше соромливі й напружені, ніж сміливі й розслаблені. Емоційно вони менш стійкі, соціально менш активні, приймають частіше вичікувальну позицію, мають знижений рівень самоконтролю в екстремальних ситуаціях.

Таким чином, стандартизовані психологічні тести, що застосовувалися в дослідженні, дозволили виявити індивідуально-психологічні особливості особистості працівників ОВС із різним рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах. При цьому найбільш інформативними були показники психофізіологічного тесту РДО, діагностики ФС ЦНС, а також експрес-тестів САН, реактивної тривожності, колірного тесту. На їх основі, завдяки практичності й можливості експрес-обстеження працівників за короткий час, можливою є розробка діагностичного алгоритму прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Результати порівняльного аналізу (за t-критерієм Стьюдента й непараметричним статистикам) показників психологічних тестів у працівників ОВС із високим і низьким рівнем психологічної готовності до діяльності в складних, напружених ситуаціях уточнювалися й перевірялися за даними кореляційного аналізу.

Його результати показали, що найбільш тісні (за абсолютним значенням коефіцієнта кореляції) і статистично достовірні зв'язки з показником психологічної готовності працівників ОВС, загальною чисельністю 82 особи, мали психологічні показники наступних тестів: САН, шкала Спілбергера-Ханіна, модифікований психомоторний тест «Оцінка функціонального стану ЦНС» за методикою Т.Д. Лоскутовой [181] тест «Реакція на об'єкт, що рухається»).

Так, коефіцієнт кореляції (вбірка працівників ОВС склала 62 особи) показників тесту САН з психологічною готовністю до діяльності в екстремальних ситуаціях склав від 0,293 («самопочуття»), 0,305 («активність») до 0,325 («настрій»). Показник шкали тривожності «реактивна тривожність» корелював із психологічною готовністю на рівні 0,323 (PO.01).

Показники колірного тесту М. Люшера («сумарне відхилення», «вегетативний коефіцієнт», «емоційний стрес», «психічне стомлення», «психічна напруга», «тривога») корелювали із психологічною готовністю до

діяльності в екстремальних ситуаціях працівників ОВС на рівні від 0,266 до 0,298 відповідно.

Показники тесту «Діагностика функціонального стану ЦНС» («середній час реакції», «модальний час реакції», «максимальна частота», «стійкість реакцій», «Рівень ФВ ЦНС», «функціональний стан ЦНС») корелювали із психологічною готовністю до діяльності в екстремальних ситуаціях працівників ОВС на рівні від 0,321 до 0,401. Найбільш достовірні (за абсолютним значенням коефіцієнта кореляції 0,435, 0,421, 0,419) зв'язки відзначені в показників «стійкість реакцій», «Рівень функціональних можливостей ЦНС» і «ФС ЦНС».

Отже, розглянувши цілий ряд лінійних кореляційних зв'язків показників психологічних тестів із психологічною готовністю працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, у порядку узагальнення вищевикладеного необхідно відзначити наступне:

- психологічна готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях статистично вірогідно пов'язана із цілим рядом психологічних якостей, що характеризують їх поточний психологічний стан;

- основний внесок у сукупність виявлених зв'язків вносять психодіагностичні показники, що характеризують функціональний стан ЦНС, функції уваги й нервово-психічну врівноваженість фахівця;

- незважаючи на статистичну обґрунтованість розглянутих кореляційних зв'язків (від $P < 0,05$ до $P < 0,01$), вони характеризуються, як правило, помірковано вираженими значеннями (від 0,26 до 0,423).

Це свідчить про багатозначні зв'язки між психологічною готовністю працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях і показниками їх поточного психологічного стану, а також указує на необхідність використання методів багатомірного математичного моделювання для розробки діагностичного алгоритму оперативного психологічного прогнозу психологічної готовності.

Відомо, що підвищення практичності й точності прогнозування тих або інших психологічних характеристик припускає розробку найбільше прогностичних і мінімальних за кількістю змінних діагностичних методик у вигляді єдиного алгоритму [182].

Необхідною умовою для вирішення поставленого завдання є використання сучасних методів багатомірної статистики, що дозволяють виявляти мінімальну кількість інформативних показників, які в різних поєднаннях один з одним можуть досягати максимально можливої точності прогнозу [204].

Так, у вітчизняній і зарубіжній літературі для оцінки багатомірної кількісної характеристики впливу психологічних якостей фахівців різного профілю на успішність їхньої діяльності використовуються різні математичні методи. Але найбільш часто – дискримінантний і регресійний види аналізу [78; 149].

Сутність дискримінантного аналізу полягає в підборі такої комбінації тестових показників, переважно нормованих, котра дозволяла б віднести кожного обстеженого кандидата до однієї із груп (класів) профпридатності – «придатний», «непридатний». Регресійний аналіз дозволяє здійснювати прогноз на основі показників психологічних тестів і зовнішнього критерію, яким був використаний інтегральний показник, що характеризує психологічну готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах.

Відомо, що регресію й дискримінантний аналіз застосовують за умови, коли тестові показники мають нормальний розподіл, коваріаційні матриці тестових показників однакові, а прогностична функція передбачається лінійною [149]. Це дозволяє одноразово обчислити узагальнену кількісну функцію комплексу показників, які заздалегідь відбираються за допомогою інших методів, наприклад, кореляційного аналізу або t-критерію Стьюдента, що й було виконано нами раніше. Множинний регресійний аналіз дозволяє на основі інформативних показників психологічних тестів здійснювати

пріоритетне ранжирування працівників зі сприятливим прогнозом психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях за отриманим з допомогою вищенаведеної діагностичної формули підсумковим значенням регресійної функції. У результаті множинного регресійного аналізу матриці психологічних показників і зовнішнього критерію було отримано діагностичне рівняння множинної регресії (табл. 19).

Таблиця 19

Регресійна функція прогнозу психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях

Назва комплексу показників	Регресійна функція прогнозу психологічної готовності
Склад комплексу показників	$2,551 + 0,186X1 - 0,183X2 - 0,232X3 - 0,125X4 + 0,168X5 + 0,213X6 + 0,195X7 + 0,132X8$
Імовірність правильного прогнозу	0,82
Імовірність помилки	0,18

де Y – значення регресійної функції; $X1$ – у точних реакцій (тест РДО); $X2$ – реактивна тривожність (тест Спілбергера-Ханіна); $X3$ – сумарне відхилення (колірний тест); $X4$ – середньоарифметичні відхилення (тест РДО); $X5$ – активність (тест САН); $X6$ – рівень функціональних можливостей ЦНС; $X7$ – функціональний стан ЦНС; $X8$ – працездатність (самозвіти); (значення $X1$ – $X8$ повинні використовуватися в балах), 2,551 – константа.

Прогноз ефективності психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях може проводитися у два етапи. На першому етапі, з використанням множинного регресійного аналізу, розраховується діагностичне рівняння прогнозу психологічної готовності, що дозволяє одержати кількісне значення регресії.

На другому етапі проводиться пріоритетне ранжирування працівників ОВС зі сприятливим прогнозом з метою відбору найбільш придатних осіб.

Разом з тим, прогноз психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях може бути проведений стосовно конкретного фахівця за допомогою наведеного вище алгоритму.

При цьому глибина прогнозу склала практично від 4 годин до 1–2 діб, тому що як вихідні дані ми використали результати психологічного обстеження фахівців перед виконанням професійних завдань різної складності й напруженості. Точність правильного прогнозу на навчальній вибірці з використанням розробленого на основі валідних психологічних тестів алгоритму склала 0,82. Помилка прогнозу дорівнювала 0,18.

Заключна частина роботи була присвячена розробці психодіагностичного алгоритму прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах. На основі результатів експериментального обстеження й статистичного аналізу отриманих даних був установлений комплекс інформативних показників, рівні виразності яких вірогідно розрізнялися в працівників ОВС із високою й низькою психологічною готовністю працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах. Остання оцінювалася методом експертних оцінок.

Таким чином, у результаті статистичної обробки інформативних психологічних показників був розроблений підсумковий алгоритм оперативного прогнозу психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях, сутність якого полягає у визначенні підсумкового значення регресійної функції.

Висновки до 2 розділу

Результати дослідження, подані в другому розділі, дають підстави зробити наступні висновки. Оцінка розподілу працівників ОВС за рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах методом експертних оцінок, де експертами виступили 110 працівників з досвідом роботи в ОВС не менше 5 років, показала, що основна частина (36,4%) працівників має середній рівень психологічної готовності до діяльності в

екстремальних ситуаціях (таб.5). Інша група працівників 44,5%, яка складається із працівників із високим (10%) і вищий за середній рівень (34,5%) психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях. Разом з тим, досить велика кількість (19%) працівників ОВС має мінімальний (нижче середнього) і низький рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях. Ці працівники часто в складних ситуаціях не здатні швидко мобілізуватися для виконання екстремальних завдань, піддаються паніці, страху, вони вимагають контролю при стресі й погано керують своїми емоціями й поведінкою.

Оцінка взаємозв'язку психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах працівників ОВС із успішністю їхньої оперативно-службової діяльності в цих умовах показала, що між психологічною готовністю і успішністю оперативно-службової діяльності в екстремальних умовах існує досить тісний зв'язок. Так, всі високоуспішні працівники ОВС мали високий (40,5%) або середній (59,5%) рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах. У групі ж працівників ОВС із низьким рівнем успішності діяльності тільки 9% належали до осіб з високим рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах, а основна частина мала середній (44,5%) або низький (44,5%) рівень психологічної готовності. (таб.6)

У ході дослідження було здійснено розподіл працівників по рівнях виразності п'яти обґрунтованих нами основних психологічних компонентів професійної готовності (мотиваційний, вольовий, регуляторний, когнітивний і типологічний).

Порівняльний аналіз основних компонентів психологічної готовності в загальній вибірці працівників ОВС дозволив відзначити, що всі компоненти психологічної готовності сформовані синфазно й відносно рівномірно (від 4,03 до 4,17); найбільш виражені вольовий (4,17) і типологічний (4,15) компоненти, менш виражені мотиваційний (4,10), когнітивний (4,08), регуляторний (4,03).

Результати порівняння виразності основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях (у загальній структурі) в працівників з різним рівнем успішності оперативно-службової діяльності дозволили відзначити, що загальна структура п'яти компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях характеризується рівномірною й синфазною виразністю основних компонентів у групах працівників з високою, середньою й низькою успішністю оперативно-службової діяльності. У працівників з високим рівнем оперативно-службової діяльності в загальній структурі основних психологічних компонентів превалюють вольовий, когнітивний і типологічний компоненти.

Найменш виражені в цій групі працівників мотиваційний і регуляторний компоненти. У працівників із середнім і низьким рівнем успішності діяльності найбільш сформовані вольовий і типологічний компоненти, тоді як рівень виразності трьох інших компонентів є значно нижчим.

Ці дані вказують на необхідність цілеспрямованого формування всіх компонентів психологічної готовності як важливого фактора успішності професійної діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях. У цьому аспекті особливу увагу варто звернути на регуляторний і мотиваційний компоненти психологічної готовності.

За допомогою методів багатомірного математико-статистичного моделювання був оцінений внесок основних компонентів психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, включаючи аналіз у загальній вибірці й у працівників ОВС із високим, середнім і низьким рівнем успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях.

Завдання визначення відносної значимості основних компонентів вирішувалося за допомогою багатомірного лінійного регресійного аналізу методом побудови регресійної моделі успішності на структурі найбільш

інформативних факторів-підсистем (п'яти основних компонентів) психологічної готовності.

Були розраховані регресійні моделі залежності успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях від рівня виразності основних компонентів психологічної готовності для загальної вибірки працівників ОВС, а також у працівників з високою, середньою і низькою успішністю діяльності в цих ситуаціях.

Установлено, що в загальній вибірці працівників ОВС, найбільш значимими були мотиваційні й вольові компоненти психологічної готовності, сумарне значення діагностичних коефіцієнтів регресії яких склало 0,425. Отже, від рівня розвитку вольових рис характеру, сили, урівноваженості й рухливості нервових процесів більш ніж на половину залежить кінцевий результат службової діяльності в екстремальних ситуаціях.

Результати багатомірної оцінки показали, що найбільша частка у забезпеченні успішності оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях належить вольовому, когнітивному й типологічному компонентам, сумарна частка яких склала 63%. Отже, від того, наскільки працівники ОВС проявляють рішучість, сміливість, вольові якості, пізнавальну активність у підготовці до майбутньої діяльності в екстремальних ситуаціях, а також від нервово-психічної стійкості, самовладання і адаптаційних здатностей у значній мірі залежить успішність діяльності в екстремальних умовах.

Однак, це вказує й на високу задієність резервів психічних функцій, тому що включення вольового й типологічного компонентів є відбиттям високої напруги психічної діяльності в період виконання екстремальної діяльності й веде до швидкого виснаження емоційно-вольової сфери особистості й зривам вищої нервової діяльності.

Отримані дані вказують і на резерви росту професіоналізму службової діяльності працівників ОВС, що може бути підвищений за рахунок удосконалення сформованості когнітивних і регуляторних компонентів

психологічної готовності, частки яких (за даними базової регресійної моделі) є відносно невисокими (по 12% кожен відповідно).

Багатомірна оцінка внеску компонентів психологічної готовності в працівників ОВС із різною успішністю діяльності в екстремальних ситуаціях показала, що в працівників з високим рівнем успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях найбільш значимими (виходячи зі значень коефіцієнтів регресії) були вольовий і типологічний компоненти, сума їхніх діагностичних коефіцієнтів склала 0,463, а їхня сумарна вага (частка в успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях) дорівнює 47%. Значимість інших компонентів психологічної готовності є трохи меншою, однак ці розходження мало виражені.

Це дозволяє стверджувати, що працівники ОВС досягають високої успішності діяльності за рахунок сформованості всіх компонентів психологічної готовності. Резерви професіоналізму в цих працівників слід шукати в підвищенні значимості регуляторного, когнітивного й мотиваційного компонентів.

У працівників із середнім рівнем успішності діяльності найбільш значимими були вольовий і типологічний компоненти (0,469), частка яких в успішності діяльності дорівнює 48%. Вкрай мала частка в успішності оперативно-службової діяльності в цій групі працівників належить регуляторному (14%) компоненту.

У працівників з низьким рівнем успішності діяльності найбільш задіяні вольовий (28%), типологічний (24%) і мотиваційний (22%) компоненти. Сумарна частка коефіцієнтів регресії цих трьох компонентів склав 0,724, а їхній внесок в успішність оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях дорівнював 74%.

Отже, працівники з низьким рівнем успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях успіху у своїй діяльності досягають за рахунок високої задіяності вольового, типологічного й мотиваційного компонентів психологічної готовності.

У працівників ОВС цієї групи слабо сформовані й мають малу частку в успішності діяльності такі компоненти психологічної готовності, як когнітивний (14%) і регуляторний (12%) компоненти. Результати оцінки виразності п'яти основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях указують на резерви росту професіоналізму оперативно-службової діяльності працівників ОВС, що перебувають на різних рівнях успішності професійної діяльності. Багатомірна оцінка частки основних компонентів психологічної готовності дозволила деталізувати значимість різних компонентів для успішності діяльності працівників.

Наступний етап дослідження був присвячений розробці й обґрунтуванню психодіагностичного алгоритму прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах. На основі аналізу даних наукової літератури й результатів психологічного вивчення професійної діяльності працівників ОВС в екстремальних умовах був відібраний вихідний комплекс психодіагностичних тестів і проведена експериментальна перевірка його валідності.

Отримані дані були піддані математико-статистичній обробці. За допомогою t-критерію Стьюдента, непараметричних критеріїв і кореляційного аналізу були виявлені валідні показники психодіагностичних тестів, а також індивідуально-психологічні особливості особистості, що обумовлюють високий рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах.

До числа цих індивідуально-психологічних якостей належать емоційна стійкість (фактор «З» 16 ФЛО); розслабленість-напруженість (фактор «Q4» 16 ФЛО); сміливість, тривожність, залежність і самоконтроль (фактори «Н», «ПРО», «Q2», «Q3» 16 ФЛО); депресія, мужність, тривожність й активність (шкали «D», «Mf», «Pt» і «Ma» СМІЛ); продуктивність розумової діяльності, гнучкість розумових процесів; здатність до аналізу інформації й концентрації уваги (тест КІТ), а також показники психоемоційного стану, реактивної

тривожності, психомоторні реакції, властивості ВНД і рівень функціональних можливостей ЦНС.

За допомогою психологічних тестів 16 ФЛО, СМІЛ, КІТ, РДО, колірний тест, САН, реактивна тривожність, діагностика ФС ЦНС, Прогноз-2 були виявлені 25 психологічних якостей, що обумовлюють психологічну готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Ці дані свідчать про те, що в працівників з високим рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях домінуючими особистісними рисами є: рішучість, упевненість у собі, принциповість у стосунках з іншими людьми, практичність, чуйність, схильність до суперництва, домінантність, схильність інтерпретувати значимі події як результат власної діяльності, вони вважають, що можуть управляти подіями й, отже, відчувають свою власну відповідальність за те, що відбувається.

Результати дослідження дозволили скласти узагальнений психологічний портрет працівників ОВС із високим і низьким рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах.

Для працівників ОВС із високим рівнем психологічної готовності характерні такі психологічні особливості, як сильна, рухлива й урівноважена нервова система, сумлінність і відповідальність щодо виконання своїх обов'язків, здатність в екстремальних ситуаціях до високої мобілізації, сміливість, оптимальний рівень тривожності, швидкість і точність психомоторних реакцій, високі функціональні резерви ЦНС. Це люди з високим самоконтролем поведінки, незалежні, із самостійним мисленням, прямолінійні, енергійні, активні, уміють обстоювати свою думку, мужні, здатні реалізувати свій високий інтелектуальний потенціал в екстремальній ситуації.

Психологічний портрет працівників ОВС із низьким рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях характеризувався наявністю таких властивостей особистості, як низький рівень продуктивності інтелектуальної діяльності, схильність до конкретного

мислення, емоційна нестабільність, тривожність, індивідуалістичність, схильність піддаватися почуттям, низька організованість. Це люди з високою чутливістю й сильною реакцією на несподіваний подразник, їм властиві психічна стомлюваність і напруга. У них знижені психоемоційний фон (самопочуття, активність, настрої), швидкість і точність реакції, функціональні резерви ЦНС. Підвищеною є реактивна тривожність; у спілкуванні вони скоріше соромливі й напружені, ніж сміливі й розслаблені. Емоційно вони менш стійкі, соціально менш активні, приймають частіше вичікувальну позицію, мають знижений рівень самоконтролю в екстремальних ситуаціях.

Отже, стандартизовані психологічні тести дозволили виявити індивідуально-психологічні особливості особистості працівників ОВС із різним рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах. При цьому найбільш інформативними були показники психофізіологічних тестів РДО, діагностики ФС ЦНС, а також експрес-тестів САН, реактивна тривожність, колірний тест. На їх основі завдяки практичності і можливості експрес-обстеження працівників за короткий час, можливою є розробка діагностичного алгоритму прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Результати порівняльного аналізу показників психологічних тестів у працівників ОВС із високим і низьким рівнем психологічної готовності уточнювалися за даними кореляційного аналізу. Його результати довели, що найбільш тісні (за абсолютним значенням коефіцієнта кореляції) і статистично достовірні зв'язки з показником психологічної готовності працівників ОВС, загальною чисельністю 82 особи, мали психологічні показники наступних тестів: САН, шкала Спілбергера-Ханіна, модифікований психомоторний тест «Діагностика функціонального стану ЦНС» за методикою Т.Д. Лоскутової, тест «Реакція на об'єкт, що рухається».

Аналіз кореляційних зв'язків показників психологічних тестів із психологічною готовністю працівників ОВС до діяльності в екстремальних

ситуаціях дозволив відзначити, що психологічна готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях статистично вірогідно пов'язана із цілим рядом психологічних якостей, що характеризують їхні психологічні особливості особистості й поточний психологічний стан. Основний внесок у сукупність виявлених зв'язків вносять психодіагностичні показники, що характеризують функціональний стан ЦНС, функції уваги й нервово-психічну врівноваженість фахівця. Однак, незважаючи на статистичну обґрунтованість розглянутих кореляційних зв'язків (від $P < 0,05$ до $P < 0,01$), вони характеризуються, як правило, помірковано вираженими значеннями (від 0,26 до 0,423).

Це вказує на багатозначність зв'язків між психологічною готовністю працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях і показниками їх поточного психологічного стану і вказує на необхідність застосування методів багатомірного математичного аналізу для розробки діагностичного алгоритму оперативного психологічного прогнозу психологічної готовності.

У результаті множинного регресійного аналізу матриці психологічних показників і зовнішнього критерію було отримано діагностичне рівняння множинної регресії, у яке ввійшли 8 високоінформативних показників експрес-тестів (для точних реакцій – тест РДО; реактивної тривожності – тест Спілбергера-Ханіна; сумарного відхилення – колірний тест; середньоарифметичного відхилення – тест РДО; активності – тест САН; а також визначення рівня функціональних можливостей ЦНС; функціонального стану ЦНС; працездатності).

Прогноз оперативної психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях може бути проведений стосовно конкретного працівника ОВС за допомогою наведеного вище психодіагностичного алгоритму. При цьому глибина прогнозу склала практично від 4 годин до 1–2 діб, тому що як вихідні дані ми використали результати психологічного обстеження фахівців перед виконанням професійних завдань різної складності й напруженості. Точність правильного прогнозу на навчальній

вибірці з використанням розробленого на основі валідних психологічних тестів алгоритму склала 0,82. Помилка прогнозу дорівнювала 0,18.

Отже, за допомогою регресійного аналізу на основі інформативних показників психологічних експрес-тестів був розроблений психодіагностичний алгоритм оперативного прогнозу психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях, сутність якого полягає у визначенні підсумкового значення регресійної функції. На основі інформативних показників психологічних експрес-тестів за допомогою багатомірного регресійного аналізу був розроблений діагностичний алгоритм оперативного прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах.

Таким чином, для оцінки довгострокової психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах рекомендується використати метод експертних оцінок, що включає визначення рівнів і п'яти основних компонентів готовності, а для оперативного прогнозу ситуативної психологічної готовності застосовувати розроблений у дисертації психодіагностичний алгоритм.

Розділ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

В сучасних умовах діяльності органів внутрішніх справ особливого значення набуває відбір та професійно-психологічна підготовленість працівників ОВС, яким дедалі частіше доводиться діяти в складних, екстремальних ситуаціях, пов'язаних із необхідністю прискореного прийняття рішень, затриманням правопорушників та злочинців, збереженням життя людей та власного життя. Тільки за останні п'ять років в органах внутрішніх справ України загинуло 840 працівників, 7000 осіб отримали поранення за різних обставин. Статистика свідчить, що при загальному скороченні штатної чисельності особового складу рівень службового травматизму в міліції на сьогодні залишається високим.

При сучасних вимогах до ефективності діяльності оперативних підрозділів міліції пріоритетного значення набувають завдання удосконалення системи професійно-психологічного відбору кандидатів на навчання, визначення професійної придатності і психологічної готовності майбутніх працівників до служби на науково обґрунтованих засадах.

Про актуальність питання свідчать Указ Президента України № 199 від 17.02.2004 «Про заходи для удосконалення системи вищої освіти в Україні»; Концепція психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ, затверджена рішенням колегії МВС України від 03.02.1997 № 2 КМ/2; накази МВС України: № 010 від 31.05.2001 «Про затвердження Інструкції з організації професійного відбору на службу в органах внутрішніх справ України», № 1279 від 30.11.2002 «Про затвердження Положення про психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу у ВНЗ МВС України», № 842 від 28.07.2004 «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-

службової діяльності органів внутрішніх справ України»; розпорядження МВС України № 37 від 28.02.1998 «Про організацію роботи по психологічному відбору кандидатів до вищих навчальних закладів МВС України» [1–42].

У наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених розглядаються різні аспекти проблеми психодіагностики професійної придатності, у тому числі в системі ОВС та ВНЗ МВС України, зокрема в роботах В.Г. Андросюка, В.І. Барка, Є.Г. Запорожцева, Л.І. Казміренко, М.В. Костицького, Я.Ю. Кондратьєва, В.В. Кулагіна, М.В. Макаренка, А.Г. Маклакова, В.С. Медведєва, Є.О. Мілеряна, А.П. Москаленка, О.М. Морозова, М.І. Мягких, І.В. Платонова, І.І. Приходька, В.В. Рибалки, В.М. Синьова, Л.М. Собчик, О.В. Шаповалова, С.І. Яковенка та інших.

Проведений аналіз наукової літератури й офіційних документів показав, що протягом тисячоліть основним критерієм при комплектуванні підрозділів підвищеного ризику (армія, поліція) були антропометричні дані.

3.1. Прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях

Прогнозування в органах внутрішніх справ є різновидністю так званого суспільствознавчого (або соціально-економічного) прогнозування, котре об'єднує цілий ряд окремих напрямів, пов'язані з конкретною сферою застосування прогнозів. Прогнозування, що базується на наукових даних, створює передумови для правильного прогнозування діяльності, вибору і обґрунтування цілей діяльності соціальних систем, шляхів і засобів їх досягнення.

Як показав проведений нами аналіз, у психологічній літературі для опису й прогнозування стану підготовленості людини до трудової діяльності

використовується поняття «готовність до праці». Так, Ю.Н. Голованов [92] відзначає, що розрізняють: тимчасову (ситуативну) і довгострокову (стійку) готовність (Л.С. Нерсесян, В.А. Пушкін); функціональну й особистісну (Ю.К. Васильєв, Б.Ф. Райський); загальну й спеціальну (Б.Г. Ананьєв) готовність до розумової й фізичної діяльності (А.К. Ковальов).

Прогнозу діяльності людини в екстремальних ситуаціях надається велике значення як у нашій країні, так і за кордоном. Численні дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів переконливо доводять, що різні люди в умовах нервово-психічної напруги демонструють різний ступінь результативності своєї діяльності (В.А. Вяткін, К.М. Гуревич, В.С. Мерлін, В.Д. Небиліцин, В.І. Смирнов, С. Eriksen, S. Korchin, W. Nicholson, G. Ramond, G. Resnick).

Б.М. Теплов зазначав, що застосування в житті загальних психологічних закономірностей завжди повинно опосередковуватися знаннями індивідуальних відмінностей. Без цього загальні психологічні закономірності стають абстрактними, їхня практична цінність уявляється сумнівною [267].

На думку В.В. Суворової [263], якщо прогноз придатності до масових професій спирається на виявлення основних характеристик загального розвитку особистості, то прогноз придатності до «критичних професій» повинен базуватися на визначенні індивідуальних психофізіологічних особливостей.

Під «критичними професіями» слід розуміти такі, де діяльність особистості здійснюється в екстремальних ситуаціях. Наприклад, дефіцит часу або інформації, робота в умовах перешкод, робота у вибухонебезпечному середовищі, прийняття оперативних рішень у змушеному темпі й так далі.

Якщо говорити про прогноз придатності до тієї чи іншої професії, слід перш за все розібратись із самим поняттям прогноз, розглянувши його концептуальні основи з урахуванням завдань нашого дослідження.

Аналіз літературних джерел показав, що з філософських позицій прогнозування розглядається як специфічний вид пізнання [157; 289].

Своєрідність пізнавальної ситуації в даному випадку полягає в тому, що на перший план тут висувається дослідження не того, що є, а того, що буде. Такий спосіб відображення називається випереджувальним, оскільки свідомість в даному випадку йде наче попереду дійсності, що розвивається. В основі цього лежить об'єктивна закономірність навколишнього світу – повторюваність одних і тих же зв'язків і відносин, причинно-наслідкових зв'язків між минулим та майбутнім. Тому прогнозування можливо лише в тій мірі, в якій поведінка прогнозованого об'єкта підкоряється певним законам. Іншими словами, прогнозування, в кінцевому рахунку, здійснене лише у тому випадку, якщо пізнаваними є закони розвитку даного об'єкта (явища, процесу).

Зараз прогнозуванням займаються представники різних наукових дисциплін: економісти, фізики, філософи, математики, соціологи, історики, юристи, що дає підстави стверджувати про виникнення на стику цих наук нової наукової дисципліни – прогностики.

Прогностика як наукова дисципліна сформувалася в 60-х роках ХХ століття з метою вивчення закономірності процесу розробки прогнозів розвитку об'єктів будь-якої природи [135; 154; 204; 232; 263; 268; 269]. У цей час були обґрунтовані основні поняття, термінологія й принципи прогнозування, виділені види й параметри прогнозів, визначені методи й етапи прогнозування.

Оформлення прогностики в самостійну галузь науки багато в чому було обумовлено розвитком кібернетики, ядерної фізики, електронно-обчислювальної техніки, економіки й соціології. Однак наукові прогнози (прогноз від грецької «πρόγνωση» – передбачення, передрікання) широко використовувалися й раніше. В науковому сенсі це поняття вперше стало застосовуватися в медицині. Давньогрецький вчений та видатний лікар Гіппократ (460- 377 рр. до н. е.), є автором праці, котру він назвав

«Прогностика», тобто передбачення, передрікання (в даному випадку – течії хвороби).

Протягом століть прогноз у соціальній сфері практично не застосовувався. У цій сфері повністю панувала релігія, ідеалістична філософія, утопія. Рівень наукових знань про природу також був недостатнім. Наукове прогнозування природних явищ стало можливим наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть.

Ще зовсім недавно прогнозування було сферою вузького кола фахівців і знаходило застосування при вирішенні обмеженого кола завдань, переважно в природно-науковій сфері. Однак в останні роки все більш актуальною стає розробка соціально-політичних та економічних прогнозів з метою пошуку оптимальних шляхів розвитку суспільства. Так, гідрологічні прогнози стали систематично розроблятися з 80-х років ХІХ ст., економічні й науково-технічні – з 20-х років ХХ ст. Сьогодні немає жодної сфери людської діяльності, в котрій тою чи іншою мірою не використовувалась би прогнозна інформація.

Однак у психології через історично нерівномірний розвиток цієї галузі науки досвід прогнозування різних психологічних змінних (якостей, процесів, станів і т.п.) дотепер практично не накопичений.

До самого останнього часу прогнозування було емпіричним і ґрунтувалося, головним чином, на досвіді й інтуїції фахівців тієї або іншої предметної галузі. І тільки з розвитком кібернетики й обчислювальної техніки, з появою теорії й методичного апарату математичного прогнозування на практиці почали застосовуватися науково обґрунтовані імовірнісні методи прогнозування, розробляються методи математичного моделювання, теорія інформації й розпізнавання образів [154; 217; 248; 264].

Прогностика має свою термінологію, принципи й методичні основи. Під прогнозуванням звичайно розуміють наукове (тобто засноване на аналізі фактів і доказів, причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей) визначення вірогідних шляхів та результатів майбутнього розвитку явищ і

процесів, оцінку показників, що характеризують ці явища та процеси для більш-менш віддаленого майбутнього. Прогнозування є частиною більш загального поняття передбачення, котре поєднує всі різновиди способів здобуття інформації про майбутнє: наукове, що засноване на знанні закономірностей розвитку природи, суспільства, мислення; інтуїтивне – на передчуттях людини; буденне – на так званому життєвому досвіді, прикметах і т.ін.; релігійні пророкування – на вірі в надприродні сили, марновірстві [236].

Існують і інші типи прогнозів. В науковій літературі зустрічається різна кількість градацій прогнозів. Так, за об'єктом дослідження розрізняють природознавчі, науково-технічні та суспільствознавчі прогнози. В деяких випадках виділяють три види прогнозів: короткострокові, середньострокові та довгострокові [236].

У прогностиці залежно від змісту розрізняють такі основні види прогнозів: пошуковий, нормативний, комплексний, інтервальний, точковий, оперативний, короткостроковий, середньостроковий і довгостроковий. Крім того, розрізняють багатомірні, одномірні, глобальні й загальнодержавні прогнози [204; 242; 263; 268].

О.М. Бандурка пропонує більш детальну градацію, додаючи до вказаних видів ще й оперативні та довгострокові прогнози [63]. Інші автори, такі як В.Д. Сущенко, А.М. Смирнов, О.І. Коваленко пропонують розглядати прогнози за періодом упередження, поділяючи їх на якісні та кількісні [221].

На наш погляд, усі названі види прогнозів тою чи іншою мірою можуть бути використані для прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Наприклад, одним із об'єктів прогнозування для органів внутрішніх справ можна вважати окремі елементи оперативної обстановки, а саме прогнозування розвитку навколишнього середовища та прогнозування розвитку системи органів внутрішніх справ.

Якщо коротко прокоментувати першу групу, то слід відмітити, що найбільш значущими для органів внутрішніх справ є суспільствознавчі прогнози, а в них, своєю чергою, економічні, демографічні та юридичні, і серед останніх – кримінально-правові та кримінологічні.

Якщо мати на увазі стан розвитку прогнозування в органах внутрішніх справ України, то, мабуть, буде справедливим сказати, що основним (якщо не єдиним) видом прогнозування в органах внутрішніх справ є кримінологічне прогнозування, в якому ще можна виділити:

- прогнозування розвитку кримінальної злочинності;
- прогнозування розвитку адміністративних правопорушень;
- прогнозування стану охорони громадського порядку;
- прогнозування розвитку окремих видів правопорушень і т. ін.

Що стосується другої групи об'єктів прогнозування в органах внутрішніх справ, то йдеться про такі його підвиди, як:

- прогнозування розвитку змін функцій та організаційної структури органів внутрішніх справ;
- прогнозування розвитку ресурсного забезпечення системи (кадрове, інформаційне, матеріально-господарське, технічне, фінансове тощо);
- прогностичне дослідження окремих важливих проблем управління органами внутрішніх справ і т.ін.

Тут слід зазначити, що в рамках нашого дослідження найбільш актуальними для практики психологічного прогнозування надійності діяльності працівників ОВС є прогнозування розвитку кадрового забезпечення системи ОВС. При цьому його слід в свою чергу поділити на оперативний і довгостроковий прогноз надійності працівників ОВС.

У першому випадку йдеться про глибину прогнозу від декількох годин до 1 місяця. Як правило, це період виконання працівниками ОВС конкретного складного екстремального завдання.

У другому випадку – глибина прогнозу становить кілька років. Це завдання, як правило, вирішується при оцінці професійної придатності

працівника ОВС у період професійного психологічного відбору кандидатів на службу.

Надійність професійної діяльності працівників ОВС в екстремальних умовах тісно пов'язана з психологічним станом. У зв'язку із цим проблема прогнозу функціональної надійності працівників ОВС є однією з найбільш важливих й актуальних науково-практичних проблем психології безпеки й екстремальної психології.

При визначенні придатності людини до тієї чи іншої професії необхідно визначити й урахувати, поряд з особливостями психічних процесів і властивостей особистості, його потенційну можливість виробляти й зберігати готовність до активних дій в екстремальних ситуаціях.

В.В. Суворова [263] вважає, що для прогнозу успішності діяльності людини в різних масових професіях достатньо діагностувати індивідуальні характеристики особистості, до яких належать характер інтелектуальних здатностей, тип пам'яті, особливості перцептивних процесів, точність рухової координації й т.д. Основним практичним завданням при цьому може бути підбір спеціальності, що найбільше адекватно відповідає індивідуальним психофізіологічним особливостям та інтересам суб'єкта.

Для прогнозу успішності діяльності в критичних ситуаціях необхідно визначити варіант адаптації до стресу: чи буде стан суб'єкта у важких умовах діяльним, активним або загальмованим, пасивним.

У своїх дослідженнях В.В. Суворова [263] робить висновок, що до «критичних професій» повинен здійснюватися відбір людей, зокрема, за прогнозом стресових станів, властивих даному індивідові в екстремальних ситуаціях.

Як змістовні елементи об'єкта прогнозування, в науковій літературі розглядаються характеристика, змінна, параметр або прогнозна тенденція [236]. При прогнозуванні розрізняють такі параметри прогнозу:

- глибину (період попередження) прогнозу, що визначається проміжком часу, на який розробляється прогноз;

- період підстави прогнозу як проміжок часу, на базі якого будується ретроспекція;
- прогнозний обрій як максимально можливий період попередження прогнозу при заданій точності;
- точність прогнозу як оцінка довірчого інтервалу прогнозу для заданої ймовірності його здійснення;
- вірогідність прогнозу як оцінки ймовірності здійснення прогнозу для заданого інтервалу;
- надійність як стабільність прогнозованого явища або змінної.

Науково обґрунтоване прогнозування є необхідною умовою ефективності процесу управління в будь-якій сфері. Щоб виявити свою сутність в управлінні, прогнозування повинно мати певний механізм і технологію.

Механізм прогнозування складається з його функцій, принципів та методів, а процес прогнозування має свою технологію. Зупинимось на принципах прогнозування. В прогностиці вони являють собою систему вимог, дотримання яких забезпечує ефективність прогностичної діяльності.

До принципів прогнозування належать:

- принцип системності, який характеризує прогностичний процес як складну систему операцій в їх логічній послідовності, підпорядкування різних типів прогнозів, їх елементів, ув'язки прогнозів об'єкту прогнозування та прогнозного фону, тобто того середовища, котре безпосередньо оточує прогнозований об'єкт, впливає на його стан;
- принцип узгодженості прогнозування є вимогою узгодженості пошукових та нормативних прогнозів, що забезпечує опис і реалізацію прогностичних моделей;
- принцип варіантності прогнозування означає, що всі варіанти прогнозів повинні розроблятися, виходячи з особливостей прогнозного фону;

– принцип безперервності прогнозування вимагає коректування прогнозів по мірі надходження інформації, яка містить нові дані про об’єкт прогнозування;

– принцип верифікації передбачає перевірку істинності прогнозів досвідним шляхом, отже, дає можливість переконатися в їх достовірності та обґрунтованості;

– принцип рентабельності, який вимагає перевищення економічного ефекту від використання прогнозу над витратами на його розробку.

Конкретний аналіз принципів підтверджує їх імперативний характер. Тобто, це правила, котрі необхідно виконувати в прогностичній діяльності. Важливим етапом розробки прогнозу є його верифікація, у ході якої здійснюється оцінка вірогідності й точності прогнозу або перевірка його обґрунтованості.

Для розробки ефективних прогнозів можуть використовуватись теорія імовірності, математична логіка та математичний аналіз, теорія великих систем та теорія множин, метод дослідження операцій, математична статистика, теорія ігор, факторний і регресійний аналіз, теорія інформації, теорія автоматичного управління, методи екстраполяції, експертних оцінок і деякі інші [264].

В технологічній площині принципи тісно пов’язані із методами прогнозування, котрі є способами їх реалізації. Кількість методів, які застосовуються в прогностиці, достатньо велика. За оцінками зарубіжних і вітчизняних фахівців, їх нараховується біля 200. Практика прогнозування викликала необхідність упорядкування методів, що застосовуються, в певну систему. В науці існує безліч класифікацій методів прогнозування. Одним із підходів до класифікації методів є їх поділ за ступенем формалізації. На підставі цього критерію методи поділяються на інтуїтивні й формалізовані.

Інтуїтивні методи застосовуються зазвичай, тоді, коли немає можливості використовувати більш точні, засновані на математичних

розрахунках та використанні ЕОМ. Це відбувається у випадках, коли об'єкт прогнозування або дуже простий, або, навпаки, дуже складний, і його вірогідний стан, поведінку можна визначити інтуїтивним шляхом з більшою або меншою достовірністю.

Інтуїтивні методи поділяються на дві групи: групу індивідуальних експертних оцінок (куди належать методи «інтерв'ю», аналітичних доповідних записок, написання сценаріїв розвитку тих чи інших подій або явищ) та групу колективних експертних оцінок (методи анкетування, «комісій», «мозкових атак» та ін.). Застосування цих методів дає змогу упорядкувати, об'єктивувати суб'єктивні оцінки прогнозного характеру.

Формалізовані методи в залежності від загальних принципів дії поділяються на групи: екстраполяційних, системно-структурних, асоціативних та випереджувальної інформації. Дані сукупності методів належать до класу спеціальних методів прогностики і мають, як правило, математичне обґрунтування. Їх застосування – це сфера діяльності фахівців прогностики, які спираються на міцну базу електронно-обчислювальної техніки.

В соціальному управлінні прогностичну функцію нерідко виконують соціологічні методи дослідження. Так, для дослідження соціокультурних систем, соціальної структури, соціальних інститутів широко використовуються порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний та типологічний методи.

Вивчення суспільної свідомості, громадської думки різних класів, прошарків, груп населення спирається на методи аналізу документів, анкетування, інтерв'ювання, спостереження. При дослідженні міжособистісних стосунків всередині малих груп використовуються методи соціометрії, соціальної психології, біографічний та інші. В дослідженні соціального планування широко використовуються методи статистики, латентно-структурного та кореляційного аналізу.

Використання різних методів дозволяє виявити різноманіття соціального розвитку, певні тенденції в явищах та процесах, прогнозувати їх проекцію в майбутнє.

Функції, принципи та методи прогнозування доповнює логічна послідовність операцій здійснення прогнозування, яка складає його технологію. В основному вона зводиться до наступних етапів:

1. Розробка програми прогнозування, котра включає мету, шляхи, способи, засоби її досягнення.
2. Побудова базової та альтернативної моделей прогнозованого об'єкта.
3. Збір даних прогнозного фону.
4. Побудова динамічних рядів показників. Ними можуть бути часові інтервали, параметри об'єкта, що дає змогу відслідковувати зміни його часово-просторових характеристик.
5. Оцінка достовірності та точності прогнозів.
6. Вироблення рекомендацій для підготовки рішень у сфері прогнозування.

Дієвість наведеного механізму та процедури прогнозування значною мірою залежить від рівня підготовки працівників міліції, які займаються прогнозуванням в системі ОВС.

В останні десятиліття прогностика широко впроваджується у психологію праці, інженерну психологію, ергономіку, де прогнози використовуються для моделювання різних станів системи «людина-машина», прогнозу професійної придатності операторів різних видів діяльності, прогнозу психологічних якостей, функціонального стану організму й працездатності фахівців. Однак в силу цілого ряду причин, як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку, цей інструментарій в системі МВС України після набуття нашою країною незалежності повною мірою не використовується.

На початку 90-х років ХХ ст. була зроблена спроба створити необхідну організаційну базу для проведення такої роботи: на рівні МВС

України, практично в усіх основних службах були створені структурні підрозділи, вже в самій назві яких містилося завдання розробки відповідних прогнозів.

Так, в структурі Штабу з'явився «відділ аналізу та прогнозування», в структурі ГУБОЗ – «відділ узагальнення оперативної інформації, організаційно-зонального контролю і управління, аналізу і прогнозування криміногенних прогнозів», в структурі ГУКР – відділ аналізу, прогнозування, інформації та планування, в структурі ГУДСБЕЗ – відділ аналізу, прогнозування, та інформації» тощо [5].

Однак відсутність достатньої правової регламентації цієї функції, необхідної методологічної та методичної бази для її реалізації, а також відсутність її в числі пріоритетів відповідного керівництва привели до того, що при черговому коректуванні організаційної структури МВС України (1997 р.) термін «прогнозування» зник із назв майже усіх структурних підрозділів, залишившись тільки в ГУБОЗі та управлінні оперативної інформації. Практично прогнозуванням в МВС України в теперішній час реально займається лише «відділ аналізу та прогнозу» управління оперативної інформації, де є відповідні фахівці.

Основним гальмом на шляху впровадження прогнозних досліджень в практичну діяльність системи є відсутність відповідної нормативної бази. На теперішній момент ця функція достатньою мірою не регламентована ані Законом «Про міліцію», ані Положенням про Міністерство внутрішніх справ України, ані положеннями про галузеві служби [2; 5; 35]. В багатьох положеннях про структурні підрозділи цю функцію навіть не називають. Залишається сподіватись, що при оновленні названих положень (а вони цього явно потребують) у відповідності із Концепцією розвитку системи Міністерства внутрішніх справ функція прогнозування посяде належне їй місце, що завдання в галузі інформаційно-аналітичної роботи, пов'язані з прогнозуванням, здобудуть також належне втілення у відповідних настановах, посадових інструкціях, функціональних обов'язках.

Треба визнати, що загалом організаційне забезпечення прогнозування в органах внутрішніх справ потребує подальшого удосконалення. В штабах органів внутрішніх справ слід спеціалізувати окремих працівників на функції прогнозування, тільки тоді вони будуть спроможні використовувати відповідні прийоми та методи прогнозування, розробляти прогнози, необхідні для ефективного управління.

Разом з тим, проблема цим не вичерпується. існуючий розрив між потребою органів внутрішніх справ усіх рівнів в прогнозній інформації та реальним станом справ у цій сфері (в першу чергу, відсутність належного правового та організаційного забезпечення функції прогнозування) пов'язаний зі складністю самого процесу прогнозування. Тут ще раз слід нагадати, що складність та різноманітність методів і методик, що використовуються з цією метою, особливо в умовах різкого ускладнення соціально-економічної та політичної обстановки в країні, передбачають участь в розробці прогнозів висококваліфікованих фахівців різної спеціалізації. Тільки цим фахівцям під силу підготувати достатньо надійні прогнози, котрі мали б реально підвищити ефективність управління в органах внутрішніх справ. Прогнозування, поряд із професійним відбором, ергономічним забезпеченням діяльності, способами збереження й відновлення працездатності, дозволяє істотно підвищити функціональну надійність діяльності працівників ОВС в екстремальних умовах.

Таким чином, незважаючи на певні позитивні тенденції, правове, організаційне та інформаційне забезпечення прогнозування в системі органів внутрішніх справ все ще залишається на низькому рівні, що, своєю чергою, різко знижує обґрунтованість управлінських рішень, які приймаються в системі.

3.2. Психологічний відбір як прогноз психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях

Як відомо, професійний відбір – це науково обґрунтований допуск людей до якогось певного виду професійного навчання й діяльності [58; 75; 85; 143; 249]. На сьогодні в ОВС України існує кілька різновидів і рівнів професійного відбору, кожний з яких регламентований окремими нормативно-правовими актами і положеннями та здійснюється рядом установ. [16, 20, 24, 25, 28, 29, 31, 35]

Метою будь якого професійного відбору є визначення здатності індивіда до навчання й прогнозування ефективності його дій у реальній робочій обстановці. Як показало наше дослідження, алгоритми прогнозування діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях не розроблялись.

За даними працевлаштування та проходження служби випускниками ВНЗ МВС України за період 2002–2006 рр. підготовлено 16224 фахівців, з яких 40,5% – фахівці кримінальної міліції. Лише за останній рік вибуло з ВНЗ МВС України 976 курсантів (з них за академічну неуспішність – 434). Лише 63,0% випускників працюють у підрозділах, до яких були направлені після закінчення навчання. З числа прибулих випускників звільнено 12,5%, серед яких 58,0% – за власним бажанням, 33,1% – за негативними мотивами, 3,2% – через хворобу.

За шість місяців 2007 року з органів внутрішніх справ звільнено 269 працівників, які прослужили менше трьох років (21,6% – на першому році служби, з них половина за негативними мотивами). Наведені дані також свідчать, що особливого значення тема дисертації набуває сьогодні, коли виникає потреба у забезпеченні об'єктивними критеріями для конкурсного відбору на навчання за магістерською освітньо-професійною програмою у ВНЗ МВС України.

Вивчені нами першоджерела присвячені, головним чином, окремим методичним та організаційним аспектам відбору та тестування кадрів (Б.Г. Бовін, В.М. Богданов, В.А. Варламов, М.В. Воропаєв, А.В. Козодаєв, М.В. Виноградов, М.О. Калашников, Л.М. Колодкін, Ю.Ф. Лазарєв,

В.І. Лебедєв, В.В. Лебедько, Г.М. Мякішев, Л.В. Нікандрова, В.Ф. Назаренко, А.С. Силін та ін.) або містять узагальнені переліки якостей працівників окремих служб органів внутрішніх справ (В.І. Барко, А.В. Гайдашук, С.Є. Тихонов, А.В. Фатула, Г.А. Філанович, І.О. Шматко та ін.). В працях зарубіжних авторів – Дж. Вогна, Г. Каца, Х. Морріса, Дж. Страттона, Р. Таннехілла, Я. Уествуда – лише загально розкрито систему підбору кадрів до поліцейських органів.

Провідні психологи Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, О.М. Леонтєв, Б.Ф. Ломов, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн, Г.В. Суходольський, В.Д. Шадріков та ін. зазначали, що розробка методологічних основ професійно-психологічного відбору повинна розпочинатися із встановлення оптимальної взаємовідповідності людини як суб'єкта діяльності і об'єктивних вимог цієї діяльності.

На думку науковців (В.І. Барка, В.О. Бодрова, Є.Г. Запорожцева, Б.В. Кулагіна, В.С. Медведєва, С.І. Яковенка та інших), серед численних психодіагностичних засобів найбільш дієвими та ефективними для оцінки особистісних властивостей в ОВС можуть бути:

- методи незалежних експертних оцінок і характеристик,
- спостереження і аналіз біографічних даних,
- психодіагностичні опитувальники, психологічне тестування, проєктивні психодіагностичні методики.

Провідні українські вчені Л.Ф. Бурлачук, Л.І. Казміренко, М.В. Костицький, О.М. Морозов, В.В. Рибалка, В.М. Синьов та інші – стверджують, що завдання упорядкування отриманих результатів значно ускладнюється, якщо діагностичні методи ґрунтуються на різних теоретичних положеннях, а результати формулюються не загальноприйнятими термінами.

Психологічні дослідження різних професій вказують на певну роль в оцінці їхньої ефективності таких чинників, як фахові знання, матеріально-технічне забезпечення, переконаність у значимості своєї професії,

соціальні умови, вік і стан здоров'я. Як такі, що визначають кінцевий результат, ці чинники становлять не суму окремих складових компонентів, а їхній добуток.

З метою дослідження індивідуально-психологічних властивостей особистості сьогодні застосовують номотетичний та ідіографічний, лабораторний і польовий підходи, а також використовують широкий набір методів професійно-психологічного відбору в системі МВС України. Зараз психологічну готовність як важливий елемент професійної придатності оцінюють психологи служби психологічного забезпечення. На даний час ця служба, згідно з наказом МВС України № 842 від 28.07.2004 [31] має наступну структуру:

- Центр практичної психології при МВС України (далі – ЦПП при МВС України), на який покладено функції управління та координації діяльністю всіх підрозділів служби психологічного забезпечення;
- Центри практичної психології при головних управліннях МВС України в Автономній Республіці Крим, місті Києві та Київській області, управліннях МВС України в областях, місті Севастополі та на транспорті;
- окремі посади практичних психологів у міських, районних, лінійних органах, стройових та спеціальних підрозділах внутрішніх справ;
- підрозділи психологічного забезпечення та окремі посади психологів Державної служби охорони при МВС України;
- підрозділи психологічного забезпечення внутрішніх військ МВС України;
- підрозділи психологічного забезпечення навчальних закладів МВС України.

Свою роботу служба психологічного забезпечення організовує на підставі перспективних і поточних планів з урахуванням науково-методичних рекомендацій, передового досвіду та відповідно до вимог нормативно-правових актів МВС України. Створення системи

психологічного забезпечення відповідно до рішення колегії МВС України від 03.02.1997 р. № 2 КМ/2 обумовлене необхідністю:

- якісного професійного підбору і відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України;
- збереження людського потенціалу, підтримки високого рівня професійної готовності та боєздатності працівників;
- якісного вирішення оперативно-службових завдань і ефективного функціонування усієї системи ОВС;
- зведення до мінімуму шкоди від впливу на працівників небезпечних для життя і здоров'я психогенних факторів [42].

Аналіз результатів нашого дослідження, поданого в другому розділі, показав, що для дієвого професійного відбору є необхідною оцінка таких важливих компонентів психологічної готовності, як мотиваційний, вольовий, регуляторний, типологічний і когнітивний. Для цього доцільно залучати не тільки психологів ЦПД, але й керівників підрозділів ОВС, які за своїми службовими обов'язками зобов'язані добре знати особовий склад.

Науковим фундаментом дослідження проблеми професійного психологічного відбору є концепції про соціально-біологічну сутність людини й співвідношення її вроджених і придбаних якостей; про властивості особистості, що формують професійні здатності; про характер і значення властивостей вищої нервової діяльності і їх прояв у професійній діяльності, що одержали обґрунтування в теоретичних й експериментальних роботах Б.Ф. Ломова [180], В.Д. Небиліцина [212].

Теоретичною основою професійного психологічного відбору є діалектичне вчення про співвідношення вроджених і придбаних властивостей особистості, які беруть участь у формуванні здатностей і зумовлюють індивідуальні відмінності [105].

На думку фахівців з оцінки й відбору персоналу, успішність у роботі залежить від багатьох факторів [75; 76; 143]. Соціальне оточення людини формує її настанови й очікування, наявна кваліфікація створює основу для

професійного розвитку, потреби суспільства й умови ринку праці впливають на можливість одержання роботи в певній галузі, здатності й особистісні особливості полегшують або перешкоджають оволодінню знаннями й навичками, важливими для професійної діяльності.

Таким чином, успіх у роботі залежить від багатьох факторів, які не завжди легко виявити й передбачити. Тому прогнозування професійної придатності, як і будь-якої людської поведінки, пов'язане з рядом обмежень.

За своїми психофізіологічними властивостями люди є різними. Однак більшість властивостей в силу пластичності людського організму може розвиватися й змінюватися в процесі індивідуального життя. Тому спрямоване виховання й навчання дає позитивний ефект. На практиці ці можливості не безмежні. У першу чергу обмеження випливають із недостатньої розробленості теорії навчання й з обмеженої можливості її практичного використання в різних видах діяльності. Друга причина – неможливість освоєння будь-якою людиною будь-якого виду діяльності – полягає в уроджених індивідуальних особливостях темпераменту, характеру людини, абсолютних і диференційних порогах чутливості, в особливостях психомоторного розвитку, сприйняття й пам'яті, а також залежить від сформованих стійких динамічних стереотипів поведінки [138].

Як указує В.Д. Небиліцин [212], можна виділити кілька груп перешкод, що впливають із індивідуальних психофізіологічних характеристик індивіда. Перша група перешкод виникає при певних вимогах до темпу й порядку дій людини. Як надмірно високий, так і надмірно низький темп можуть призвести до порушення цілісної структури діяльності. Можливості навчання тут досить обмежені, оскільки швидкісні характеристики ізольованих реакцій і цілісних дій обумовлені основними властивостями нервової системи: сили, рухливості й урівноваженості.

Друга група перешкод пов'язана з такими чинниками, як особлива відповідальність за швидкість і точність дій при виникненні непередбачених ситуацій, інакше кажучи, при дії стресових факторів. У багатьох людей, як

доводять спостереження й результати досліджень, у стресових ситуаціях проявляється надмірна реактивність або, навпаки, надмірна загальмованість («ступор»), що приводить до дезорганізації діяльності. У зв'язку з тим, що працівники ОВС постійно за характером своєї діяльності зіштовхуються зі стресовими ситуаціями, ця група перешкод має найбільше значення при професійному відборі.

Нарешті, третя група перешкод стосується ефективності навчання особистості. В умовах стандартних строків і програм навчання не можна не зважати на те, що не всі люди можуть бути навчені однаково успішно, хоча, звичайно, індивідуальні плани стажувань і закріплення наставників до деякої міри індивідуалізують процес навчання, але найчастіше цього недостатньо. У зв'язку із цим професійний психологічний відбір ставить завдання виявлення таких осіб, у яких процес навчання дає максимальний ефект при мінімальному терміні навчання.

Отже, ми вважаємо, що вкрай важливим є відбір і до діяльності в екстремальних ситуаціях, що особливо актуально для працівників ОВС, специфіка діяльності яких є такою, що навіть невелика помилка, обумовлена психічними особливостями працівника, зокрема такими, як нестійкість уваги, некоординованість рухів, невміння швидко зорієнтуватися в обстановці й прийняти правильне рішення, може призвести до серйозних наслідків, а можливо й до поранення або навіть загибелі людей [176].

Сьогодні у більшості розвинених країн світу існує система профвідбору фахівців правоохоронних органів [31; 75; 76; 110; 251]. Діяльність підрозділів, що входять до цієї системи, розглядається як одна з важливих ланок державної політики, спрямованої на вивчення, облік, раціональний розподіл й економічно доцільне використання людських (насамперед інтелектуальних) ресурсів суспільства.

Як показало вивчення літератури, система профвідбору працівників ОВС розвинених зарубіжних країн має науково-методичне забезпечення,

критерії оцінки професійної придатності й стандартизованих психодіагностичних тестів [295].

При визначенні професійної придатності важливе значення приділяється оцінці інтелектуальних здатностей, психопатологічних ознак і відбору з урахуванням специфіки конкретних спеціальностей [251].

У більшості країн Західної Європи проведення професійного відбору при прийомі на службу в державні структури або на роботу в приватні фірми є обов'язковим, а в США процедури, методи й критерії професійного психологічного відбору визначені законодавством. У США застосовуються психодіагностичні тестові іспити як джерело інформації, необхідної для ухвалення рішення про професійну придатність особового складу [219]. Для відбору офіцерів поліції застосовуються тести двох категорій: тести визначення вищих (інтелектуальних) якостей і методики визначення особистісних якостей. До першої категорії тестів входять: інтелектуальна шкала Стенфорда-Біне; методика Векслера, що складається з 11 інтелектуальних субтестів (6 вербальних і 5 невербальних); інтелектуальний армійський тест; цивільне видання армійського загального класифікаційного тесту; тести Хенмона-Нельсона й Отіса щодо дослідження розумових здатностей [219].

Психодіагностичні методики другої категорії своєю чергою поділяються на три групи: а) проєктивні, куди входять тест Роршаха, що складається з 10 карток із симетричними плямами різних кольорів і невизначеної форми, і тематичний аперцептивний тест (ТАТ) Мюррея, що являє собою набір з декількох (від 6 до 30) картин ситуаційного типу, які по черзі пред'являються випробовуваному; б) Міннесотський багатофакторний особистісний опитувальник (ММРІ), який складається з 566 карток, що містять різні твердження, які випробуваний повинен розкласти на три частини залежно від того, згодний, не згодний він із твердженням чи не може дати конкретної відповіді; в) різні ситуаційні тести [219].

Якщо призначення інтелектуальних тестів впливає із самої їхньої назви, то проєктивні тести ставлять своїм завданням виявляти приховані потяги, спрямованість особистості, особливості характеру досліджуваного.

Найбільше значення при відборі офіцерів поліції надається так званим ситуаційним тестам. Це такі випробування, при яких створюють спеціальну, штучну ситуацію (обстановку), дають досліджуваному певне завдання й приховано спостерігають за його поведінкою, за тим, які якості особистості виявляються при виконанні поставленого завдання. Потім за характером поведінки випробовуваного в заданій ситуації визначають, як він буде поводитися в подібній ситуації в реальній обстановці [219]. Саме ці тести багато в чому дозволяють розкрити особливості психологічної стійкості й рівень сформованості психологічної готовності до діяльності в незвичайних умовах.

На думку деяких американських психологів, названі тести мають ряд переваг. Так, вони дозволяють виявляти якості, які у звичайній обстановці рідко проявляються; крім того, оскільки досліджуваний бажає скласти про себе гарне враження, він виявляє більше особистісних якостей, ніж якби він діяв у звичайній обстановці [219].

У нашій країні психологічний відбір також одержав велике поширення, особливо у правоохоронних органах. Система професійного психологічного відбору існує в органах внутрішніх справ із 1973 року.

Нинішня система профвідбору в ОВС України при вирішенні кадрових проблем взагалі, і профвідбору індивідів у системі «людина–техніка–середовище» (ЛТС), «людина–людина–середовище» (ЛЛС) зокрема, спонукає дослідників до перегляду методологічних, парадигмальних, методичних та організаційних підходів.

Способи діагностики в системі профвідбору не відповідають сучасним вимогам надійності. Питома вага людського чинника в причинах техногенних катастроф, помилок при виконанні службових обов'язків, в тому числі й при виконанні в екстремальних ситуаціях, значно зростає.

Дефіцит часу для прийняття креативних рішень зростає в геометричній прогресії, а методи профвідбору ґрунтуються на застарілих методологічних підходах і способах реєстрації психофізіологічних параметрів. Відсутність надійної діагностичної апаратури унеможливорює якісний профвідбір у системі «ЛТС», «ЛЛС» і здійснення психологічного забезпечення діяльності [31; 42].

Психологічна служба, ґрунтуючись на вже наявних або створених відповідними науковими установами професіограмах, психограмах, тестах тощо, вживає комплекс заходів щодо психологічного забезпечення відповідної якості діяльності в системі «ЛТС», «ЛЛС». На нашу думку, традиційні методи психологічної та психофізіологічної діагностики, що досі використовуються відповідними службами, не відповідають сучасним вимогам достатності й повноти науково-методичного й матеріально-технічного забезпечення. Це пов'язано з тим, що заходи щодо вдосконалення якості профвідбору мають фрагментарно-відомчий характер, а профвідбір, як правило, проводять не психологи, а лікарі (здебільшого психіатри) з використанням методик, валідних для клінічної практики.

Розглянемо більш детально організацію здійснення професійного відбору в органах внутрішніх справ. Відбір складається з наступних етапів: соціально-правового вивчення кандидата; медичного і психологічного; ухвалення рішення про зарахування на службу або напрямку на навчання.

Кожен етап професійного відбору є цілком самостійним відносно прийняття рішення про професійну придатність. Перший, соціально-правовий, полягає в перевірці відповідності кандидата певним формальним соціально-демографічним (вік, освіта, служба в армії, реєстрація за місцем проживання й т.п.), правовим і морально-етичним нормам (лояльність до обраної професії, відсутність негативних біографічних даних, компрометуючих учинків, зв'язків й інше). На цьому етапі працівники кадрових апаратів, перш ніж почати формальне вивчення соціально-демографічних і біографічних даних, інтуїтивно, у процесі співбесіди

оцінюють особистість кандидата й дуже часто ухвалюють рішення щодо непридатності кандидата до служби в ОВС.

За даними досліджень, проведених Б.Г. Бовіним [75; 76], орієнтовно кожен 6–7-й кандидат після першої ознайомчої співбесіди в кадрах не допускається до подальшої перевірки. У найбільш відповідальних службах перший етап не проходять до 70% кандидатів, що звернулися в кадрові апарати ОВС.

Другим етапом професійного відбору є медичний, спрямований на виявлення явної або прихованої патології, що перешкоджає здійсненню професійної діяльності в ОВС. У медичному відборі особливо значимим є психіатричний аспект. Він полягає в поглибленому дослідженні психічної сфери кандидата з метою виявлення в основному прихованих, стертих форм нервово-психічної патології. Медичний відбір здійснюється військово-лікарняними комісіями (ВЛК МВС, ГУВС) на підставі наказу МВС № 85 від 06.02. 2001 р., яким регламентовано порядок проведення військово-лікарської експертизи і медичного огляду військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу в системі МВС України.

Наступним етапом професійного відбору є психологічний. Психологічний відбір у МВС уведений порівняно недавно. В 1971 р. при окружній військово-лікарняній комісії (ВЛК) Управління внутрішніх справ Мосміськвиконкома була створена перша психофізіологічна лабораторія для відбору водіїв спецтранспорту. У цей же період почали створюватися психофізіологічні лабораторії (ПФЛ) при ВЛК союзних республік і великих обласних центрів (МВС Української, Білоруської, Узбецької РСР, ГУВД Леноблміськвиконкомів).

Наказом МВС СРСР від 29.12.73 р. № 788 у складі Центральної психонаркологічної лабораторії МВС СРСР (ЦПНЛ) було створено психофізіологічне відділення, що очолило роботу зі створення психологічної служби ОВС.

Традиційно склалося так, що психологічна служба входить до складу медичної, і вони разом здійснюють профвідбір. За такого підходу медичні працівники не розуміють психологів, а останні – медичних працівників. Це відбувається тому, що у працівників медичної та психологічної служби різні методологічні підходи, завдання, матеріально-технічна база, стимуляційний матеріал, підходи до інтерпретації отриманих даних тощо. Відзначимо, що головним завданням медичної служби на першому етапі профвідбору є чітке розмежування контингенту на «здорових» і «хворих». Надалі медична служба займається поточним профоглядом, профілактикою захворювань, санаторно-курортним лікуванням тощо.

Діяльність центрів психологічної діагностики, незважаючи на організаційну незалежність від військово-лікарських комісій, по інерції більше спрямована на виявлення латентної психопатології, тобто на допомогу психіатрам, ніж на визначення професійно важливих якостей. Отже, визріла нагальна потреба в чіткому розмежуванні функціональних обов'язків медичної й психологічної служб.

Професійний психологічний відбір кандидатів на службу, на навчання, працівників при переміщенні на іншу посаду здійснюється поетапно [31; 42; 122].

Перший етап професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в ОВС проводиться на базі Центрів практичної психології при ГУМВС України АР Крим, м. Києва, Київській області, УМВС України в областях м. Севастополі та на транспорті керівниками структурних підрозділів служби психологічного забезпечення вищих навчальних закладів МВС України, ДДСО, а також психологами окремих підрозділів (далі – структурні підрозділи СПЗ).

Професійно-психологічний відбір кандидатів на службу в ОВС здійснюється за психодіагностичними методиками КОТ (короткий орієнтувальний тест), тест Р. Кеттелла 16-PF (187 тверджень), тест для визначення спрямованості особистості Смекала-Кучері. За умови

недостовірних даних за методикою Кеттелла додатково використовується Психодіагностичний опитувальник Л.Т. Ямпольського, або опитувальник FPI, Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність».

За результатами проведеного дослідження психолог готує довідку, що містить розгорнуту інтерпретацію даних та висновок про придатність або непридатність кандидата на службу в ОВС та протокол психодіагностичних досліджень (цифрові показники шкал, графічні профілі особистості). Висновок підписується психологом, який здійснював дослідження, та затверджується начальником структурного підрозділу. Цей висновок про придатність долучається до особової справи кандидата.

Другий етап проводиться під час вступних випробовувань на курсах початкової підготовки відомчих навчальних закладів.

Психологічна діагностика кандидатів під час вступних випробовувань на курси початкової підготовки здійснюється з метою з'ясування наявного психоемоційного стану кандидатів, їх психологічної готовності до майбутньої професійної діяльності, а також для накопичення соціально-психологічних даних на особу, яка в подальшому потребує адаптації до умов службової діяльності (відповідно до Положення про психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу у навчальних закладах МВС України, затвердженого наказом МВС України від 24.07.2004 № 842) [31].

Для проведення психологічного дослідження формується комісія з числа психологів навчального закладу, начальника регіонального ЦПП при ГУМВС, УМВС, УМВСТ, представника ЦПД та ППВ ВОЗ та, за умови підпорядкування училищ професійної початкової підготовки вищим навчальним закладам МВС України, керівника структурного підрозділу служби психологічного забезпечення ВНЗ. Склад комісії затверджується в порядку, визначеному наказом МВС України від 25.11.2003 року № 1444 «Про організацію професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України» [37].

Крім досягнення основної мети – підвищення якості діяльності ОВС, профвідбір повинен сприяти поліпшенню морально-психологічного клімату в колективі, а також визначати найбільш ефективні шляхи розвитку особистості кожного працівника.

У сучасних умовах діяльності органів внутрішніх справ України нагального вирішення потребує проблема попередження тимчасових чи незворотних утрат особового складу, підвищення професійного рівня правоохоронців. При загальному скороченні штатної чисельності працівників ОВС за останні роки кількість загиблих працівників під час виконання службових обов'язків не скорочується. Майже половина всіх випадків загибелі працівників під час виконання службових обов'язків сталися внаслідок дорожньо-транспортних подій. Більше третини випадків загибелі працівників ОВС відбулися при безпосередньому виконанні обов'язків з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю.

На основі проведеного аналізу фактів та умов травмування, загибелі працівників визначено найбільш характерні ситуації, під час яких отримують поранення або гинуть працівники органів внутрішніх справ та військовослужбовці внутрішніх військ МВС України, а саме:

- проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій;
- виконання завдань з охорони громадського порядку і громадської безпеки;
- охорона об'єктів, фізичних, юридичних осіб, перевезення спеціальних вантажів, коштів і цінних паперів,
- конвоювання осіб, які перебувають під вартою;
- проведення спеціальних операцій;
- під час проведення навчань, тренувань, практичних занять;
- в інших ситуаціях, безпосередньо не пов'язаних з виконанням службових обов'язків (у дорожньо-транспортних пригодах; у побутових конфліктах і за інших обставин).

Найбільша кількість утрат у лавах міліції характерна для служб, працівники яких несуть основний тягар у боротьбі зі злочинністю й іншими правопорушеннями. Це, передусім, працівники державтоінспекції, державної служби охорони, карного розшуку, служби дільничних інспекторів міліції і патрульно-постової служби, поведінка яких визначається функціональними завданнями, службовим обов'язком і спонукає їх до активних, ініціативних дій із забезпечення правопорядку.

Тому проблема психологічного забезпечення працівників органів внутрішніх справ є своєчасною й досить актуальною. Необхідність ретельного відбору й вивчення можливостей адаптації працівників в ОВС обумовлена багатьма факторами. Найбільше значення серед них має: висока ціна можливої помилки працівника через його невідповідність вимогам професійної діяльності; велика плінність кадрів, особливо на першому році служби у зв'язку з низькими адаптивними здібностями; а останні роки до перелвчих чинникв додалося й збільшення числа суїцидів серед працівників.

Недостатня професійна придатність і низький рівень профадаптації перешкоджають успішному оволодінню професією, якісному виконанню службових завдань, а внаслідок чого виникає почуття незадоволеності обраною професією. Отже, профвідбір повинен вирішувати наступні завдання:

- удосконалення діяльності служб і підрозділів ОВС і підтримка її на високому якісному рівні;
- формування й збереження працездатного кадрового складу ОВС і скорочення плінності кадрів до мінімуму;
- ефективне використання кадрових ресурсів;
- турбота про психологічний і фізичний стан кожного працівника;
- зниження економічних втрат внаслідок звільнень;
- скорочення строків навчання фахівців без втрати якості;
- створення й підтримка здорового морально-психологічного клімату.

Таким чином, психологічний відбір на службу в органи внутрішніх справ належить до числа молодих наукових проблем. Професійний психологічний відбір працівників ОВС вимагає пильної уваги як з боку керівництва територіальних комплектуючих органів, так і керівництва психологічної служби ОВС. Зараз відбір працівників на службу в органи внутрішніх справ перебуває в стадії становлення, ряд його методичних аспектів, у тому числі оцінка й прогноз психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, мають потребу в розробці й науковому обґрунтуванні.

Також слід звернути увагу на те, що бракує планомірної професійної підготовки та перепідготовки фахівців із проведення профвідбору. Немає науково-дослідних центрів, які мали б здійснювати не тільки розробку і впровадження в практику новітніх приладів і комплексів, але й підготовку і перепідготовку відповідних фахівців. Фактично відсутня планомірна система створення банків даних, на основі аналізу яких професійно, на належному науковому рівні здійснювалася б рестандартизація наявних, розробка й стандартизація нових тестів і «тестових батарей», написання й видання методичних посібників, навчальної й довідкової літератури тощо. Все це свідчить про необхідність розробки відповідної законодавчої бази, прийняття організаційних рішень, які дозволять якісно змінити й істотно вдосконалити систему профвідбору в Україні в цілому, і в системі ОВС зокрема.

3.3. Професійно-психологічна підготовка працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях

При вирішенні службових завдань працівникам органів та підрозділів внутрішніх справ України доводиться вступати в протиборство зі злочинцями, переважно в екстремальних ситуаціях, коли результат протиборства залежить від рівня фізичної та психологічної підготовки

працівника міліції. Проведені опитування, спостереження, бесіди з керівниками й особовим складом свідчать про те, що їхня службова діяльність базується на глибокому знанні особливостей своєї професії, загальній і правовій культурі, професійних знаннях, навичках, уміннях й особистісних якостях.

Добре підготовлений працівник впевнено себе почуває влюбій ситуації, здатний вірно зорієнтуватися прилюбих її змінах. Вказане обумовлює актуальність проблем, пов'язаних із підвищенням рівня службової, бойової та психологічної підготовки працівників міліції. Реалії сучасних втрат серед особового складу ОВС пояснюють інтерес науковців і практиків до проблеми психологічної підготовки працівників ОВС.

Аналіз літератури з проблеми психологічної готовності фахівця до діяльності в екстремальних ситуаціях показав, що ця готовність тісно пов'язана з розробленістю й розвитком психологічної підготовки, тому що однією з цілей психологічної підготовки є формування психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Н.В. Кузьміна [160] відзначає, що формування готовності до професійної праці здійснюється засобами зміцнення здоров'я, формування ціннісного відношення до праці, розвитку здібностей, навичок, умінь (або основ професійної майстерності), цілеспрямованості в саморозвитку.

В.Я. Слепов [253; 254] у своїх численних наукових працях щодо проблем навчання й виховання особового складу подає цілісне уявлення про процес (його етапи, основні методи і засоби), оцінку й формування моральних і психологічних якостей, виділяє його сильні й слабкі сторони, обґрунтовує шляхи й засоби подолання наявних недоліків і труднощів; розкриває тенденції розвитку відповідної теорії й практики. Він розкрив і обґрунтував психолого-педагогічні умови ефективності моральної й психологічної підготовки офіцерів флоту.

Аналіз робіт вітчизняних учених з досліджуваної нами проблеми підготовки працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях

продемонстрував, що більшість учених визначають психологічну підготовку як відносно самостійний процес формування в людини готовності до активних і ефективних дій в екстремальних обставинах.

Діяльність особового складу ОВС надзвичайно багатогранна, багатопланова, вимагає великого обсягу знань, умінь, навичок, наявності величезної кількості морально-бойових, моральних, фізичних, спеціальних і вольових якостей. Для того, щоб визначити поняття професійної підготовки особового складу органів внутрішніх справ, перш за все визначимо її мету, завдання, принципи та структурні елементи.

У тлумачних словниках мета визначається, як «те, до чого хтось прагне, чого хоче досягти; задалегідь намічене завдання» [80; 109; 270; 289].

У науковій літературі під метою професійної підготовки розуміють «формування та розвиток системи професійно важливих знань, вмінь, навичок та особистісних якостей, необхідних для ефективної професійної діяльності» [120; 290]. До того ж, професійна підготовка повинна віддзеркалювати не лише сучасний стан науки, техніки, виробництва, суспільних відносин, але й перспективи їх розвитку.

Формування мети професійної підготовки має починатися з визначення вимог практичної діяльності та закінчуватися трансформацією їх у педагогічні цілі [159]. Тобто мета професійної підготовки обумовлена потребами суспільства й особистості та являє собою замовлення на підготовку спеціалістів.

Узагальнення наукових досліджень [104; 106; 120; 138; 178; 249; 290; 291; 292; 294] з проблем професійної підготовки, в яких міститься певна орієнтація на розуміння мети професійної підготовки, дозволив нам запропонувати своє бачення мети професійної підготовки персоналу ОВС. Це здатність якісно виконувати функції та обов'язки, поставлені завдання, реалізовувати надані права, забезпечувати стабільність службово-трудова відносин осіб рядового і начальницького складу та оптимальну

збалансованість їх чисельності, а також раціональне використання коштів державного бюджету, що виділяються на підготовку.

Загальноприйнятим є те, що мета професійної підготовки обумовлює її завдання. У тлумачних словниках завдання визначаються як «те, що необхідно виконати, здійснити тощо» [109].

В науковій літературі пропонуються різні варіанти завдань професійної підготовки. Так, Ф.К. Думко, Г.Є. Запорожцева [104] завданнями професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ вважають такі: навчання вмілому виконанню службових обов'язків; забезпечення повсякденної готовності до виконання оперативно-службових завдань, до дій в умовах складної оперативної обстановки; формування у рядового і начальницького складу високих моральних якостей, сумлінності, почуття особистої відповідальності за виконання службових обов'язків; удосконалення навичок керівного складу у навчанні й вихованні підлеглих щодо впровадження в практику службової діяльності досягнень науки і техніки, передових форм та методів роботи, основ наукової організації праці й управління; досягнення високого рівня технічної підготовки особового складу.

В.П. Петков до завдань професійної підготовки відносить: оволодіння загальними та спеціальними знаннями, вміннями та навичками; формування, розвиток та корекцію професійно важливих якостей особистості та профілактику професійних деформацій; формування та підтримання оптимальної професійної мотивації [102].

Завдання професійної підготовки визначаються і у загальнодержавних нормативних актах. У Настанові з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України [37] наведено перелік основних завдань професійної підготовки персоналу ОВС, якими названо:

- 1) оволодіння знаннями і спеціальними навичками для виконання службових обов'язків з охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю та інших оперативно-службових завдань;

2) підвищення професіоналізму працівників органів внутрішніх справ шляхом удосконалення спеціальних навичок;

3) зміцнення зв'язків з населенням, забезпечення працівниками міліції прав і свободу людини в ході виконання ними службових обов'язків, підвищення рівня загальної культури рядового і начальницького складу;

4) розвинення у працівників органів внутрішніх справ особистих високоморальних якостей, патріотизму, відповідальності, здібностей до ініціативних дій, сумлінного виконання професійного обов'язку.

Актуальними на даний час залишаються проблемні питання у сфері професійної підготовки, які тісно пов'язані з основними завданнями працівників ОВС. Це – організаційні завдання професійної підготовки персоналу ОВС, до яких можемо віднести такі:

- реалізацію єдиної кадрової політики Міністерства внутрішніх справ України;
- розвиток нормативно-правової бази у сфері професійної підготовки;
- забезпечення управління та координації системою професійної підготовки, належного контролю за її проведенням;
- здійснення підготовки, відповідно до державних освітніх стандартів, професійно-кваліфікаційних характеристик та потреб ОВС;
- створення належної навчально-матеріальної бази для професійної підготовки;
- забезпечення тісної взаємодії між практичними органами та навчальними закладами (центрами), які здійснюють професійну підготовку;
- підготовку типових навчальних планів, програм, підручників, навчальних і методичних посібників, дидактичних матеріалів для навчання у системі професійної підготовки;
- забезпечення реалізації соціальних прав і гарантій працівників органів внутрішніх справ під час професійної підготовки;

– інтенсифікацію міжнародного співробітництва у сфері професійної підготовки з метою обміну досвідом роботи.

Спираючись на загальнодержавні нормативні акти, які регулюють різні напрямки (види, форми) професійної підготовки, на сьогоднішній день система професійної підготовки персоналу ОВС повинна базуватися на принципах, які вказані у Настанові з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу ОВС України [37]:

– безперервності професійної підготовки, тобто навчання під час усієї професійної діяльності;

– обов'язковості професійної підготовки, тобто передбачення підвищення професійних знань, умінь та навичок одним із обов'язків персоналу ОВС;

– наукової обґрунтованості потреби органів та підрозділів внутрішніх справ у працівниках тієї чи іншої кваліфікації, тобто проведення попередньої наукової експертизи плинності кадрів за певними категоріями посад, визначення навантаження та штатної чисельності за окремими професіями в ОВС тощо, аналіз потреб практики у фахівцях певних спеціальностей та освітньо-кваліфікаційних рівнів;

– комплексності та системності професійної підготовки, тобто під час її організації повинні використовуватися оптимальні види, форми та методи професійного навчання;

– диференціації підготовки залежно від наявних знань, умінь та навичок, тобто формування груп для навчання у системі професійної підготовки відповідно до базових знань;

– правового і соціального захисту осіб рядового та начальницького складу ОВС під час професійної підготовки, тобто поширення на них усіх гарантій, забезпечення необхідними фінансовими та матеріальними ресурсами.

Щодо структурних елементів професійної підготовки персоналу ОВС, тобто її окремих видів, які у комплексі утворюють систему професійної підготовки персоналу ОВС, то система професійної підготовки включає:

- 1) початкову підготовку;
- 2) післядипломну освіту;
- 3) службову підготовку;
- 4) самостійну підготовку.

Але приведена схема, відповідно до пункту 1.4. Настанови з організації професійної підготовки [37] щодо організаційних видів професійної підготовки, не в повному обсязі розкриває зміст післядипломної освіти. Зокрема, не вказано на такий важливий вид навчання, як перепідготовка особового складу ОВС, що, на нашу думку, є помилковим і неправильним.

На наш погляд, **початкова підготовка** є важливим структурним елементом безперервного професійного навчання працівників органів внутрішніх справ. Під початковою професійною підготовкою персоналу розуміють навчання, яке проходять уперше прийняті на службу в органи внутрішніх справ працівники з метою отримання знань та розвитку умінь і навичок, необхідних для виконання службових обов'язків за посадою.

Міжнародний і вітчизняний досвід адміністративно-правового регулювання просування працівників по службі засвідчує, що критерієм успішної служби і кар'єри є постійне підвищення свого освітнього рівня. Тому важливим організаційним видом навчання в системі професійної підготовки працівників ОВС є **післядипломна освіта** персоналу.

Післядипломну освіту здобувають особи середнього начальницького складу органів внутрішніх справ, кандидати на службу в органах внутрішніх справ на посади середнього та старшого начальницького складу, які мають базову або повну вищу освіту.

Порядок і умови проходження післядипломної освіти працівників органів внутрішніх справ визначаються Положенням про організацію

післядипломної освіти працівників органів внутрішніх справ України, розробленого відповідно до чинного законодавства України.

Система післядипломної освіти включає: *підвищення кваліфікації* (розширення профілю), *спеціалізацію*, *перепідготовку* та *стажування*.

На нинішній день в системі організації і проведення таких видів навчання, як спеціалізація і підвищення кваліфікації персоналу ОВС, існують певні проблеми. Працівники, яких направляють на курси, часто потреби у навчанні не мають. Більшість з них – це випускники вищих навчальних закладів, які перебувають на посадах менше 3-х років, або працівники пенсійного віку. Незадовільним є грошове утримання працівників, направлених на навчання. Керівники органів внутрішніх справ не направляють на спеціалізацію та підвищення кваліфікації тих працівників, яким це необхідно, через неможливість їх заміни на робочому місці у зв'язку з обмеженістю фахівців відповідної кваліфікації.

Службова підготовка – це вид навчання, який охоплює систему підвищення професіоналізму працівників органів внутрішніх справ шляхом удосконалення спеціальних навичок з метою успішного виконання оперативно-службових завдань і функціональних обов'язків.

Службова підготовка містить такі види: функціональну підготовку; тактику дій особового складу в типових і екстремальних ситуаціях; вогневу підготовку; фізичну підготовку; психологічну підготовку; загальнопрофільну (медична підготовка, засоби зв'язку і спеціальної техніки, цивільна оборона) підготовку.

Функціональна підготовка передбачає вивчення нормативно-правових актів, що регламентують діяльність органів внутрішніх справ та конкретних служб, нормативних актів з різних галузей права, виробничо-економічних питань, які повинні знати працівники ОВС залежно від виконуваних службових обов'язків, питань кадрового забезпечення, зміцнення дисципліни і законності серед особового складу; визначення аспектів удосконалення процесу управління органами і підрозділами внутрішніх справ та людськими

ресурсами; вирішення проблем покращання оперативно-службової діяльності та охорони громадського порядку.

Тактика дій у типових і екстремальних ситуаціях – це система навчальних заходів, які охоплюють особисту підготовку рядового і начальницького складу та органу (підрозділу) в цілому і направлені на набуття навичок застосування на практиці теоретичних знань, правильну оцінку конкретних ситуацій з подальшим прийняттям рішень та їх реалізацію у звичайних та критичних ситуаціях.

Одним з головних напрямків службової підготовки є *вогнева і фізична підготовка* працівників міліції, оскільки в екстремальних умовах, пов'язаних з відбиттям нападів та затриманням правопорушників, що чинять активний опір, у тому числі й озброєних, перед працівниками ОВС стоїть завдання затримати їх, ефективно застосовуючи силові прийоми, спеціальні засоби і вогнепальну зброю. Вогнева і фізична підготовка – основа особистої безпеки працівника ОВС.

Вогнева підготовка передбачає вивчення матеріальної частини табельної зброї, заходів безпеки при поводженні з нею, основ стрільби і вдосконалення навичок стрільби, правильного застосування табельної зброї в реальних умовах оперативно-службової діяльності, а також прищеплює навички швидкісного приготування до стрільби та ведення влучної стрільби по нерухомих і рухомих цілях з різних положень. Навчання здійснюється згідно з курсом стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України.

Фізична підготовка працівників ОВС здійснюється для підвищення фізичної активності працівників, забезпечення творчої та трудової діяльності, постійної бойової готовності та вироблення якостей, необхідних для виконання оперативно-службових завдань, зміцнення службової дисципліни та профілактики захворювань.

Заняття з фізичної підготовки спрямовані на всебічний гармонійний розвиток працівників, виховання у них високих морально-вольових якостей,

формування навичок застосування прийомів самозахисту без зброї, подолання смуг перешкод, прищеплення особовому складу потреби фізичного та морального вдосконалення, готовності до виконання службових обов'язків. Під час організації та проведення занять з фізичної підготовки, складання документації з обліку фізичної підготовки необхідно керуватися Настановою про організацію фізичної підготовки працівників органів внутрішніх справ.

Складовою частиною професійної підготовки персоналу ОВС є психологічна підготовка. Формування професійної майстерності без психологічної підготовки буде незавершеним. Працівники міліції, які неволодіють достатніми знаннями про людську психіку і не ураховують психологічні фактори у своїй роботі, як правило, діють не професійно, формуючи негативне відношення громадян до міліції загалом.

Психологічна підготовка – це комплекс заходів психолого-педагогічного характеру, спрямованих на формування, підтримку та розвиток у працівників професійно важливих психологічних та морально-ділових якостей, внутрішнього самоконтролю в конфліктних ситуаціях, комунікативної культури, психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, позитивної мотивації до вибору безпечних технологій виконання службових завдань.

Завданнями психологічної підготовки є формування у працівників міліції психологічної стійкості, опірності до дій стрес-факторів і їх складових, а також розвиток у них потрібних навиків та умінь, що сприяють високоефективному виконанню усіх професійних дій у будь-яких складних і небезпечних умовах службової діяльності з забезпечення правопорядку. Питання психологічної підготовки відпрацьовуються на практичних заняттях з функціональної, вогневої, фізичної, тактичної та інших видів підготовки персоналу.

Проведення занять покладається на **керівників** органів внутрішніх справ та відповідних служб і вважається їх першочерговим обов'язком.

Особи, які проводять заняття з будь-якого виду службової підготовки, складають план-конспект з теми, що вивчається, який затверджується керівником підрозділу ОВС [66].

Організаційне і методичне забезпечення професійної підготовки, надання допомоги і контроль за її станом разом з структурними підрозділами здійснюють відділи (відділення, групи) професійної підготовки, які є структурними підрозділами Департаменту кадрового забезпечення МВС України, управлінь (відділів) кадрового забезпечення ГУМВС, УМВС, УМВС, лінійних управлінь УМВСТ. Загальне керівництво за станом цієї роботи здійснюється ДКЗ МВС України. У службах, органах і підрозділах внутрішніх справ ці функції покладаються на заступників начальників – начальників секторів кадрового забезпечення, а там, де їх немає, – на одного найбільш підготовленого працівника з числа осіб середнього або старшого начальницького складу.

Введення в органах і підрозділах внутрішніх справ посад старших інспекторів зі службової підготовки, інспекторів та інструкторів з вогневої і фізичної підготовки у відповідності до штатної чисельності ОВС дозволило сприяти забезпеченню належного рівня спеціальної фізичної підготовленості та професійної майстерності працівників органів внутрішніх справ. У зв'язку з вимогами сьогодення для ефективної роботи служб у цьому напрямку необхідно ввести такі посади і в кожний структурний підрозділ апаратів ГУМВС, УМВС, УМВСТ.

Як показує проведений аналіз, останнім часом майже 50–60% особового складу не мають можливості відвідувати заняття зі службової підготовки з різних причин, що є проблематичним питанням для всіх практичних органів та підрозділів внутрішніх справ регіональних ГУМВС, УМВС, УМВСТ. Часто це пояснюється невмінням правильно розподіляти свій робочий час, неправильною системою організації і контролю з боку окремих керівників щодо використання підлеглими свого робочого часу. Це нерідко пов'язано з неорганізованістю, безплановістю, проведенням зайвих

нарад, що приводить до надмірного навантаження працівників та негативно впливає на умови їх самостійного навчання.

Отже, враховуючи вищевикладену мету, завдання, принципи і види професійної підготовки персоналу ОВС, під **професійною підготовкою** рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України слід розуміти нормативно врегульований, організований, безперервний і цілеспрямований процес оволодіння знаннями, спеціальними вміннями і навичками, необхідними для успішного виконання оперативно-службових завдань.

Ефективність діяльності фахівців органів внутрішніх справ у складних та професійно відповідальних ситуаціях визначається, поряд із іншими чинниками, якістю їхньої професійно-психологічної підготовки. У багатьох випадках працівнику доводиться діяти в умовах невизначеності, при дефіциті часу, необхідності швидкого прийняття рішень, наприклад, при знешкодженні або затриманні злочинців, визволенні заручників при необхідності збереження власного життя та життя сторонніх осіб. Тому сьогодні складається загальне розуміння необхідності психологічної підготовки працівників ОВС.

Проведений нами порівняльний аналіз умов оперативно-службової діяльності та умов навчання надав можливість виявити, що традиційна система навчання достатньою мірою не моделює екстремальні особливості оперативно-службової діяльності. Це, на наш погляд, має стати одним із завдань у підготовці працівників ОВС до дій в екстремальних умовах, що в свою чергу забезпечить гармонійне поєднання традиційних методів підготовки і професійного зростання працівника та суб'єктивно-психологічного простору особистості в єдину несуперечливу цілісність, яка буде відповідати об'єктивним вимогам екстремальних умов його діяльності.

Ми вважаємо, що формування й розвиток психологічної та професійної готовності до дій в екстремальних ситуаціях повинно відбуватися з врахуванням системоутворюючих механізмів психологічної структури

діяльності, тобто через виявлення та корекцію індивідуального змісту предмета дії, створення якого опосередковано соціально-психологічними, психолого-правовими, професійними, релігійними, культурологічними проявами особистості та суб'єктивно-психологічним досвідом індивіда.

Психологічна підготовка в спеціальному змісті часто включає її деякі складові – емоційно-вольову підготовленість, тренування психічних функцій. Рідше психологічну підготовку ототожнюють із цілісною підготовкою фахівця на підставі того, що вона спрямовано впливає на психіку. Психологічна підготовка в широкому змісті як озброєння особового складу знаннями психології застосовується неспеціалістами як більш коротка форма.

Психологічна підготовка у власному змісті виступає як відносно самостійний, відмінний від інших процес формування психологічної стійкості до небезпеки, готовності до дії, прагнення до протиборства. І все це, як правило, пронизується психологічним змістом.

Підвищення ефективності психологічного забезпечення діяльності особового складу нерозривно пов'язано з удосконаленням організації професійної підготовки працівників в органах внутрішніх справ та освітніх установах системи МВС України. При цьому професійна психологічна підготовка тісно пов'язана з іншими напрямками психологічної роботи (професійним психологічним відбором, психологічним супроводом службової й навчальної діяльності і т.п.) [42].

Існуюча практика професійної підготовки особового складу показує, що рівень психологічної підготовленості, ступінь сформованості психологічної стійкості й готовності до дій в екстремальних ситуаціях, рівень розвитку професійно важливих психологічних якостей є необхідною умовою ефективності професійної діяльності й одним з службово-бойових завдань, від яких залежить успішність дій в екстремальних умовах.

Саме ефективна організація професійної психологічної підготовки сприяє формуванню в працівників міліції психологічних знань, умінь і

навичок, необхідних для успішного виконання завдань, покладених на працівників ОВС.

Значним внеском у розробку досліджуваної проблеми стали дослідження Ф.К. Думко [104], С. К. Делікатного [99], В.І. Дяченко [106], Г.Є. Запорожцевої [120], В.Н. Смирнова [257], А.М. Столяренко [260], А.В. Юрченко [291], С.Х. Яворського [294], які присвячені вдосконаленню психологічної підготовки працівників ОВС. У цих дослідженнях одержали глибоке обґрунтування науково-теоретичні положення із проблем психологічної підготовки працівників ОВС. Психологічна підготовка, на нашу думку, має також власну внутрішню логіку розвитку і здійснюється специфічними педагогічними прийомами й засобами. Сучасна педагогічна наука розрізняє зміст понять «психологічна підготовка», «психологічна підготовленість» і «психологічна готовність».

Під професійною підготовкою в широкому значенні цього слова Ф.К. Думко, Г.Є. Запорожцева розуміють процес і результат діяльності, що спрямовані на оволодіння певним запасом професійних знань, умінь та навичок, а також якостей особистості, необхідних для успішного виконання професійної діяльності, тобто професійної компетентності фахівця» [104, с. 8]. Формування професійної готовності як кінцевого результату відбувається у процесі професійної підготовки майбутнього фахівця у ВНЗ.

Підготовка фахівців для органів внутрішніх справ в Україні до 1995 р. здійснювалася лише академією МВС (м. Київ) та 8-ма училищами міліції. На сучасному етапі така підготовка здійснюється у 14-ти вищих навчальних закладах (5 університетів, 9 інститутів) майже для всіх галузевих служб за 13-ма спеціальностями.

Однак в Україні, поряд з певними успіхами, сучасна практика професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ у вищих навчальних закладах ще не позбавлена суперечностей. Причиною їх появи став дисонанс, що виник між суспільною та освітньою системами.

На думку вчених і практиків (О.М. Бандурка, С.Д. Гусарев, О.Ф. Скакун, С.С. Сливка, А.М. Столяренко, О.Д. Тихомиров), зміст професійної освіти працівників міліції сьогодні має забезпечувати: адекватний світовому рівень загальної і професійної культури фахівця; формування адекватної сучасному рівню знань картини світу; інтеграцію особистості в національну і світову культуру суспільних відносин; формування людини і громадянина, інтегрованого в сучасне суспільство і націленого на вдосконалення суспільства.

Особливим напрямом підготовки кадрів для органів внутрішніх справ у національних системах відомчої освіти є навчання фахівців для Міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерпол). Україну було прийнято до Інтерполу в листопаді 1995 р. Проблема інтеграції підготовки вітчизняних міліцейських кадрів у світову систему поліцейської освіти на початку ХХІ ст. стає дедалі більш очевидною.

Принципи побудови систем підготовки правоохоронців у розвинених демократичних зарубіжних країнах за своєю сутністю є подібними, хоча шляхи їх реалізації мають свої особливості. Такими особливостями нам видаються: розгалуженість і різноманітність поліцейських систем, наявність поліцейських органів у різних міністерствах і відомствах, їх незалежність один від одного.

Дослідники проблем психологічної підготовленості до діяльності в умовах небезпеки для життя В.К. Коломієць, В.В. Юстицький схильні включати в це поняття тільки створення установки. Але в цьому тільки ми вбачаємо одне з завдань психологічної підготовки, що стосується психологічних станів.

М.І. Дьяченко [105] вважає, що зміст психологічної підготовки рівнозначний формуванню морально-бойових якостей особистості. Прихильники цієї точки зору по суті справи ототожнюють психологічну підготовку з усім процесом виховання й навчання, не бачать її специфіки й конкретних завдань.

Існують й інші точки зору. Наприклад, В.В. Авдєєв [45], А.В. Барабаншиков [86] стверджують, що психологічна підготовка – це підготовка психіки до подразників надзвичайної сили, тобто йдеться практично про психологічну готовність до діяльності в екстремальних умовах. Ця точка зору ігнорує роль моральних установок особистості, які допомагають їй в «настроюванні» психіки для виконання складних завдань діяльності, не підкреслюється результат цієї підготовки – психологічна готовність до активних дій.

Отже, готовність і підготовленість, на наш погляд, – не те саме. Різні показники підготовленості можуть входити в загальну структуру готовності лише як її окремі компоненти.

Психологічна підготовленість – складне особистісне утворення. Воно включає наявність професійно-психологічних знань, умінь, навичок, властивостей і якостей, що гарантують успішне подолання труднощів службової діяльності в екстремальних ситуаціях. Психологічна підготовленість є результатом тривалого процесу професійної підготовки.

Психологічна готовність – це стан підвищеної змобілізованості психіки (продуктивного бойового збудження, підвищеної ефективності роботи уваги, пам'яті й психомоторики). Як усякий психічний стан, готовність є відносно короткочасною, ситуативною. Це визначає й методичні труднощі оцінки психологічної готовності.

Виходячи із сутності й стану розробки теорії й практики проблеми оцінки й формування психологічної підготовленості працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, можна реально побачити невирішені питання.

По-перше, дотепер не створена цілісна система оцінювання психологічної готовності працівників МВС як складової частини функцій психологічної служби ОВС, яка мала б на підставі визначених критеріїв готовності надавати рекомендації щодо мобілізації працівників ОВС при виконанні оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях.

По-друге, психологічна готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях як науковий феномен ще не отримала розуміння з боку керівників служб і підрозділів ОВС, а також їхніх підлеглих у системі службової підготовки особового складу ОВС.

По-третє, у теоретичних розробках проблеми не проявляється істотного поглиблення й розширення фронту досліджень, що пов'язано з недостатньою експериментальною базою й відсутністю сучасного проблемного дослідницького центра.

По-четверте, керівники підрозділів ОВС, не одержуючи у ВНЗ достатньої змістовної й методичної орієнтації з проблеми психологічної готовності як компонента психологічної підготовленості особистості до активних і рішучих дій при ускладненні оперативної обстановки, при виконанні раптово виниклих завдань не проявляють до них достатньо інтересу, не докладають зусиль для всебічного вдосконалення процесу психологічної підготовки підлеглих і формування їхньої психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях.

По-п'яте, теоретичний пошук змісту, структури, критеріїв оцінки психологічної готовності не має належної координації із зусиллями практиків, не виводиться на рівень психологічних технологій, розробки умов і методів впровадження в практику навчальної й службової діяльності. Внаслідок цього процес психологічної підготовки й формування психологічної готовності працівників ОВС ведеться найчастіше стихійно й малоефективно.

Висновки до 3 розділу

Подані в третьому розділі результати досліджень розкривають зміст і особливості прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, а також проблемам психологічного

відбору у площині готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах. Завершальним етапом дослідження було вивчення проблем професійно-психологічної підготовки працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Як висновки до третього розділу, пропонуємо наступні рекомендації для підвищення ефективності психологічного забезпечення професійної діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях:

1. Керівникам, психологам ОВС при аналізі причин низької ефективності діяльності працівників ОВС в екстремальних умовах доцільно використати процедури кількісної оцінки основних компонентів психологічної готовності (мотиваційного, вольового, когнітивного, регуляторного, типологічного) і їх частки в успішності діяльності в екстремальних умовах.

2. Для прогнозування довгострокової психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах рекомендується використовувати метод експертних оцінок, що включає визначення рівнів і п'яти основних компонентів готовності, а для оперативного прогнозу ситуативної психологічної готовності застосовувати розроблений у дисертації психодіагностичний алгоритм.

3. При психологічному відборі працівників ОВС, моніторингу їхнього психологічного стану й оцінці індивідуально-психологічних особливостей особистості доцільно використати інформативні психодіагностичні методики 16 ФЛО, СМІЛ, КІТ, Прогноз-2, САН, РДО, реактивна тривожність, колірний тест і діагностика ФС ЦНС, а також діагностичний алгоритм їхнього застосування (у вигляді рівняння багатомірної регресії).

4. Систему психологічного забезпечення працівників ОВС, їхню професійно-психологічну підготовку до діяльності в екстремальних умовах доцільно орієнтувати на розвиток у них регуляторних, мотиваційних і когнітивних компонентів психологічної готовності, звернувши особливу

увагу на працівників з малим і великим досвідом діяльності в екстремальних ситуаціях.

5. Систематизацію суб'єктів професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних умовах рекомендовано здійснювати з використанням системного аналізу та врахуванням індивідуального підходу, динамічності навчання, візуалізації та оцінки дій, обговоренні помилок тощо.

6. Найбільш оптимальними формами організації професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних умовах слід вважати: динамічність навчання при практичному опрацюванні можливих дій в екстремальних умовах; практичне застосування та використання стрес-факторів в учбових ситуаціях на заняттях з службової підготовки; проведення практичного моделювання різних екстремальних ситуацій під час професійної підготовки; впровадження на всіх етапах системи професійної підготовки впливу особливостей екстремальних ситуацій на психіку працівника з критичним аналізом зробленого та виправленням можливих помилок тощо.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи проведені дослідження, можна зробити висновок, що одним з важливих напрямків підвищення ефективності діяльності в ОВС є забезпечення особистої безпеки працівників ОВС завдяки високому рівню їхньої психологічної готовності до оперативно-службової діяльності, зокрема в екстремальних ситуаціях. Аналіз психологічної, педагогічної та юридичної літератури з питань генезису, психологічної сутності і природи екстремальних ситуацій довів, що тривалий вплив стресогенних факторів, наявність постійної вітальної загрози для життя, висока ймовірність загибелі, поранення, травматизації висувають високі вимоги не тільки до рівня професійної підготовленості, але й до психологічних якостей особистості працівника міліції, що обумовлює довгострокову й оперативну психологічну готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях.

У зв'язку з цим оцінка, прогнозування й формування психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях належить до числа пріоритетних завдань профвідбору, професійно-психологічної підготовки й психологічного забезпечення діяльності працівників ОВС.

Теоретичні основи екстремальної психології визначають необхідність дослідження двох основних типів психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах – тривалої (довгострокової) і оперативної (короткочасної, короткострокової). У рамках таких досліджень значний науково-практичний інтерес викликає аналіз рівнів виразності й структури основних компонентів (мотиваційного, волевого, когнітивного, регуляторного й типологічного) тривалої психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах, а також розробка діагностичного алгоритму оперативного прогнозу короткострокової психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях, що і стало метою нашого дослідження.

Результати дослідження дозволили підтвердити гіпотезу дослідження, а також обґрунтувати й сформулювати наведені нижче висновки.

1. Узагальнення теоретичних досліджень проблеми готовності працівника ОВС до професійної діяльності дозволив зробити висновок, що стан психологічної готовності особистості до діяльності – це складне динамічне утворення, між компонентами якого існують функціональні залежності. У його динамічній структурі виділяють наступні функціонально взаємозалежні компоненти: мотиваційний, орієнтаційний, операціональний, вольовий й оцінний.

Що стосується власне феномену готовності працівника ОВС до професійної діяльності, то його слід розглядати, як психічний стан мобілізованості психіки щодо певної моделі відповідної дії та спрямованості свідомості працівника ОВС на актуалізацію потреби в виконанні завдань оперативно-службової діяльності на високо професійному рівні.

2. Проведений нами аналіз екстремальних ситуацій в оперативно-службовій діяльності працівників різних служб ОВС показав, що напруженість і екстремальність є умовами професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ, які детерміновані зовнішніми умовами, тобто обумовлені особливостями оперативно-службової діяльності в ОВС і в той же час пов'язані з внутрішніми умовами, які визначаються особистісними якостями працівника ОВС.

3. Вивчення концептуальних підходів щодо психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях дає нам підстави стверджувати, що психологічна готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях – це багатоконпонентний психологічний стан, що виявляється у двох основних формах – довгостроковій і оперативній, має складну динамічну структуру, між компонентами якої існують функціональні залежності. Для їх оцінки необхідно використати технології експертної й психодіагностичної кваліметрії, що передбачає аналіз їх рівнів, критеріїв, компонентів, а також

комплекс інформативних психологічних експрес-тестів у вигляді психодіагностичного алгоритму.

4. Проведене експериментальне дослідження довело, що більшість працівників ОВС має досить високий (44,5%) або середній (36,4%) рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях, що тісно пов'язано з успішністю діяльності при виконанні оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях.

5. Порівняльний аналіз рівнів виразності п'яти основних компонентів психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах показав, що в загальній вибірці всі компоненти психологічної готовності сформовані синфазно й відносно рівномірно (від 4,03 до 4,17); найбільш виражені вольовий (4,17) і типологічний (4,15) компоненти, менш виражені мотиваційний (4,10), когнітивний (4,08), регуляторний (4,03) компоненти.

Аналіз виразності основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях у працівників з різним рівнем успішності оперативно-службової діяльності довів, що у високоуспішних працівників превалюють вольовий, когнітивний і типологічний компоненти, менш вираженими є мотиваційний і регуляторний компоненти. У працівників із середньою й низькою успішністю діяльності найбільш сформовані вольовий і типологічний компоненти, тоді як рівень виразності трьох інших компонентів значно нижче. Ці дані необхідно враховувати при формуванні психологічної готовності працівників ОВС.

Багатомірний аналіз часток п'яти основних компонентів психологічної готовності в ефективності діяльності трьох різних (високо-, середньо- і низькоуспішних) груп працівників ОВС дозволив виявити значимість кожного з компонентів психологічної готовності для успішності діяльності в екстремальних ситуаціях і визначити напрямки вдосконалення психологічної готовності працівників, що перебувають на різних рівнях ефективності діяльності.

6. На основі інформативних показників психодіагностичних тестів САН, реактивна тривожність, РДО, діагностика ФС ЦНС, колірний тест за допомогою багатомірного регресійного аналізу розроблено діагностичний алгоритм, що дозволяє з високою точністю (0,77–0,82) прогнозувати рівень психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

7. Основним організаційно-методичним принципом професійно-психологічної підготовки працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях є формування стану готовності як сукупності психофізіологічних, психодинамічних, морально-психологічних і соціально-психологічних характеристик, якостей і властивостей, які відповідають особливостям оперативно-службової діяльності і є внутрішньою умовою її успішного здійснення. Психологічна готовність як показник професійної майстерності формується цілеспрямовано і психологічно супроводжується впродовж усієї служби.

7. Ефективне розв'язання комплексу завдань професійно-психологічної підготовки передбачає організацію цілеспрямованого процесу оволодіння психологічними знаннями працівників ОВС та формування і розвиток умінь, навичок діяльності в екстремальних ситуаціях. Найбільш оптимальними формами організації професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях слід вважати: динамічність навчання при практичному опрацюванні можливих дій в екстремальних умовах; практичне моделювання стрес-факторів в учбових ситуаціях на заняттях з службової підготовки; вивчення на всіх етапах системи професійної підготовки впливу особливостей екстремальних ситуацій на психіку працівника з критичним аналізом зробленого та виправленням можливих помилок тощо. Зазначені принципові положення знайшли своє відображення в розробленій авторській програмі професійно-психологічної підготовки працівників ОВС до дій в екстремальних ситуаціях, що включає в себе курси вправ, спеціально змодельованих ситуацій, наближених до реальних, умов

професійної діяльності, яка була успішно апробована у Львівському державному університеті внутрішніх справ МВС України.

Перспективні напрями подальшої роботи полягають в узагальненні досвіду впровадження методичних рекомендацій професійно-психологічної підготовки працівників ОВС у службову підготовку працівників ОВС та їх оптимізації, опрацюванні методики психологічного супроводу оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях.

Проведене дослідження не вичерпує всієї глибини поставленої проблеми. Перспективи подальшої науково-дослідної роботи вбачаємо у поглибленому вивченні динаміки та специфіки формування й розвитку психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях працівників ОВС різних служб і спеціальностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996. – № 30.
2. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 р., № 565-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: «Законодавство України» сайт Верховної Ради, 1996–2008.
3. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 р. № 1045-XIV // ВВР України. – 1999. – № 45. – Ст. 397 (з наступними змінами).
4. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України: Закон України від 22.02.2006 р. № 3460-IV.
5. Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Указ Президента України від 17.10.2000 р., № 1138/2000 // Іменем закону. – 15.12.2000. – № 51.
6. Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Указ Президента України від 17.10.2000 р. – № 1138/2000 // Іменем закону. – 15.12.2000. – № 51.
7. Про Концепцію професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації незайнятого населення: Постанова Кабінету Міністрів України від 1.02.1996 р. – № 150 // Урядовий кур'єр. – 06.02.1996.
8. Про державні тести і нормативи оцінки фізичної підготовленості населення України: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.01.1996 р. – № 80. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: «Законодавство України» сайту Верховної Ради, 1996–2008.
9. Про затвердження Положення про систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців і Положення про єдиний порядок підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації керівників державних підприємств, установ і організацій:

Постанова Кабінету Міністрів України від 8.02.1997 р. – № 167. // Урядовий кур'єр. – 17.02.1997.

10. Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ Української РСР: Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 29 липня 1991 року № 114.

11. Про затвердження Концепції оптимізації підготовки кадрів та організації надання освітніх послуг у навчальних закладах Міноборони, інших центральних органів виконавчої влади, що здійснюють керівництво військовими формуваннями і правоохоронними органами: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 р. – № 436 // Урядовий кур'єр. – 26.07.2003.

12. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України № 16 від 19.01.2007 р.

13. Про затвердження Кодексу честі працівника ОВС: Наказ МВС України №18 від 11.01.1996 р.

14. Про затвердження інструкції по категорюванню засобів індивідуального бронезахисту в органах та підрозділах внутрішніх справ, внутрішніх військах і вищих навчальних закладах системи МВС України: Наказ МВС України № 30 від 16.01.97.

15. Про заходи щодо зміцнення дисципліни і законності в органах внутрішніх справ та попередження надзвичайних подій, пов'язаних із загибеллю й травмуванням особового складу: Наказ МВС України № 81 від 16.03.2007 р.

16. Про підготовку резерву керівних кадрів міськрайлінорганів внутрішніх справ України: Наказ МВС України №106 від 23.02.98 р.

17. Про затвердження Інструкції про заходи безпеки при поводженні з вогнепальною зброєю (втратив чинність): Наказ МВС України № 115 від 21.02.1996 р.

18. Про додаткові заходи щодо дотримання працівниками органів внутрішніх справ принципів законності, забезпечення прав і свобод громадян: Наказ МВС України № 157 від 15.05.2007 р.

19. Про стан роботи стосовно забезпечення особистої безпеки працівників міліції ГУМВС, УМВС в областях, УМВСТ та покарання винних: Наказ МВС України № 159 від 13.03.1998 р.

20. Про затвердження Інструкції про порядок проведення атестування особового складу органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України №181 від 22.03.2005р.

21. Про затвердження положення про конкурс з визначення кращою за професією серед працівників органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України № 241 від 12.07.2007 р.

22. Про затвердження Програми профілактично-виховної роботи серед особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ України на 2008–2012 роки: Наказ МВС України № 248 від 30.05.2008 р.

23. Про невідкладні заходи, щодо підвищення рівня загальної професійної культури поведінки працівників ОВС: Наказ МВС України № 332 від 29.04.2001 року.

24. Про затвердження Інструкції про порядок формування в ОВС України резерву кадрів на висунення та організацію роботи з ним: Наказ МВС України №335 від 27.04.2001р.

25. Про забезпечення умов особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ під час виконання охоронних функцій: Наказ МВС України № 437 від 12.06.1998 р.

26. Про затвердження Настанови з організації роботи органу внутрішніх справ: Наказ МВС України №495 від 15.06.99 р.

27. Про затвердження Правила носіння форменого одягу та знаків розрізнення особами начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, військовослужбовцями внутрішніх військ: Наказ МВС України від 24.05.1995 року № 535.

28. Про затвердження Настанови з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України та Положення про організацію післядипломної освіти працівників органів внутрішніх справ України (нова редакція): Наказ МВС України № 693 від 11.07.2006 р.

29. Про серйозні недоліки в організації професійної підготовки та забезпечення безпеки особового складу органів і підрозділів внутрішніх справ України: Наказ МВС України № 728 від 21.10.2000 р.

30. Про оголошення рішення колегії МВС України «Про стан професійної підготовки та безпеки особового складу органів внутрішніх справ України та заходи щодо їх вдосконалення відповідно до завдань Президента України з питань забезпечення належного громадського порядку та протидії злочинності в державі: Наказ МВС України № 759 від 21.10.2000 р.

31. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 28.07.2004 № 842.

32. Про затвердження Інструкції про порядок і правила придбання, видачі, зберігання в органах внутрішніх справ електрошокових пристроїв: Наказ МВС України № 865 від 28.12.95.

33. Про затвердження Інструкції із заходів безпеки при поводженні з табельною вогнепальною зброєю: Наказ МВС України № 970 від 02.11.2002 р.

34. Про затвердження інструкції про порядок добору та зарахування працівників органів внутрішніх справ України до резерву кадрів для переміщення на вищі посади та організації роботи з ними: Наказ МВС України № 1317 від 06.11.2003.

35. Про затвердження типової структури органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України №1365 від 30.12.2002 р.

36. Порядок організації та проведення соціально-гуманітарної підготовки рядового та молодшого начальницького складу органів та

підрозділів внутрішніх справ: Наказ МВС України № 1458 від 25 листопада 2003 р.

37. Про організацію професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України (зі змінами та доповненнями до Настанови з фізичної підготовки рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України згідно наказу МВС України від 14.11.2006 р., № 1122) : Наказ МВС України №1444 від 25.11.2003 р.

38. Про затвердження Положення про організацію початкової підготовки (спеціалізації) працівників органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України № 464 від 06.12.2007 р.

39. Про стан та заходи щодо удосконалення професійної підготовки, зміцнення дисципліни і законності серед особового складу органів внутрішніх військ: Рішення колегії МВС України від 15 липня 1997 р. № 6 км/2.

40. Про стан дисципліни і законності, забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ України: Рішення колегії МВС України від 20 липня 1998 року № 3 км/5.

41. Про стан професійної підготовки і безпеки особового складу органів внутрішніх військ України та заходи щодо їх вдосконалення відповідно до завдань Президента України з питань забезпечення належного громадського порядку та протидії злочинності в державі: Рішення колегії МВС України від 21.10.2000 р. № 7 км/9.

42. Концепція розвитку системи психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ України, затвердженої рішенням колегії МВС України № 2 КМ/2 від 5 лютого 1997 р.

43. Аболин Л.М. Эмоциональная устойчивость в напряженной деятельности, ее психологические механизмы и пути повышения: автореф. дисс. ... д-ра пед. наук / Л.М. Аболин. – М., 1989. – 42 с.

44. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 336 с.
45. Авдеев В.В. Психологические основы повышения эффективности деятельности работников органов внутренних дел в экстремальных ситуациях / В.В. Авдеев. – М., 1988. – 47 с.
46. Александров Ю.В. Зміна особистісних якостей у працівників ОВС внаслідок розвитку професійної деформації / Ю.В. Александров // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 4. – С. 180–183.
47. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2-х т. Т. 1 / Б.Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – 232 с.
48. Анастаси А. Психологическое тестирование: в 2-х кн. / А. Анастаси; пер. с англ.; под ред. К.М. Гуревича, В.И. Лубовского. – М.: Педагогика, 1982. – Кн. 1. – 320 с.; Кн. 2. – 336 с.
49. Андреев Н.В. Психологические особенности личности и коллектива сотрудников отряда милиции особого назначения: автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / Н.В. Андреев. – М., 1991. – 24 с.
50. Андреева Г.М. Социальная психология. / Г.М. Андреева. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 375 с.
51. Андросюк В.Г. Діяльність співробітників міліції в екстремальних умовах / В.Г. Андросюк // Матеріали респ. наук.-практ. конфер. «Практична психологія в органах внутрішніх справ». – К.: РВВ Київського інституту внутрішніх справ, 1995. – С. 42–45.
52. Анисимов О.С. Основы общей и управленческой акмеологии / О.С. Анисимов, А.А. Деркач. – М.: ИНФРА-М, 1995. – 272 с.
53. Анисимова Н.П. Психология подбора и расстановки кадров. автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология, психология социальной работы» / Н.П. Анисимова. – Ярославль, 1982. – 16 с.

54. Ануфрієв М.І. Організація роботи з персоналом в органах внутрішніх справ України: метод. посібник / М.І. Ануфрієв. – К.: РВВ МВС України, 2002. – 348 с.

55. Ануфрієв М.І. Основні напрямки кадрового забезпечення органів внутрішніх справ України: організаційно-правовий аспект: монографія. / М.І. Ануфрієв. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2001. – 238 с.

56. Ануфрієв М.І. Кадрова, виховна, соціальна та психопрофілактична робота в ОВС: інформаційний збірник / М.І. Ануфрієв, В.І. Кривуша, Т.В. Кушнірова. – К.: РВВ КІВС при НАВС, 2003. – 122 с.

57. Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анциферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3–18.

58. Артем'єв В.О. Шляхи удосконалення методів професійного психологічного відбору для роботи в умовах підвищеного ризику / В.О. Артем'єв // Право і безпека. – 2002. – № 3. – С. 146–149.

59. Бакеев В.А. Психологические проблемы повышения эффективности управленческих решений руководителей органов внутренних дел: учеб. пособие / В.А. Бакеев. – М.: Академия МВД СССР, 1983. – 90 с.

60. Балахничева Г.В. Активные методы обучения / Г.В. Балахничева. – М.: Профиздат, 1986. – 150 с.

61. Балыков Н.П. Разработка проблемы психологической подготовки войск после 60-х годов / Н.П.Балыков // Путь повышения эффективности морально-политической и психологической подготовки личного состава в подразделении, части: сб. статей. – М.: ВПА, 1989. – С. 62–78.

62. Бандурка А.М. Психология управления. / А.М.Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. – Х.: «Фортуна-пресс», 1998. – 464 с.

63. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України: підручник / А.М. Бандурка. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.

64. Бандурка О.М. Теорія та методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ: підручник / О.М. Бандурка, В.О. Соболев. – Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 480 с.
65. Барабанщиков А.В. Формирование у советских воинов активной жизненной позиции / А.В.Барабанщиков. – М.: ВПА им. В.И. Ленина, 1981. – 84 с.
66. Барко В.І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ : дис... доктора психол. наук: спец. 19.00.06 / В.І. Барко // Національна академія внутрішніх справ України. – К.:, 2004. – 380 с.
67. Безсонов С.П. Психология в деятельности милиции общественной безопасности: учеб. пособие / С.П. Безсонов, Д.С. Безсонов, М.Г. Явник. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та МВС России, 2007. – 171 с.
68. Белаш Н.И. Патроны с эластичным поражающим элементом / Н.И. Белаш // Бизнес и безопасность. – К., 1999. – № 2. – С. 22–23.
69. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б.Березин. – Л.: Наука, 1988. – 196 с.
70. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. / Н.А.Бернштейн. – М., Медицина, 1966.
71. Бесчасный В.Н. Работа с персоналом органов внутренних дел: науч.-практ. пособие / В.Н. Бесчасный. – Донецк: ДЮИ МВД при ДонНУ, 2005. – 324 с.
72. Блейхер В.М. Психологическая диагностика интеллекта и личности. / В.М.Блейхер, Бурлачук Л.Ф. – К.: Вища школа, 1986. – 198 с.
73. Бобнева М.И. Социально-психологические проблемы организации надежной профессиональной деятельности / М.И. Бобнева // Психологические проблемы профессиональной деятельности: сб. статей. – М.: Наука, 1991. – С. 121–135.
74. Бобнева М.И. Социальные нормы регуляции поведения: монография / М.И. Бобнева. – М., Наука, 1988. – 311 с.

75. Методические рекомендации по психологическому отбору лиц, имеющих высшее образование и поступающих в ОВД / [Б.Г. Бовин, Л.Я. Зыбковец, С.М. Давыдов, Е.Е. Кабанец]. – М.: НИЦ-ПМО, 1993. – 20 с.

76. Бовин Б.Г. Методические рекомендации по проведению первичного собеседования и психологического изучения кандидатов в органы внутренних дел / Б.Г. Бовин, М.О. Калашников, А.А. Колесников. – М.: НИЦПМО, 1995. – 49 с.

77. Бодров В.А. Система психологической регуляции стрессоустойчивости человека-оператора. / В.А. Бодров, А.А. Обознов // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 4. – С. 32–40.

78. Боровиков В.П. STATISTICA. Статистический анализ и обработка данных в среде Windows / В.П. Боровиков, И.П. Боровиков. – М.: Информ.-издат. дом «Филин», 1997. – 608 с.

79. Навчальний посібник до спецкурсу з питань правової культури, службової етики та правил спілкування з громадянами. МВС України / [С.А. Бублик, В.М. Вовк, Ю.В. Івченко, Г.М. Петрова, Н.І. Семчук, О.В. Павлишин, Б.Ф. Чміль]. – К.: НАВСУ, 2005. – 84 с.

80. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб.: Питер-Ком, 1999. – 528 с.

81. Психологическое обеспечение работы с руководящими кадрами органов внутренних дел: метод. Пособие / [В.М. Бурыкин, М.И. Марьин, В.Е. Петров]. – М.: ГУК МВД России, 2003. – 211 с.

82. Организация воспитательной работы в органах внутренних дел: учеб.-нагляд. Пособие / [В.С. Бялт, Е.Б. Гоголевская, В.В. Талянин, А.Н. Томашев]. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург ун-та МВС России, 2008. – 72 с.

83. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб.: Питер, 1997. – 655 с.

84. Вахнина В.В. Психологические особенности мотивации личности руководителя органов внутренних дел: дисс. канд. психол. наук. 19.00.06. / В.В. Вахнина – М., 1999. – 206 с.

85. Венцлав С.В. Применение математических методов в задачах профессионального отбора и распределения кадров / С.В. Венцлав. – Л.: МО, 1987. – 140 с.

86. Военная педагогика и психология: сб. статей / под. ред. Н.В. Барабанщикова. – М.: Воениздат, 1986. – С. 113.

87. Воробйова І.Ю. Психологічне забезпечення діяльності працівників ОВС в умовах вияву соціально-небезпечної поведінки натовпу: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія». – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – 21 с.

88. Гимазетдинов Ф.М. Совершенствование процесса обучения стрельбе из табельного оружия в криминальных ситуациях курсантов специальных средних учебных заведений МВД России: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04. «Теория и методика профессионального образования» / Ф.М. Гимазетдинов. – СПб., 2000. – 27 с.

89. Гинецинский В.И. Педагогическая система и задачи определения критериев эффективности ее функционирования / В.И. Гинецинский // Проблемы активности студентов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. госс. ун-та, 1975. – С. 152–164.

90. Гоголевская Е.Б. Организационно-правовая работа с кадрами органов внутренних дел: курс лекций (часть 2) / Е.Б. Гоголевская, Х.Х. Лойт. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та МВС России, 2005. – 285 с.

91. Голобородько С.А. Совершенствование профессиональной адаптации курсантов вузов внутренних войск МВД России: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теория и методика профессионального образования» / С.А. Голобородько. – СПб., 1998. – 169 с.

92. Голованов Ю.Н. Оценка и формирование психологической готовности сотрудников специальных подразделений МВД России к деятельности в экстремальных ситуациях (на примере ОМОН МВД России): дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.06. / Ю.Н. Голованов. – М.: ВНИИ МВД России, 2001. – 230 с.
93. Особливості проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ: навч. посібник / [І.П. Голосніченко, Ю.В. Іщенко, М.В. Парасюк, В.І. Шакун]. – К.: УАВС, 1994. – 583 с.
94. Горожанин А.В. Кадры органов внутренних дел: современные проблемы обеспечения / А.В. Горожанин. – СПб., 1999. – 86 с.
95. Грохольський В.Л. Організаційно-правові засади управління спеціальними підрозділами МВС України по боротьбі з організованою злочинністю: монографія / В.Л. Грохольський; за заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: ХНУВС, 2003. – 312 с.
96. Губин В.А. Медицинские и социально-психологические основы адаптации военнослужащих к профессиональной деятельности / В.А. Губин, В.М. Лыткин // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. Бехтерева. – 1993. – № 3. – С. 34–35.
97. Гуревич К.М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы / К.М. Гуревич. – М.: Наука, 1970. – 271 с.
98. Давидов В.В. Виды обобщений в учебе / В.В. Давидов. – М.: Педагогика, 1972. – 423 с.
99. Деликатный С.К. Основы профессиональной и психологической подготовки сотрудников личной охраны: учебное пособие / С.К. Деликатный, Ж.Ю. Половникова, П.Я. Прыгунов. – К.: Высшая школа, 1998. – 548 с.
100. Деркач А.А. Профессионализм деятельности в особых экстремальных условиях / А.А. Деркач, В.Г. Зазыкин. – М.: РАГС, 1998. – 178 с.
101. Дубко В.Ю. Управление органами внутренних дел в особых условиях: монография / В.Ю. Дубко / под общ. ред. А.М. Бандурки. – Луганск: РИО ЛАВД, 2004. – 776 с.

102. Дубко В.Ю. Управление органами внутренних дел в чрезвычайных ситуациях. Специальная тактика. Часть общая: учеб. пособие / В.Ю. Дубко / под ред. В.П. Петкова. – К.: РИО МВД Украины, 2001. – 280 с.

103. Дубова І.О. Психологічна готовність працівників правоохоронних органів до проведення переговорів з правопорушниками: зміст і структура / І.О. Дубова // Проблеми людини. – 2000. – Т. 17. – С. 377–385.

104. Думко Ф.К. Професійно-психологічна підготовка працівників ОВС / Ф.К. Думко, Г.Є. Запорожцева; за ред. Ф.К. Думка. – Одеса: НДРВВ ОІВС, 2000. – 47 с.

105. Дьяченко М.И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. Психологические аспекты / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандибович. – Минск: Университетское, 1985. – 320 с.

106. Дяченко В.І. Підготовка курсантів ВУЗу системи МВС до дій в екстремальних ситуаціях як компонент їх професійної діяльності / В.І. Дяченко / Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 2. – С. 198–203.

107. Егоров Ю.В. Влияние личностных свойств на успешность правоохранительной деятельности: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / Ю.В. Егоров. – Новосибирск, 1998. – 18 с.

108. Егоршин А.П. Управление персоналом / А.П. Егоршин. – Нижний Новгород: НИМБ, 1999. – 624 с.

109. Энциклопедический словарь. Психология труда, рекламы, управления, инженерная психология и эргономика / под ред. Б.А. Душкова. – М.: Педагогика, 2000. – 418 с.

110. Жанабилов Е.Ж. Правовое регулирование труда лиц рядового и начальствующего состава ОВС / Е.Ж. Жанабилов. – Караганда, 1976. – 126 с.

111. Железняк Л.Ф. Военно-профессиональная направленность личности советского офицера / Л.Ф. Железняк. – М.: Военная Академия, 1979. – 46 с.

112. Жуков И.А. Концептуальные основы, принципы и технологии психологической оценки управленческих кадров в период их аттестации / И.А. Жуков // Вестник психотерапии. – 2003. – С. 131–145.

113. Журавлев С.Ю. Тактико-специальные особенности доставления и опроса лиц, задержанных на охраняемом объекте. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.kuban.ru/spec/vig~11.htm>

114. Журавлев С.Ю. Надевание наручников и наружный осмотр правонарушителя / С.Ю. Журавлев, В.Н. Лавров // Спецназ. – М., 1997. – № 2–3.

115. Забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ при виконанні службових обов'язків: наук.-практ. рекомендації / [Г.О. Юхновець, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін.]; під ред. М.І. Ануфрієва. – К.: НАВС України, 1999. – 72 с.

116. Завалова Н.Д. Психическое состояние человека в особых условиях деятельности / Н.Д. Завалова, В.А. Пономаренко // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 6. – С. 92–105.

117. Заварзина Л.В. Формирование эмоционально-волевой устойчивости у сотрудников органов внутренних дел: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Л.В. Заварзіна. – СПб.: Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 2002. – 210 с.

118. Закорко И.П. Основные тенденции в методическом обеспечении специальной физической подготовки курсантов в ВУЗах МВД Украины / И.П. Закорко // Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта: сб. научн. трудов. – Х., 2001. – № 24. – С. 25–27.

119. Залеская С.Н. Соотношение представлений о профессионально важных качествах и особенностей самооценки молодых сотрудников милиции: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.06. «Юридическая психология» / С.Н. Залеская. – Тверь, 1999. – 19 с.

120. Запорожцева Г.Є. Професійно-психологічна підготовка дільничних інспекторів міліції / Г.Є. Запорожцева / за ред. Г.І. Васильєва – Одеса: НДРВВ ОІВС, 2000. – 164 с.

121. Запорожцева Г.Є. Психологічний аналіз професійної діяльності дільничного інспектора міліції та визначальні умови її удосконалення: дис... канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Г.Є. Запорожцева // НАВС України. – К., 2002. – 226 с.

122. Збірник нормативних актів по роботі з особовим складом органів внутрішніх справ України. – К.: Інститут внутрішніх справ, 1997. – 112 с.

123. Зейгарник Б.В. Саморегуляція поведінки в нормі і патології / Б.В. Зейгарник, А.Б. Холмогорова, Е.С. Мазур // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10. – № 2. – С. 121–132.

124. Зильберман П.Б. Эмоциональная неустойчивость. дисс. ... канд. психол. наук. – М., 1970. – С. 214.

125. Иваницкий А.Т. Организационно-педагогическая система профессионального развития и саморазвития курсантов (слушателей) вузов МВД России. дисс... доктора пед. наук: спец. 13.00.04 / А.Т. Иваницкий. – СПб., 2000. – 353 с.

126. Иваницкий А.Т. Совершенствование психологической подготовки курсантов вузов МВД к службе во внутренних войсках: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / А.Т. Иваницкий. – М.: ВПА, 1987. – 235 с.

127. Иванов И.П. Подготовка будущих офицеров внутренних войск МВД России к обеспечению безопасности жизнедеятельности военнослужащих: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / И.П. Иванов. – СПб., 1999. – 208 с.

128. Ильин Е.П. Психология физического воспитания / Е.П. Ильин. – М.: Просвещение, 1987. – 287 с.

129. Іщенко Ю. В. Державна служба та особливості її проходження в органах внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Ю.В. Іщенко // Укр. акад. внутрішніх справ. – К., 1995. – 175 с.

130. Йосипів Ю. Р. Концептуальні засади психологічної готовності працівників ОВС до виконання оперативно-службових завдань в екстремальних ситуаціях. / Ю.Р. Йосипів // Матер. III Всеукр. наук.-практ. конфер. «Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток», 19 лютого 2010 р. – Одеса: ОДУВС, 2010. – С. 155–157.

131. Йосипів Ю.Р. Організаційно-правові проблеми забезпечення особистої безпеки професійної діяльності працівників ОВС / Ю.Р. Йосипів // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – 2009. – Т. XI. – Ч. 4. – С. 149–157.

132. Йосипів Ю.Р. Особливості формування готовності курсантів ВУЗів системи МВС до виконання професійних обов'язків працівників правоохоронних органів // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2009. – Вип. 4. – С. 33–48.

133. Йосипів Ю.Р. Проблеми адаптації курсантів до умов навчально-професійної діяльності у вузах МВС України. / Ю.Р. Йосипів // Матер. наук.-звіт. конференції факультету кримінальної міліції ЛьвДУВС «Проблеми діяльності кримінальної міліції в умовах розбудови правової держави», 16 лютого 2007 р. – Львів, 2007. – С. 214–224.

134. Йосипів Ю.Р. Проблеми безпеки працівників ОВС в екстремальних ситуаціях / Ю.Р. Йосипів. – 2010. – № 1 (67). – Ч. 2. – (січень-лютий). – С. 55–61.

135. Йосипів Ю.Р. Прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях / Ю.Р. Йосипів // Актуальні питання управління органами внутрішніх справ у сучасних умовах: матер. наук.-практ. конфер. – Київ. Академія управління МВС, 30 жовтня 2009 р. – К., 2009. – С. 238–240.

136. Йосипів Ю.Р. Психологічна готовність до дій в екстремальних умовах, як індикатор професійної майстерності працівників ОВС / Ю.Р. Йосипів // Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конфер. «Психологічні

аспекти національної безпеки», м. Львів, 22–23 вересня 2009 р. – Львів, 2009. – С. 222–225.

137. Йосипів Ю.Р. Психологічні аспекти тактики проведення очної ставки / Ю.Р. Йосипів // Матеріали науково-звітної конференції факультету кримінальної міліції ЛьвДУВС «Проблеми діяльності кримінальної міліції в умовах розбудови правової держави», 27 лютого 2009 р. – Львів, 2009. – С. 114–123.

138. Йосипів Ю.Р. Психологічні чинники професійної підготовки працівників ОВС до дій в екстремальних ситуаціях / Ю.Р. Йосипів // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – 2009. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 283–291.

139. Йосипів Ю.Р. Розвиток емоційно-вольового компоненту професійної компетентності майбутніх працівників міліції / Ю.Р. Йосипів // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2010. – Вип. 1. – С. 154–168.

140. Йосипів Ю.Р. Теоретичні основи прогностики й принципи прогнозування психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях / Ю.Р. Йосипів // Матеріали наук.-звітної конфер. факультету кримінальної міліції ЛьвДУВС «Проблеми діяльності кримінальної міліції в умовах розбудови правової держави», м.Львів (5 березня 2008 р.). – Львів, 2008. – С. 267–279.

141. Каверин С.Б. Мотивация труда. / С.Б. Каверин. – М.: Изд-во Института психологии РАН, 1998. – 224 с.

142. Коган М.С. Человеческая деятельность: опыт системного анализа. / М.С. Коган. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.

143. Калашников М.О. Критерии психологического отбора в оперативные службы ОВД: дисс. ... канд. психолог. наук: спец. 19.00.06 / М.О. Калашников. – М., 1996. – 177 с.

144. Кикоть В.Я. Система научного обеспечения профессиональной подготовки слушателей ВУЗов МВД России: дисс... доктора пед. наук: – спец. 13.00.04 / В.Я.Кикоть. – СПб., 1998. – 412 с.
145. Киселева Е.А. Профессиографический анализ деятельности сотрудников дежурных частей милиции и критерии психологической пригодности к службе: дисс. ... канд. психолог. наук: спец. 19.00.06 / Е.А. Киселева. – М., 1998. – 192 с.
146. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М., Просвищениз, 1996. – 168 с.
147. Клубов Е.П. Профессионально важные условия деятельности и основные требования к личности милиционера: метод. разработка / Е.П. Клубов. – М.: Академия МВД СССР, 1985. – 24 с.
148. Кретчак О.М. Психологічний аналіз професійної діяльності міліціонерів ДСО та визначальні умови її удосконалення: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук: спец. 19.00.06 / О.М. Кретчак. – К.: НАВС України, 2003. – 217 с.
149. Козлова В.Т. Анализ результатов диагностических методик, ориентированных на норматив / В.Т. Козлова // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – С. 54–61.
150. Колодкин Л.М. Методы изучения и оценки персонала органов внутренних дел / Л.М. Колодкин. – М.: Академия МВД России, 1993. – 51 с.
151. Корнешук В.В. Проблема готовності до професійної діяльності в сучасних дослідженнях / В.В. Корнешук, С.Х. Яворський // Наука і освіта. – 2003. – № 1. – С. 21–24.
152. Коновалова В.Е. Правовая психология: учеб. пособие / В.Е. Коновалова. – Х.: Основа, 1990. – 198 с.
153. Кочин А.А. Повышение эффективности процесса формирования офицера-профессионала в ВУЗ внутренних войск МВД: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04. / А.А. Кочин. – СПб., 1996. – 230 с.

154. Кочуров В.Ф. Прогнозное моделирование системы педагогических умений в ее динамике: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / В.Ф. Кочуров. – Л.: ЛГУ, 1986. – 300 с.

155. Кошелева С.В. Организационно-психологические детерминанты профессионального самосознания руководителя: дисс. ... доктора пед. наук: спец. 13.00.01 / С.В. Кошелева. – СПб., 1997. – 344 с.

156. Особиста безпека: навч.-практ. посібник / [В.О. Криволапчук, І.М. Тодуров, М.Т. Бондарчук, А.В. Юрченко, О.В. Шаповалов. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – 169 с.

157. Костицький М.В. Філософські проблеми конфліктів у сучасному суспільстві та психологічні засоби їх усунення / М.В. Костицький // Тактика здійснення переговорної діяльності працівниками правоохоронних органів: алгоритм урегулювання конфліктів: зб. матер. міжвід. наук.-практ. конфер., м. Київ, 27 квітня 2006 р. / ред. кол. О.М. Джужа та ін. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 3–6.

158. Кубицький С.О. Структура професійної готовності майбутніх офіцерів / С.О. Кубицький // Психологія на перетині тисячоліть: у 3-х т. – К.: Генеза, 1998. – Т. 2. – С. 230–238.

159. Корнев О.М. Психологический тренинг как метод профессиональной подготовки / О.М. Корнев // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: у 3-х т. – К.: Генеза, 1998. – Т. 2. – С. 128–135.

160. Кузьмина Н.В. Акмеология и ее значение в профессиональной подготовке кадров сотрудников правоохранительных органов / Н.В. Кузьмина, В.Я. Слепов, В.И. Хальзов // Матер. межвузовской науч.-практ. конфер. «Использование зарубежного опыта в деятельности органов внутренних дел РФ». – СПб.: Санкт-Петербург. юр. ин-т, 1995. – С. 12–19.

161. Кулагин Б.В. Основы профессиональной психодиагностики / Б.В. Кулагин. – Л.: Медицина, 1984. – 250 с.

162. Курушин В.М. Роль руководителя органа внутренних дел в организации воспитательной работы с личным составом / В.М. Крушин. – М.: ГУВД Мособлисполкома, 1991. – 70 с.
163. Лаак Я. Психодиагностика: проблемы содержания и методов / Я. Лаак – М.: Изд-во Институт практической психологии, 1996. – 384 с.
164. Лавриненко О.В. Правовая и социальная защита работников органов внутренних дел Украины / О.В. Лавриненко. – Х.: Знание, 1999. – 590 с.
165. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования / Р. Лазарус // Эмоциональный стресс / под ред. Л. Леви. – Л.: Медицина, 1970. – С. 178–208.
166. Лапиков С.Г. Оценка профессионализма офицеров-преподавателей юридических вузов МВД России: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / С.Г. Лапиков. – СПб., 1997. – 230 с.
167. Лапиков С.Г. Профессионализм преподавателей юридических ВУЗов МВД: учеб. пособие / С.Г. Лапиков. – Калининград: Высшая школа милиции, 1999. – 40 с.
168. Лапка О.Я. Соціально-правовий захист працівників міліції України (адміністративно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / О.Я. Лапка. – К., 2003. – 239 с.
169. Латышев О.М. Подготовка младших командиров курсантских подразделений в условиях ВУЗов МВД: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Латышев О.М. – СПб., 1995. – 225 с.
170. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 228 с.
171. Лебедев И.Б. Психологические механизмы, стратегии и ресурсы стресс преодолывающего поведения (копинг-поведения) специалистов экстремального профиля: дисс. ... доктора психолог. наук: спец. 19.00.03 / И.Б. Лебедев. – М., 2002. – 432 с.

172. Лебедева Н.В. О психологической готовности личности к деятельности / Н.В. Лебедева // Социально-психологические проблемы обучения и воспитания учащихся и студентов. – Тверь, 1992. – С. 60–64.
173. Левитов Н.Д. Психология труда / Н.Д. Левитов. – М.: Учпедгиз, 1963. – 211 с.
174. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
175. Лефтеров В.О. Психологічні причини загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеняк. канд. психолог. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / В.О. Лефтеров. – Х.: НУВС, 2001. – 16 с.
176. Лефтеров В.О. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: монографія / В.О. Лефтеров, О.В. Тімченко. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. – 324 с.
177. Литвиненко С.В. Теория и практика военно-педагогической деятельности в наследии А.В. Суворова: автореф. дисс. ... доктора пед. наук: спец. 13.00.04 / С.В. Литвиненко. – СПб., 2001. – 18 с.
178. Логачов М.Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів до дій в екстремальних ситуаціях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / М.Г. Логачов. – Х., 2001. – 13 с.
179. Лойт Х.Х. Кадровая политика в органах внутренних дел Российской Федерации / Х.Х. Лойт. – СПб. 1998. – 150 с.
180. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 443 с.
181. Лоскутова Т.Д. Время реакции как психофизиологический метод оценки функционального состояния ЦНС / Т.Д. Лоскутова // Нейрофизиологические исследования в экспертизе трудоспособности. – Л.: Медицина, 1978. – С. 120–130.

182. Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации / под ред. А.Ф. Кудряшова. – Петрозаводск: Петроком, 1992. – 318 с.

183. Майоров В.И. Проблемы совершенствования профессиональной подготовки в органах внутренних дел / В.И. Майоров // Профессиональное образование в системе МВД России: проблемы решения. – Челябинск, 1996. – С. 56–64.

184. Маклаков А.Г. Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих: дисс. ... доктора психолог. наук: спец. 19.00.05 / А.Г. Маклаков. – СПб., 1996. – 393 с.

185. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: у 2-х т. / С.Д. Максименко. – К.: Форум, 2002. – Т. 2: Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. – 319 с.

186. Максименко С.Д., Йосипів Ю.Р. Експериментальне дослідження психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях / С.Д. Максименко, Ю.Р. Йосипів // Вісник Академії управління МВС. – 2009. – № 4. – С. 135–147.

187. Макшанов С.И. Психодиагностика способности к управлению людьми в особых условиях: дисс. ... канд. психолог. наук: спец. 19.00.05 / С.И. Макшанов. – Л., 1991. – 200 с.

188. Малічевський В.І. Психологія застосування вогнепальної зброї на ураження: деякі соціокультурні та практичні аспекти / В.І. Малічевський // Наукові записки. університету «Острозька академія». Серія психологія. Вип. 2. – 2001. – С. 191–195.

189. Марищук В.Л. Психологические основы формирования профессионально значимых качеств: дисс. ... доктора психолог. наук: спец. 19.00.05 / В.Л. Марищук. – Л., 1982. – 418 с.

190. Марьин М.И. Социально-психологический климат в служебных коллективах: метод. пособие / М.И. Марьин. – М.: ЦОКП МВД России, 2001. – 312 с.

191. Марьин М.И. Психологическое обеспечение деятельности ОВД в экстремальных условиях / М.И. Марьин. – М.: ГУК и КП МВД России, 2001. – 308 с.
192. Матюхіна Н. П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України (теоретичні та прикладні аспекти): монографія / за заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХУВС, 1999. – 287 с.
193. Машков В.Н. Введение в психологию человека / В.Н. Машков. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2003. – 380 с.
194. Машков В.Н. Методологические и эмпирические основания прикладной дифференциальной психологии / В.Н. Машков. – СПб., 1996. – 220 с.
195. Машков В.Н. Психология управления: учеб. пособие / В.Н. Машков. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000. – 208 с.
196. Медведев В.И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов / В.И. Медведев. – Л.: Наука, 1982. – 106 с.
197. Медведев Н.П. Психологические реакции у военнослужащих в период адаптации к военной службе. (клинико-психологический аспект) / Н.П. Медведев // Воен.-мед. акад. им. С.М. Кирова. – СПб., 1992.
198. Медведев В.С. Проблеми професійної деформації працівників ОВС (теоретичні та прикладні аспекти): монографія / В.С. Медведев. – К.: НАВС України, 1997. – 310 с.
199. Мельников В.М. Введение в экспериментальную психологию личности: учеб. пособие / В.М. Мельников, Л.Т. Ямпольский. – М.: Просвещение, 1985. – 319 с.
200. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М.: Знание, 1986. – 254 с.
201. Месников В.И. Повышение эффективности процесса морально-психологической подготовки молодых воинов внутренних войск к служебно-

боевой деятельности: автореф. дисс. ... на соискание ученой степени канд. пед. наук: 13.00.04 / В.И. Месников. – СПб., 1996. – 17 с.

202. Методические рекомендации по мерам обеспечения безопасности сотрудников при несении службы в особых условиях и поддержания психологической устойчивости личного состава в условиях чрезвычайных ситуации, связанных с применением оружия на поражение. – М.: ГУКпКП МВД России, 1998. – 346 с.

203. Мильман В.Э. Побудительные тенденции в структуре деятельности / В.Э. Мильман // Вопросы психологии. – 1982. – № 3. – С. 5–14.

204. Михайлова Т.В. Оценка и прогноз профессиональной пригодности личного состава специальных подразделений МВД России к деятельности в экстремальных и чрезвычайных ситуациях (на примере ОМОН, СОБР): дисс... канд. психол. наук: 19.00.06 / Т.В. Михайлова. – СПб.: ВЦЭРМ МЧС России, 2002. – 189 с.

205. Человек вооруженный / [А.А. Михайлюк, Г.С. Быструхин, И.А. Ковтун., И.П. Федько]. – К.: Генеза, 1997. – 168 с.

206. Моисеев В.Г. Повышение эффективности формирования психологической готовности курсантов вузов МВД России к военно-педагогической деятельности: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / В.Г. Моисеев. – М., 2001. – 150 с.

207. Мороз Л.І. Теоретичні засади та організація психологічного тренінгу в органах внутрішніх справ: монографія / Л.І. Мороз. – К.: Видавець Паливода А.В., 2005. – 228 с.

208. Морозов В.М. Государственная политика формирования кадров правоохранительных органов России – социальная проблема и важнейший фактор стабилизации общества: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. социол. наук: спец. 09.00.07. – Ярославль, 1996. – 18 с.

209. Мохнач А.В. Компонентный анализ психического состояние человека в особых условиях деятельности. / А.В. Мохнач // Психологический журнал. – 1993. – Т. 12. – № 1. – С. 66–75.
210. Мунтян В.С. Стратегия, технико-тактическая и психологическая подготовка. Стратегия преодоления страха / В.С. Мунтян. – Х.: Центр информационного обеспечения спорта ХГАФК, 2001. – 75 с.
211. Мураховский В.И. Оружие пехоты / В.И. Мураховский, С.Л. Федосеев. – М.: Арсенал-Пресс, 1997 – 400 с.
212. Небылицын В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий / В.Д. Небылицын. – М.: Наука, 1976. – 336 с.
213. Никифоров Г.С. Надежность профессиональной деятельности / Г.С. Никифоров. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1996. – 176 с.
214. Нечаев Н.Н. Психолого-педагогические основы формирования профессиональной деятельности / Н.Н. Нечаев. – М., – 1988. – 165 с.
с. Ниссине Й., Вайлайнен Е. Время руководителя: Эффективность использования. – СПб., 1988. – С. 83.
215. Олейников В.С. Акмеологические проблемы воспитания профессионально-нравственной культуры / В.С. Олейников. – СПб.: 1996. – 220 с.
216. Олейников В.С. Теоретические основы нравственного воспитания сотрудника органов внутренних дел России: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора пед. наук: спец. 13.00.04. / В.С. Олейников. – СПб., 1993. – 42 с.
217. Олексієнко С.Б. Психологічний аналіз моделі розвитку особистості правоохоронця в умовах оперативно-розшукової діяльності / С.Б. Олексієнко // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2006. – Т. 8. – Вип. 3. – С. 211–217.
218. Омаров А.М. Руководитель: размышления о стиле управления: монография / А.М. Омаров. – М.: Политиздат, 1984. – 366 с.

219. Осипов Ю.И. Проблемы профессионализма в деятельности полиции США: теория и практика / Ю.И. Осипов // Профессиональные и общественные начала в деятельности органов внутренних дел. – М.: Изд-во Акад. МВД России, 1990. – С. 140–144.

220. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе ОВД: справочное пособие / под ред. Б.Г. Бовина, Н.И. Мягких, А.Д. Софронова. – М.: НИЦПМО, 1997. – 344 с.

221. Організація управління персоналом в органах внутрішніх справ / Сущенко В.Д., Смирнов А.М., Коваленко О.І., Смирнов А.А. - Національна Академія внутрішніх справ України, Київ, 1999. – 234 с.

222. Папкин А.И. Профессионально-психологическая подготовленность сотрудников ОВД к деятельности в опасных для их жизни или здоровья ситуациях / А.И. Папкин // Психологические проблемы совершенствования работы с личным составом в ОВД: матер. науч.-практ. конфер. / сост. В.П. Новиков. – Домодедово: РИПК работников МВД России, 1997. – С. 61–73.

223. Паронянц Т.П. Обоснование методов анализа влияния трудовой деятельности, проходящей в экстремальных условиях, на психику сотрудников ОВД / Т.П. Паронянц // Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 193–195.

224. Перокопский Г.И. Повышение эффективности формирования психологической готовности курсантов ВУЗов внутренних войск МВД России к служебно-боевой деятельности в экстремальных ситуациях: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 / Г.И. Перокопский. – СПб., 2000. – 235 с.

225. Петров В.Е. Психологическая диагностика профессионально-важных качеств руководителей органов внутренних дел на основе компьютерных технологий: дис... канд. психолог. наук: спец. 19.00.06. / В.Е. Петров. – М., 2001. – 250 с.

226. Петков В.П. Менеджмент у державному управлінні: навч. посібник / В.П. Петков, О.О. Соломенчук, С.В. Петков; за заг. ред. В.П. Петкова. – Запоріжжя, 2001. – 303 с.

227. Платонов І.В. Структура психологічної готовності особистості до правоохоронної діяльності / І.В. Платонов // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. – 2000. – Вип. 11. – С. 320–326.

228. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / В.М. Плішкін; за ред. Ю.Ф. Кравченка. – К.: НАВС України, 1999. – 694 с.

229. Подоляк Я.В. Практические вопросы военной психологии / Я.В. Подоляк. – М.: Воениздат, 1987. – 151 с.

230. Потапов А. Приемы стрельбы из пистолета. Практика Смерда / А. Потапов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001 – 576 с.

231. Прикладная юридическая психология: учеб. пособие для ВУЗов / под ред. А.М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.

232. Професійна психологія в органах внутрішніх справ: курс лекцій / [В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Г.О. Юхновець, В.С. Медведєв]. – К: Вид-во УАВС МВС України, 1995. – 256 с.

233. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1997. – 440 с.

234. Психологическое обеспечение деятельности личного состава ОВД в экстремальных условиях: метод. рекомендации. – М.: Педагогика-Пресс, 1997. – 43 с.

235. Психология деятельности в экстремальных условиях: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [В.Н. Непопалов, В.Ф. Сопов, А.В. Родионов и др.; под ред. А.Н. Блеера]. – М.: Изд. центр «Академия», 2008. – 256 с.

236. Рабочая книга по прогнозированию / под ред. И.В. Бестужева. – М.: Высшая школа, 1982. – 276 с.

237. Рік оновлення. Рік надій // Іменем закону. – 2006. – № 5. – 3–9 лютого.
238. Решетников М.М. Психологические экстремальные состояния / М.М. Решетников. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1999. – 342 с.
239. Романович Г.Г. Психологічні особливості дій працівників органів внутрішніх справ в екстремальних умовах / Г.Г. Романович, В.В.Юстицкий. – Минск.: ВШМ МВД СССР, 1988.
240. Рубинштейн С.Л. Основы психологи / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1946. – 706 с.
241. Руководитель в аппарате государственного управления: организационно-правовые проблемы. – К., АДЕФУкраина, 1988. – 278 с.
242. Рыбников В.Ю. Психологическое прогнозирование надежности деятельности специалистов экстремального профиля: автореф. дисс. ... доктора психолог. наук: спец. 19.00.05 / В.Ю. Рыбников. – СПб, 2000. – 50 с.
243. Рыбников В.Ю. Экспресс-методика «Прогноз-2» для оценки нервно-психической неустойчивости кандидатов на учебу в ВУЗ / В.Ю. Рыбников // Тезисы докладов на совещании. – М.: Воениздат, 1990. – С. 132–135.
244. Рыбников В.Ю. Автоматизированная система «Оперативный контроль состояния». / В.Ю. Рыбников, Д.А. Завалишин. – СПб.: НИЦЯБП, 1991. – 51 с.
245. Савелий М.Ф. Организация и тактика специальных групп при задержании вооруженных преступников / М.Ф. Савелий // Спецназ. – М., 1996. – №№ 1, 3, 4, 5–6, 1997. – № 1.
246. Сальвенди Г. Человеческий фактор / Г. Сальвенди // Профессиональный отбор операторов. – М.: Мир, 1991. – С. 237–292.
247. Сёмочкин А.М. Эффективность профессиональной деятельности руководящих кадров при принятии решений в особых условиях: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психолог. наук: спец. 19.00.06 / А.М. Сёмочкин. – М., 1998. – 20 с.

248. Сергеюк П.И. Психическая напряженность в моделируемых экспериментальных условиях деятельности / П.И. Сергеюк, Л.Н. Захарова // Психологический журнал. – 1986. – Т. 7. – № 6. – С. 61–67.

249. Сергієнко Ю.П. Теоретико-методичні аспекти організації формування фізичних якостей в процесі спеціальної підготовки курсантів навчальних закладів силових структур / Ю.П. Сергієнко // Педагогіка, психологія і медико-біологічні проблеми фізичної культури і спорту: зб. наук. праць. ХХІІІ. – 2002. – № 5. – С. 25–27.

250. Силкин Н.Н. Теория и практика формирования психологической подготовленности сотрудников МВД к служебной деятельности в чрезвычайных ситуациях: автореф. дисс. на соискание уч. степени доктора пед. наук: спец 13.00.04 / Н.Н. Силкин. – СПб., 2003. – 40 с.

251. Силкин Н.Н. Формирование психологической подготовленности у сотрудников МВД к служебной деятельности в экстремальных условиях: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец 13.00.04. / Н.Н. Силкин. – СПб., 1996. – 17 с.

252. Кадрова та виховна робота в ОВС: навч.-методич. посібник / [В.М. Синьов, В.І. Кривуша, Т.В. Кушнірова, М.І. Легенький]. – К.: РВВ КЮІ КНУВС, 2005. – 260 с.

253. Скопылатов И.А. Индивидуализация обучения в высшей военной школе России: дисс... доктора пед. наук: спец. 13.00.04 / И.А. Скопылатов. – СПб., 1995. – 380 с.

254. Слепов В.В. Процесс обучения как фактор воспитания будущих офицеров внутренних войск МВД России: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / В.В. Слепов. – СПб., 1996. – 16 с.

255. Слепов В.Я. Педагогические основы обучения личного состава подразделения (в/ч) в условиях боевых действий (на опыте ВОВ и «горячих точек»): учеб. пособие / В.В. Слепов. – СПб., 1996. – 16 с.

256. Смирнов А.А. О психологической подготовке к труду // Избранные психологические труды / А.А. Смирнов. – М.: Просвещение, 1987. – Т. 1. – С. 229–241.

257. Смирнов В.Н. Профессионально-психологическая подготовка сотрудников органов внутренних дел к действиям в экстремальных условиях: дисс. ... доктора психолог. наук / В.Н.Смирнов. – М.: Академия управления МВД РФ, 1996. – 360 с.

258. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л.Н. Собчик. – М.: ИПП-ИСП, 2000. – 512 с.

259. Соціальне забезпечення правоохоронців залишає бажати кращого // Іменем закону. – 2005. – № 20. – 20–26 травня.

260. Столяренко А.М. Психологические и педагогические проблемы управления в МВД, УВД: учеб. пособие / А.М. Столяренко. – М.: Академия МВД СССР, 1982. – 57 с.

261. Стрижнев В.И. Формирование готовности курсантов вузов МВД к военно-патриотическому воспитанию военнослужащих внутренних войск: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / В.И. Стрижнев. – СПб., 1999. – 170 с.

262. Субот А.І. Рукопашний бій / А.І. Субот. – К.: «МП Леся», 2001. – 215 с.

263. Суворова В.В. Некоторые проблемы прогноза деятельности человека в экстремальных условиях / В.В. Суворова // Вопросы психологии. – 1973. – № 4. – 315 с.

264. Суходольский Г.В. Математико-психологические модели деятельности / Г.В. Суходольский. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1994. – 64 с.

265. Съедин С.И. Психологические последствия воздействий боевой обстановки: учеб. пособие / С.И. Съедин, Р.А. Абурахманов. – М., МО России, 1992. – 86 с.

266. Тарасов М.М. Изучение индивидуально-психологических особенностей курсантов вуза / М.М. Тарасов. – СПб., 1997. – 287 с.

267. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий / Б.М. Теплов. – М.: АПН РСФСР, 1961. – 266 с.
268. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): дис... доктора психолог. наук: спец. 19.00.06 / О.В. Тімченко. – Х.: НУВС України, 2003. – 330 с.
269. Тімченко О.В. Синдром посттравматичних стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування: монографія / О.В. Тімченко. – Х.: ХУВС, 2000. – 268 с.
270. Тлумачний словник української мови / уклад.: Т.В. Ковальова, Л.П. Коврига. – Х.: Синтекс, 2005. – 672 с.
271. Томилова Г.А. Опыт формирования педагогической направленности у студентов университета: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Г.А. Томилова. – Л., 1975. – 20 с.
272. Узун Л.С. Тактика выживания военнослужащих и сотрудников МВД в экстремальных ситуациях: монография / Л.С. Узун. – СПб.: Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 1998. – 322 с.
273. Умови проходження служби та соціальний захист працівників міліції: зб. нормативно-правових актів України / упоряд.: О.В. Терещук, О.Ф. Штанько, Н.Б. Болотіна. – К.: Вікар. – 341 с.
274. Утлик Э.П. Традиции воинского коллектива / Э.П. Утлик. – М.: ВПА, 1990. – 36 с.
275. Ушаков С.И. Организационно-правовое обеспечение оценки кадров в органах внутренних дел: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 19.00.05 / С.И. Ушаков. – М., 2000. – 23 с.
276. Феденко Н.Ф. Очерки по психологии личности советского воина. / Н.Ф. Феденко. – М.: Воениздат, 1966. – 290 с.
277. Фёдоров В.И. Кадровое обеспечение системы МВД России: современные проблемы / В.И. Фёдоров. – СПб.; 2000. – 45 с.

278. Філатов С.Д. Заходи щодо запобігання втрат особового складу під час проведення спеціальних операцій по затримання озброєних злочинців / С.Д. Філатов, Н.М.Малівська, П. Титаренко. – К.: НАВС України, 1996. – 354 с.

279. Хальзов В.И. Педагогические основы воспитания военнослужащих внутренних войск / В.И. Хальзов. – Л.: ВПУ, 1988. – 65 с.

280. Хальзов В.И. Педагогические основы повышения эффективности учебно-воспитательной деятельности офицера подразделения внутренних войск: дисс. ... доктора пед. наук: спец. 13.00.04 / В.И. Хальзов. – СПб., 1991. – 320 с.

281. Хальзов В.И. Педагогика в правоохранительной системе / В.И. Хальзов, Н.Н. Силкин. – СПб., 2001. – с.

282. Ханин Ю.Л. Краткое руководство по применению шкалы реактивной и личностной тревожности Ч.Д. Спилбергера / Ю.Л. Ханин. – Л., ЛНИИФК, 1976. – 46 с.

283. Хащенко В.А. Способы разрешения конфликтов в экстремальных условиях жизнедеятельности / В.А. Хащенко // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14. – № 3. – С. 38–46.

284. Черепанова Е.М. Саморегуляция и самопомощь при работе в экстремальных условиях. Руководство для спасателей и другого персонала служб быстрого реагирования / Е.М. Черепанова. – М.: Книга, 1995. – 33 с.

285. Човдырова Г.С. Психопрофилактика расстройств, связанных со стрессом и проблемы повышения стрессоустойчивости личного состава МВД РФ в экстремальных условиях. автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора мед. наук / Г.С. Човдырова. – М., 2000. – 51 с.

286. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В.Д. Шадриков. – М., 1982. – 182 с.

287. Шестаков А.Г. Психология управленческих воздействий руководителя на подчиненных в органах внутренних дел: автореф. дисс. на

соискание ученой степени докт. психолог. наук: спец. 19.00.06 / А.Г. Шестаков. – СПб., 1997. – 37 с.

288. Шопіна І.М. Правові та організаційні засади підвищення ефективності професійної діяльності слідчих органів внутрішніх справ України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / І.М. Шопіна. – Х., 2004. – 192 с.

289. Экстремальная ситуация / Н.П. Баранов // Философский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://esopedia.ru/Jekstremal'naja Situacija](http://esopedia.ru/Jekstremal'naja_Situacija).

290. Юридична психологія: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв та ін.; за заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Вид.Дім «Ін Юре», 1999. – 352 с.

291. Юрченко А.В. Вогнева підготовка працівників органів внутрішніх справ / А.В. Юрченко // Науковий вісник НАВС України. – К., 2002. – № 1. – С. 208–216.

292. Юхновець Г.О. Проблеми психолого-педагогічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ. Наукові розробки з вдосконалення практичної діяльності та підготовки кадрів органів внутрішніх справ / Г.О. Юхновець // Матер. наук.-практ. конфер. Академії внутрішніх справ України. – К., 1994. – С. 42–43.

293. Яблонко В.Я. Психологические особенности адаптации курсантов к учебной, служебной и общественной деятельности в условиях высшего военно-учебного заведения: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.04. / В.Я. Яблонко. – М., 1982. – 16 с.

294. Яворський С.Х. Підготовка курсантів до дій в екстремальних умовах професійної діяльності / С.Х. Яворський // Матеріали міжвузівської науково-практ. конф. «Єдність навчання та виховання майбутнього фахівця в організації педагогічного процесу, 15–16 травня 2002 р. – Одеса: ОІВС, 2002. – С. 101–103.

295. Eriksen C.W. Some personality correlates of stimulus generalisation under stress // *Zour. of Abnormal and Social psychology*. –1954. – V. 49.
296. Cartel R.B. Hand boock of the sixteen personality factor questiounaire / Cartel R.B. – Chicago, 1968. – 262 p.
297. Dikaja L.G. Psychophysiological self-regulation on the cours of adaptation to difficult condition performans / L.G. Dikaja // *Studia psychologica*. – 1990. – 32. – № 4. – P. 211–220.
298. Korchin S.Y. Anxiety and verbal learning / S.Y. Korchin // *Zour. of Abnormal and Social psychology*. – 1957. –V. 54. – P. 117.
299. Nicholson W.H. The influence of anxiety upon learning / W.H. Nicholson // *Zour. of personality*. – 1958. – V. 26. – P. 211.
300. Nicholson W.H. The influence of anxiety upon learning / W.H. Nicholson // *Zour. of personality*. – 1958. – V. 26. – P. 151.
301. Ramond G. Anxiety and task determinants of varial performance / G. Ramond // *Zour. of exper. psychology*. – 1953. –V. 46. – P. 98.
302. Ramond G. Anxiety and task determinants of varial performance / G. Ramond // *Zour. of exper. psychology*. – 1953. –V. 46. – P. 249.
303. Resnick G. Reversal in superority of performance of high and low anxious / G. Resnick // *Zour. of personality*. – 1965. –V. 33. – P. 187.